

284583

T.C.

ATATÜRK ÜNİVERSİTESİ

ATATÜRK İLKELERİ VE İNKILÂP TARİHİ ENSTİTÜSÜ

MÜDÜRLÜĞÜ

Songül ALŞAN

SARIKAMIŞ KUŞATMA HAREKÂTI
VE ŞEHİTLİKLERİ

YÜKSEK LİSANS TEZİ

TEZ YÖNETİCİSİ

Prof. Dr. S. Esin DAYI

ERZURUM-2010

T.C.
ATATÜRK ÜNİVERSİTESİ
ATATÜRK İLKELERİ VE İNKILÂP TARİHİ ENSTİTÜSÜ
MÜDÜRLÜĞÜ

Songül ALŞAN

SARIKAMIŞ KUŞATMA HAREKÂTI
VE ŞEHİTLİKLERİ

YÜKSEK LİSANS TEZİ

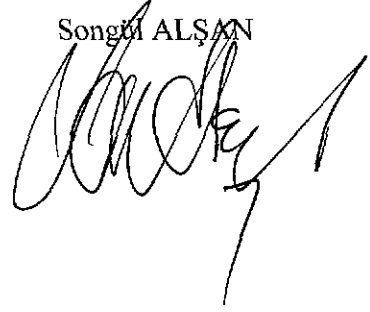
TEZ YÖNETİCİSİ
Prof. Dr. S. Esin DAYI

ERZURUM-2010

Yüksek Lisans Tezi olarak sunduğum “Sarıkamış Kuşatma Harekâtı ve Şehitlikleri” adlı çalışmanın, tarafımdan bilimsel ahlâk ve geleneklere aykırı düşecek bir yardıma başvurmaksızın yazıldığını ve yararlandığım eserlerin kaynakçada gösterilenlerden olduğunu, bunlara atıf yapılarak yararlanılmış olduğunu belirtir ve onurumla doğrularım.

...../...../2010

Songül ALŞAN

ÖNSÖZ

Osmanlı Devleti'nin son dönemi ve Türkiye Cumhuriyeti Devleti'nin kuruluşunun arifesi olarak tanımlanabilecek olan 1914 yılı, Türk ve dünya tarihi açısından çok önemli bir yıl olmuştur. Osmanlı Devleti kaçınılmaz olarak katıldığı bu savaştaki en önemli cephelerinden biri Kafkas (Doğu) Cephesi'dir. Bu cephede vuku bulan Sarıkamış Kuşatma Harekâtı ise; Osmanlı Devleti'nin var olma mücadelesindeki en üst düzey fedakârlıkların gösterildiği bir savaşımdır.

Bu Harekâta şehit düşen Türk askerlerinin, sayıları ve şehit düştükleri mevkiiler genel itibarı ile ihtilafı olarak dillendirilmektedir. Yapılan bu çalışma ile Sarıkamış Harekâtı'nın muhtemel şehit sayıları ifade edilerek, III. Ordu'nun yürüyüş güzergâhındaki mevkiilerde şehitlik alanların tespiti; araştırma eserler, hatıralar ve arşivlerden elde edilebilen bilgiler ışığında yapılmıştır. Araştırmanın Bilgi ve belge araştırmasının ardından, III. Ordu'nun harekât güzergâhı tespit edilerek bu mevkiilerde alan çalışması yapılmıştır. Kars'a bağlı olan Sarıkamış, Selim İlçelerinin yanında, günümüzde Erzurum'a bağlı olup, Sarıkamış Kuşatma Harekâtı'nın yapıldığı 1914 yılında önemli merkezlerden biri olarak Kars'a bağlı olan Bardız ve çevresinde de (Şenkaya) alan araştırması yapılmıştır.

Alan araştırmaları sırasında askeri- mülki idarecilerin bilgi ve desteği sağlanmıştır. Ulaşılan merkezlerde, yerli halk ile mülakatlar yapılarak belleklerde kalan şehitlikler ve koruma altına alınmış şehitlikler konusunda bilgiler derlenmiştir. İfade edilen şehitliklerin ise tespitinin yapılması için mülakatlarda ifade edilen mekânlara gidilerek, bu alanlar fotoğrafları çekilerek kayıt altına alınmıştır. Çalışmada kullanılan bütün fotoğraflar tarafımdan çekilmiştir. Tarafımdan çekilmemiş olan birkaç tane fotoğrafın altına da fotoğrafı çeken kişinin adı yazılmıştır.

Öncelikle bu çalışmanın yapılmasına vesile olan ve araştırma süresince bilgi ve yönlendirmeleri ile destek olan Danışmanım Sayın Hocam Prof.Dr. S. Esin Derinsu Dayı'ya, araştırmalarımı en sağlıklı şekilde yapabilmem için hiçbir konuda desteklerini esirgemeyen Erzurum Üniversitesi Rektör Yardımcısı Sayın Hocam Prof. Dr. Fahri Taş'a, Fen-Edebiyat Fakültesi Dekanı Sayın Hocam Doç.Dr. Sedat Yörük'e, kaynaklar

III

ve konuya yaklaşımda yol gösteren Sayın Hocalarım Doç.Dr. Serpil Sürmeli'ye ve Yrd. Doç. Dr. Cemil Kutlu'ya, ulaşamadığım bazı kaynakların temininde bilgi ve yönlendirmeleriyle Sayın Hocalarım Doç.Dr. Nurcan Toksoy ve Yrd. Doç Dr. Ahmet Toksoy'a kendisi de bir Sarıkamışlı olan ve bilgi ve belge desteği veren Sayın Hocam Prof.Dr. Bingür Sönmez'e, İşlerinde titiz ve araştırmacılara yardımcı olan, Başbakanlık Osmanlı Arşivi, Atase Arşivi ve TBMM Arşivi çalışanlarına, Sarıkamış Şehitlerine gönül veren araştırmacı Teoman Alpaslan'a, Yapılan Güzergâh Çalışmalarında; Desteklerini esirgemeyen Sarıkamış Kaymakamı Sayın Ahmet Altuntaş'a, Sarıkamış Kaymakamlığı Yazı İşleri Müdürü Mustafa Doğanay'a, Sarıkamış IX. Piyade Tümen Komutanlığı Jandarma Komutanı Jandarma Yüzbaşı Mehmet Algın'a ve güvenliğim için refaketime verilen Uz. Jan. III. Kad. Çav Mesut Kışlıoğlu, Uz. Jan. III. Kad. Çav.Turgay Karakaş , Jandarma Rıdvan Başak, Yayıklı Köyü Geçici Köy Korucusu Fikret Tanış, Jan. Er. Muh. Sabri Taş'a Teşekkürü bir borç bilirim.

SONGÜL ALŞAN

ÖZET

I. Dünya Savaşı'nın başlamasının ardından, Osmanlı Devleti'nin I. Dünya Savaşı'na savaşa girişi kaçınılmaz olmuştur. En kısa sürede seferberliğini tamamlamaya çalışan Osmanlı Devleti'nde ilk cephe Doğu sınırında açılmıştır. Kafkas (Doğu) Cephesi olarak bilinen bu yerde Osmanlı Devleti, tarihinin en büyük sınavlarından biri olan; "Sarıkamış Kuşatma Harekâtı"nı 22 Aralık 1914-9 Ocak 1915 tarihleri arasında gerçekleştirmiştir.

Savaşın başlangıcı, cereyanı ve sonuçları hakkında genel bilgilerin ardından, çalışmanın asıl konusunu oluşturan "Sarıkamış Harekâtı ve Şehitlikleri" alanında ayrıntılı bir araştırma yapılmıştır. Araştırma için; yurtiçi arşivler taranmış, kütüphanelerde kaynak eser taramaları yapılmış, harekâta katılan askerlerin akrabaları ile görüşülmüş, söz konusu harekâtı yapan III. Ordu'nun güzergâhı gezilmiş ve güzergâhta 2009 itibarı ile bulunan yerli halkla mülakatlar yapılmış; güzergâhın, mülakat yapılan kişilerin ve tespit edilen şehitliklerin fotoğrafları çekilmiştir.

ABSTRACT

After starting the World War I Ottoman State had to join the war. While Ottoman State was trying to mobilization in a short time the first front was opened in the boundry of east. In this place that it is known Kafkas (East) Front Ottoman State had fight done Sarıkamış surrounding operation which was the most important one of history. Between 22 December 1914 to 9 January 1915.

After the information about starting, reason and the result of the war, it was searched the main subject of searching, Sarıkamış Operation and Martyrdoms for this searching domestic achieves were searched, source book were searched in the library, connected with relation of soldiers who join the operation the place of the 3rd Army that was done the operation was walked around and connected with the local people who lives there now and also was taken photographs of place front, martyrdoms.

İÇİNDEKİLER

ÖNSÖZ.....	II
ÖZET.....	IV
ABSTRACT.....	V
İÇİNDEKİLER.....	VI
KISALTMALAR.....	X
BİBLİYOGRAFYA.....	XI
GİRİŞ.....	1

GİRİŞ

A-SARIKAMIŞ İLÇESİNİN TARİHİ VE COĞRAFİ ÖZELLİKLERİ

1.İlçenin Adı.....	1
2.İlçenin Coğrafi Özellikleri.....	1

B-SARIKAMIŞ KUŞATMA HAREKÂTI'NDA DOĞU CEPHESİ VE

OSMANLI DEVLETİ İLE RUSYA DEVLETİ'NİN ASKERİ GÜÇLERİ..3

1.Doğu (Kafkas) Cephesi'nin açılması.....	3
2.Doğu (Kafkas) Cephesi Osmanlı Güçleri Komuta Kademesi.....	7
3.Sarıkamış Kuşatma Harekâtı öncesi Askeri Komuta Kademesi.....	9
4.Sarıkamış Kuşatma Harekâtı Askeri Komuta Kademesi.....	10
5. Osmanlı Askeri Kuvvetleri.....	14
6. Rusya Askeri Kuvvetleri.....	16

C-SARIKAMIŞ KUŞATMA HAREKÂTI'NA ETKİ EDEN FAKTÖRLER. 19

1.Yol ve Coğrafi Şartların Değerlendirilmesi.....	19
2.Askerî Teçhizat Donanım ve İaşe.....	26
3.Seferberlik ve Uygulamaları.....	27

BİRİNCİ BÖLÜM

SARIKAMIŞ KUŞATMA HAREKÂTI ÖNCESİ YAPILAN SON HAZIRLIKLAR

1 Sarıkamış Harekâtı'nın Hazırlıkları.....	29
2.Sarıkamış Harekâtı'nın Planları.....	34
3.Sarıkamış Harekâtı'nın Başlaması.....	37

İKİNCİ BÖLÜM

22 ARALIK 1914-9 OCAK 1915 TARİHLERİ ARASINDA SARIKAMIŞ KUŞATMA HAREKÂTI

1. Taarruzun Birinci Günü 22 Aralık 1914.....	40
2. Taarruzun İkinci Günü 23 Aralık 1914.....	44
3. Taarruzun Üçüncü Günü 24 Aralık 1914.....	47
4. Taarruzun Dördüncü Günü 25 Aralık 1914.....	51
5. Taarruzun Beşinci Günü 26 Aralık 1914.....	58
6. Sarıkamış Harekâtı'nın Sonu 27 Aralık 1914-9 Ocak 1915.....	63

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

SARIKAMIŞ KUŞATMA HAREKÂTI SIRASINDA III. ORDU'NUN KAYIPLARININ DEĞERLENDİRİLMESİNDEKİ ZORLUKLARIN NEDENLERİ

1. Coğrafi Şartların Etkisi.....	67
2. Rusların Yaptıkları Defin Çalışmaları.....	68
3.Yerli Halkın Yaptığı Defin Çalışmaları.....	69
4.Şehit Sayıları Hakkındaki Yanlı Yaklaşımlar.....	70
5.1877-78 Osmanlı-Rus Harbi Kayıpları İle Ermeni Mezalimi Kayıplarının Sarıkamış Kuşatma Harekâtı Şehitleri İle Karıştırılması.....	71
6. Askeri Firar Olaylarının Yaşanması.....	71

7. Askeri ve Mülki Amirlerin Tedbiren Yaptıkları Belge İmhaları.....	72
8. Sarıkamış Kuşatma Harekâtı'nın Ardından Uygulanan Basın Yayın Yasağı..	72
9. Sarıkamış Kuşatma Harekâtı Sırasında ve Sonrasında Sağlık Koşulları.....	73
10. Şehit Sayıları Hakkındaki Bilgiler.....	74

DÖRDÜNCÜ BÖLÜM

ŞEHİTLİKLER

A- SARIKAMIŞ İLÇESİ İDARİ SINIRLARI İÇERİSİNDE MEVCUT

SARIKAMIŞ KUŞATMA HAREKÂTI (1914-1915) ŞEHİTLERİ VE

ŞEHİTLİKLERİ..... 89

I.Sarıkamış Kuşatma Harekâtı Şehitlikleri..... 89

II. Sarıkamış İlçesi İdari Sınırları İçerisinde Mevcut Sarıkamış Harekâtı

(1914-1915)Şehitleri ve Şehitlikleri..... 91

1. Allahuekber (Ali Sofu Köyü) Şehitliği Anıtı..... 91

2. Şehit Meçhul Asker Şehitliği.....94

3. Hamamlı Köyü Karantina Merkezi ve Şehitliği..... 95

4. Yukarı (Eski) Sarıkamış Şehitliği..... 102

5. Sarıkamış Allahuekber Zirve Şehitlikleri..... 109

6. Yukarı Sarıkamış Tepeleri Arkası 57. Alay Şehitliği..... 113

7. Soğanlı Dağları Allahuekber Dağları Silsilesinde Bulunan Şehitlikler..... 115

8. Kızılcubuk Köyü Şehitlikleri..... 116

9. Soğanlı Dağları Zirvesindeki Dikenli Tabya Şehitliği..... 118

10. Divik Yayla Şehitlikleri..... 121

a. Divik Yayla Şehitliği I..... 123

b. Divik Yayla Şehitliği II..... 125

c. Divik Yayla Şehitliği III (Tekçam Şehitliği)..... 126

11. Kumru Tepe Şehitlikleri..... 127

12. Boyalı (Kavutlu tepe) Şehitliği..... 129

13. Yayıklı (Divik) Köyü Şehitlikleri..... 131

a. Yayıklı (Divik) Köyü Kırklar Şehitliği I..... 131

b. Yayıklı (Divik) Köyü Şehitliği II..... 132

14. Kaynak Yayla (Çermik) Şehitliği.....	134
15. İstasyon Mahallesi Şehitliği.....	135
16. Turnagöl (Asker Deresi) Şehitliği.....	137
17. Akmezarlar Şehitliği.....	139
18. Batı Mahallesi Şehitliği.....	141

B- SELİM İLÇESİ İDARİ SINIRLARI İÇERİSİNDE MEVCUT

SARIKAMIŞ KUŞATMA HAREKÂTI (1914-1915) ŞEHİTLERİ VE

ŞEHİTLİKLERİ.....

1. Laloğlu Şehitliği.....	142
2. Karakale Köyü Şehitliği.....	144
3. Beyköy Şehitlikleri.....	146
a.Beyköy Şehitlikleri I.....	148
b.Beyköy Şehitlikleri II.....	149
c.Beyköy Şehitlikleri III.....	149
d.Beyköy Şehitlikleri IV.....	150
e.Beyköy Şehitlikleri V.....	151
f.Beyköy Şehitlikleri VI.....	151
4. Sarıgün (Karcık) Köyü Toplu Mezarlar ve Şehitlikleri.....	152
a.Dere Yatağı Şehitliği.....	153
b.Sarıgün Köyü Merkezi Şehitliği.....	158
5. Başköy Şehitlikleri.....	159
a.Başköy Şehitlikleri I.....	161
b.Başköy Şehitlikleri II.....	162
c.Başköy Şehitlikleri III.....	163
d.Başköy Şehitlikleri IV.....	164
6.Osman Çavuş Şehitliği.....	165

C- ŞENKAYA İLÇESİ İDARİ SINIRLARI İÇERİSİNDE MEVCUT SARIKAMIŞ KUŞATMA HAREKÂTI (1914-1915) ŞEHİTLERİ VE ŞEHİTLİKLERİ.....	167
1. Gaziler (Bardız) Şehitlikleri.....	168
a. Temir Şehitliği.....	171
b. Gaziler (Bardız) Yayla Şehitliği.....	174
c.Sakıp Çavuş Şehitliği.....	175
d.Gaziler (Bardız) Köyü Merkezi Şehitliği.....	176
e.Gaziler (Bardız) Çakırbaba Şehitliği.....	177
2. Ersinek Yayla Şehitliği.....	178
D- SARIKAMIŞ KUŞATMA HAREKÂTI ŞEHİTLERİNİ ANMA TÖRENLERİ.....	181
1-III. Ordu Yürüyüş Güzergâhında Yapılan Törenler.....	181
a.Resmi Törenler.....	181
b.Özel Törenler.....	183
2-Türkiye Genelinde Yapılan Törenler.....	183
a.Genel Törenler.....	183
SONUÇ.....	185
ESKİ - YENİ YER ADLARI	186
EKLER	

KISALTMALAR

ATASE	: Askeri Tarih ve Stratejik Etüt Başkanlığı
BDH	: Birinci Dünya Harbi
Bkz	: Bakınız
BOA	: Başbakanlık Osmanlı Arşivi
DİA	: Diyanet İslam Ansiklopedisi
Dos	: Dosya
G	:Gömlek
İht	:İhtiyat
İSAM	: İslam Araştırmaları Merkezi
Kol	: Kolordu
Kls	: Klasör
ŞBMHC	: Ştanka Bey Müfrezesi Harp Ceridesi
Y.MTV	: Yıldız Tasnifi Mütenevvi Maruzat Evrakı
Y.PRK. ASK	:Yıldız Tasnifi Perakende Evrakı Askeri Maruzat

BİBLİYOGRAFYA

I-ARŞİVLER

A-RESMİ ARŞİVLER

- 1-Atase Arşivi(Askeri Tarih ve Stratejik Etüt Başkanlığı) (Ankara)
- 2-Başbakanlık Osmanlı Arşivi (İstanbul)
- 3-Türkiye Büyük Millet Meclisi Arşivi (Ankara)

B-ÖZEL ARŞİVLER

- 1- Aydın Ayhan Özel Arşivi
- 2-Bingür Sönmez Özel Arşivi
- 3 -Hasan İzzet Altınanıt Özel Arşivi

II-RESMİ YAYINLAR

- 1- Başbakanlık Devlet İstatistik Enstitüsü, Ankara,1960 sayımları.
- 2- Başbakanlık Devlet İstatistik Enstitüsü, Ankara, 1985 sayımları.
- 3-Meclis-i Mebusan Zabıt Cerideleri 1914-1915(1330-1331).

III-HATIRALAR

- Ataman, Halil, Esaret Yılları, İstanbul, 1990.
- Aydemir, Şevket Süreyya, Makedonya'dan Orta Asya'ya Enver Paşa, III, (1914-1922), İstanbul,1978.
- Baytın, Arif, İlk Dünya Harbi'nde Kafkas Cephesi, İstanbul, 1946
- Çakmak, Fevzi, Büyük Harpte Şark Cephesi Hareketleri, Ankara, 1936
- Eti, Ali Rıza, Bir Onbaşının Doğu Cephesi Günlüğü, 1914-1915, Haz. Gönül Eti, İstanbul, 2009.
- General Nikolski, Sarıkamış Hareketleri, Çev. Mütেকait Kaymakam Nazmi, Ankara, 1935.

- Guze, Alman Yarbay, I. Dünya Savaşı'nda Kafkas Cephesi'ndeki Muharebeler, Çev. Yarbay Hakkı Akoğuz, Ankara, 2007
- I. Cihan Savaşı ve Sarıkamış, İhsan Paşa'nın Anıları Sibiry'a'da Esarettten Kaçış, Yay. Haz. Necdet Öklem, , İzmir, 1985
- İlden, Körülülü Şerif, Yay. Hazırlayan: Sami Önal, Sarıkamış, İstanbul, 2005
- İybar, Tahsin, Sibiry'a'dan Serendib'e, Ankara, 1950
- Kazım Karabekir, I. Cihan Harbi'ne Nasıl Girdik, II, İstanbul,1995
- Mahmut Muhtar, Maziye Bir Nazar, Yay. Haz. Erol Kılınç, İstanbul,1999
- Miralay Baki, Büyük Harpte Kafkas Cephesi, İstanbul, 1933
- Sabis, Ali İhsan, Birinci Dünya Harbi I, İstanbul, 1990
- Sabis, Ali İhsan, Birinci Dünya Harbi II, İstanbul, 1990
- Sanders, Liman von, Türkiye'de Beş Yıl, Çev. Resul Bozyel, İstanbul, 2006
- Şenocak, Kemalettin, Gazilerin Gazisi, Rifat Şeki, İzmir, 2008
- Tekin, Metin, Sarıkamış'tan Sibiry'a'ya, İstanbul, 2007
- Tugaç, Hüsametdin, Bir Neslin Dramı, İstanbul, 1975
- Uzer, Tahsin, Makedonya Eşkiyalık Tarihi ve Son Osmanlı Yönetimi, Ankara, 1987
- Yarbay Selahattin, Kafkas Cephesi'nde X. Kolordu'nun I. Dünya Savaşı'nın Başlangıcından Sarıkamış Muharebeleri'nin Sonuna Kadar Olan Harekât, Ankara, 2006
- Yaver Suphi Bey, Enver Paşanın Son Günleri, Yay. Haz. Mehmet Kuzu, İstanbul, 2007
- Yergök, Tuğgeneral Ziya, Sarıkamış'tan Esarete (1915-1920) ,Yay. Haz. Sami Önal, İstanbul, 2006

IV-SEMİNER-KONFERANS-SEMPOZYUM BİLDİRİLERİ

- A - Genelkurmay Başkanlığı Sekizinci Askeri Tarih Semineri Bildirileri, XIX. Ve XX. Yüzyıllarda Türkiye ve Kafkaslar, Ankara, 2003
- B - Lekeli Tifo, Tevfik Salim (Sağlam)'in 18 Nisan'da Tıp Fakültesi'nde Verilen Konferansı, İstanbul, 1329 (1913)

V-SÜRELİ YAYINLAR

A-GAZETELER

- 1-Hürriyet Gazetesi
- 2-İkdam Gazetesi
- 3-Tanin Gazetesi
- 4-Tercüman-ı Hakikat Gazetesi

B-DERGİLER

- 1- Stratejik Etütler Bülteni
- 2- Yedi Kıta Dergisi
- 3- T.C. Kars Valiliği Kültür ve Turizm İl Müdürlüğü, Sarıkamış Şehitleri Özel
- 4- Gazi Üniversitesi Kastamonu Eğitim Dergisi

VI-SÖZLÜKLER

- A- Ferit Devellioğlu, Osmanlıca-Türkçe Ansiklopedik Lûgat, Ankara, 2006
- B- Türk Dil Kurumu Büyük Türkçe Sözlük, Ankara, 1998

VII-ANSİKLOPEDİLER

- A-Diyanet İslam Ansiklopedisi
- B- Yurt Ansiklopedisi

VIII-KİTAPLAR

- Aksun, Ziya Nur, Enver Paşa ve Sarıkamış Harekâtı, Yay. Haz. Erol Kılınc, İstanbul, 2006
- Arınc, Kenan, Türkiye'nin Coğrafi Bölgeleri, II, Erzurum, 2007
- Armaoğlu, Fahir, XX. Yüzyıl Siyasi Tarihi,14. Baskı, İstanbul
- Allen, W.E.D.; Muratoff, Paul 1828-1921 Türk Kafkas Sınırlarındaki Harplerin Tarihi, Ankara, 1966

- Arslanoğlu, Cem-Ender, Kars Şehitlikleri ve Mehmetçiğimiz, TŐrkiye Anıtlar Derneği Yayınları: 5
- Asım, Sarıkamış kuşatması nasıl yapılabildi, Milli KŐtŐphane, Ankara (Hrt 1994 BD 25), İstanbul,1934
- Asım, Sarıkamış kuşatması işin çizilen plan ve harekât emrine göre varılacak hedefler, Milli KŐtŐphane, Ankara (Hrt 1994 BD 27), İstanbul,1934
- Aydın, Nurhan, Her Y nŐyle Sarıkamış, Erzurum, 2006
- Ayverdi, Semiha, TŐrk-Rus MŐnasebetleri ve Muharebeleri, İstanbul, 1970
- Balcı, Ramazan, Tarihin Sarıkamış Duruşması, İstanbul, 2006
- Balcıoğlu, Mustafa, Teşkilat-ı Mahsusa'dan Cumhuriyete, İstanbul, 2001
- Bayur, Yusuf Hikmet, TŐrk İnkılâbı Tarihi, Ankara, 1983, III/III
- Bayur, Yusuf Hikmet, TŐrk İnkılâbı Tarihi, III, I, Ankara, 1991
- Belen, Fahri, TŐrk Kurtuluş Savaşı, Ankara, 1973
- Benazus, Henri, Sarıkamış Faciası, İstanbul, 2006
- Cartes Graphiques Montrant La Propoction des Differents Elements en Rumelie et en Anatolie, Costantinople,1919
-  olak, İsmail, Tarihimizin En Beyaz Dramı, 2006, İstanbul
- Dayı, Esin, Elviye-i Selase'de (Kars, Ardahan, Batum) Milli Teşkilatlanma, Erzurum, 1997
- Erdeha, Kamil, Milli MŐcadele'de Vilayetler ve Valiler, İstanbul,1975
- Erendil, Muzaffer, Sarıkamış Şehit Yurdu, 1993
- Genel Kurmay Başkanlığı, Birinci DŐnya Harbinde TŐrk Harbi, Kafkas Cephesi III. Ordu Harekâtı, I,Ankara 1993.
- General Maslovsky'nin Umumi Harpte Kafkas Cephesi Eserinin Tenkidine Dair, Ankara, Genelkurmay Basımevi, 1935.
- Genel Kurmay Başkanlığı, TŐrk Silahlı Kuvvetleri Tarihi Osmanlı Devri Birinci DŐnya Harbi İdari Faaliyet ve Lojistik, X, Ankara-,1985.
- GŐndođdu, Hamza; Aktemur, A. Murat; Kukaracı, İ. Umut,  elik, Adem; Eraslan, Şehnaz, Sarıkamış ve çevresindeki Tarihi Kalıntılar, Erzurum, 1999
- G rgŐlŐ, İsmet, On Yıllık Harbin Kadrosu 1912-1922, Balkan-Birinci DŐnya ve İstiklal Harbi, Ankara,1993.

- Hummayı Racia'ya Karşı Talimatname, Babı Ali Dâhiliye ve Sıhhiye Nezareti, Osmani Şirketi Matbaası İstanbul, 1332 (1916).
- İnan, Afet, Türkiye Cumhuriyeti ve Türk Devrimi, Ankara, 1998.
- İlter, Erdal, Ermeni ve Rus Mezalimi(1914-1916) Tanık İfadeleri, Ankara, 1996.
- İslam Ansiklopedisi, D.İ.A.,” Enver Paşa”, İstanbul, 1995, XI.
- Karpat, Kemal, Osmanlı Nüfusu (1830-1914), Demografik ve Sosyal Özellikleri, İstanbul, 2003.
- Karpat, Kemal, Ottoman Population 1830-1914 Demographic and Social Characteristics, Madison, 1982.
- Keskin, Mustafa; Yuvalı, Abdulkadir; Öztürk, Ayhan; Ekincikli, Mustafa, Türk İnkılâbı ve Türkiye Cumhuriyeti Tarihi, Kayseri, 2005.
- Kırzioğlu, M. Fahrettin, Kars Tarihi, İstanbul, 1953.
- Kurat, Akdes Nimet, Türkiye ve Rusya, Ankara, 1990.
- Kültür ve Turizm Bakanlığı, Kültür Varlıkları ve Müzeler Genel Müdürlüğü, Sarıkamış, Ankara, 2008.
- Kocabaş, Süleyman, Sarıkamış Faciasına Giden Yol, İstanbul, 2000-2007.
- Müderisoğlu, Alptekin, Sarıkamış Dramı, İstanbul, 2006.
- Öğün, Tuncay, Kafkas Cephesi'nin I. Dünya Savaşı'ndaki Lojistik Desteği, Ankara, 1999.
- Örses, Tunca; Özçelik, Necmettin, I. Dünya Savaşında Türk Askeri Kıyafetleri, İstanbul, 2007.
- Özdemir, Yavuz, Bir Savaşın Bilinmeyen Öyküsü (Sarıkamış Harekâtı), Erzurum, 2003
- Semyenov, İ.Y; Erkan, Karagöz, Molokanlar, İstanbul, 2009.
- Selvi, Haluk; Şahin, Enis; Demir, Mustafa A.İ.İ.T,İstanbul,2006.
- Sönmez, Bingür; Yıldız, Reyhan, Ateşe Dönen Dünya: Sarıkamış, İstanbul, 2008.
- Taşyürek, Muzaffer, Bir Hüznün Tarihi Sarıkamış, İstanbul, 2007.
- Türk İstiklal Harbi, III, Doğu Cephesi (1919-1921), Ankara, 1995.
- Türk Silahlı Kuvvetleri Tarihi, III/VI 1908-1920 Ankara, 1971.
- Türkiye Tarihi, Çağdaş Türkiye (1908–1980), İstanbul, 1989.
- T.C. Milli Savunma Bakanlığı, Yurtiçi Şehitlikler Katalogu, Ankara.
- Orhan Türkdoğan, Malakanların Toplumsal Yapısı, Erzurum, 1971.

- Uçarol, Rifat, Siyasi Tarih, İstanbul, 1985.
- Ülman, A. Haluk, I. Dünya Savaşı'na Giden Yol ve Savaş, İstanbul, 2002.
- Ünal, Çiğdem, Şenkaya'nın Coğrafi Etüdü, Erzurum, 2004.
- Yurtsever, Serdar, Milli Mücadele Dönemi İstihbarat Faaliyetleri, Ankara, 2008.
- Wallach , Jehuda, L. , Bir Askeri Yardımın Anatomisi, Çev. Em. Tuğg. Fahri Çeliker, Ankara, 1985.

IX-LİSANSÜSTÜ TEZLER

- Balcı, Ramazan, Sarıkamış Harekâtı, Yayınlanmamış Doktora Çalışması, İstanbul Üniversitesi, Atatürk İlkeleri ve İnkılâp Tarihi Enstitüsü, İstanbul,1999.
- Dilek, İbrahim, Milli Mücadele'de Sarıkamış ve Kars Harekâtımız, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Atatürk Üniversitesi A.İ.İ.T. Enstitüsü, Erzurum, 1995.
- Ersöz, Ferya Çalış, Sarıkamış Harekâtı'nın Toplumsal Bellekteki İzdüşümleri, (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi)Ankara, 2007.
- Kobro, Georg, Das Gebiet von Kars und Ardahan, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Münih 1989.
- Kutlu, Cemil, I. Dünya Savaşı'nda Rusya'daki Türk Savaş Esirleri ve Bunların Yurda Döndürülmeleri Faaliyetleri, Basılmamış Doktora Tezi, Atatürk Üniversitesi, A.İ.İ.T. Enstitüsü, Erzurum, 1997.
- Öncü, Ali Servet, 1908-1923 Yılları Arasında Erzurum Vilayeti'nin İdari ve Sosyal Yapısı, Basılmamış Doktora Tezi, Tez Yöneticisi: Prof. Dr. S. Esin Dayı, Erzurum, 2006.
- Yalçın, Hatice, Harp Ceridesi Birinci Dünya Savaşı'nda Kafkas Cephesi, (Ştanka Bey Müfrezesi Harp Ceridesi), Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Tokat,2008.

X. MAKALELER

- Göktepe, Cihat, “*Sarıkamış Harekâtı ve Şehitlerle İlgili Değerlendirmeler*”, T.C. Kars Valiliği Kültür ve Turizm İl Müdürlüğü, Sarıkamış Şehitleri Özel, Kars, Aralık 2008

- Köylü, Eşref’ *Enver Paşa’nın Sarıkamış Harekâtı Stratejik ve Taktik Düşünceler*”,
Stratejik Etütler Bülteni, Sayı:94, yıl:34, Ankara ,(Eylül 2000)
- Sönmez, Bingür, “*Ölüm-Beyaz ölüm*”, T.C. Kars Valiliği Kültür ve Turizm İl
Müdürlüğü, Sarıkamış Şehitleri Özel, Kars, Aralık 2008
- Ural, Selçuk, “*Sarıkamış Harekâtı’nın arka Yüzü*”, T.C. Kars Valiliği Kültür ve Turizm
İl Müdürlüğü, Sarıkamış Şehitleri Özel, Kars, Aralık 2008
- Ünlü, Mucize, “*Osmanlı’dan Cumhuriyete Şehit Aileleri 1875-1923*”, Gazi Üniversitesi
Kastamonu Eğitim Dergisi, Mart 2003, Cilt:11, No:1

XI. HARİTALAR

- A-Asım, Sarıkamış kuşatması nasıl yapılabilirdi, Milli Kütüphane, Ankara (Hrt 1994
BD 25), İstanbul,1934.
- B-Asım, Sarıkamış kuşatması için çizilen plan ve harekât emrine göre varılacak
hedefler, Milli Kütüphane, Ankara (Hrt 1994 BD 27), İstanbul, 1934.
- C- Atlas Dergisi Harita Çizimi, İstanbul, 2009.

XII-SÖZLÜ TARİH ÇALIŞMASI

- A-Sarıkamış İlçesi İdari, Mülki, Askeri Yetkililer ve Yerli Halk İle Görüşmeler.
- B- Selim İlçesi İdari, Mülki, Askeri Yetkililer ve Yerli Halk İle Görüşmeler.
- C-Şenkaya İlçesi İdari, Mülki, Askeri Yetkililer ve Yerli Halk İle Görüşmeler.

GİRİŞ

A-SARIKAMIŞ İLÇESİNİN TARİHİ VE COĞRAFİ ÖZELLİKLERİ

1.İlçenin Adı

Sarıkamış ve çevresi tarihte çok eski uygarlıklara sahne olmuş ve kuzeyden gelen göç ve istila yolları üzerinde bulunması dolayısıyla da burada tarih boyunca çok hareketli olaylar cereyan etmiştir. Milattan önceki ve sonraki asırlarda başta Kafkaslar olmak üzere kuzey steplerinden, İran'dan ve Orta Asya'dan gelen çeşitli kavimlerin göç hareketleri, bu bölgeyi de önemli derecede etkilemiştir. İskitler (Sakalar) ve Batı Hunları gibi Orta Asyalı ve Hurriler, Hititler, Kimmerler gibi eski Anadolu kavimlerin bu çevreden geçerek yöresel kültüre etkide buldukları, bilimsel araştırmalarda kabul edilen bir husustur.¹ Bu günkü Sarıkamış ilçesi adını “ Yukarı Sarıkamış” olarak bilinen pek yakınındaki köyden almaktadır. Bu köy Osmanlı İmparatorluğu döneminde yer kayıtları için tutulan ve “Tahrir Defteri” olarak adlandırılan defterlerde “SARIKAMIŞLU” olarak geçmektedir. Bu adın kullanışı yeni olmayıp çok eski yıllara kadar gider. Sarıkamış adlı köylere Gence Batısında ve Çorum ile Elazığ'da da rastlanır.²

Kars ilinin her yönden ileri ve gelişmiş bir ilçesi durumuna gelen Sarıkamış'ın ismi XVI. Yüzyıl Osmanlı Tahrir Defterleri'nde “Sarıkamışlı Türkmen Oymağı” adıyla anılır. Sarıkamış'a adlarını veren Türkmen boyu Hazar Gölü doğusundaki (Sarıkamış) çukurundan gelmektedir.³

2.İlçenin Coğrafi Özellikleri

Sarıkamış Doğu Anadolu Bölgesi'nin alan olarak en büyük üç ilçesinden birisidir. Kars İli'nin güneybatısında yer alır. Kuzeyinde Selim, Doğusunda Kağızman ilçeleri, güneyinde Ağrı, batısında Erzurum illeri vardır. Sarıkamış, il merkezine 57 km

¹ Hamza Gündoğdu, A. Murat Aktemur, İ. Umut Kukaracı, Adem Çelik, Şehnaz Eraslan, **Sarıkamış ve Çevresindeki Tarihi Kalıntılar**, Erzurum, 1999, s. 4.

² Muzaffer Erendil, **Sarıkamış Şehit Yurdu**, 1993, s.36.

³ Nurhan Aydın, **Her Yönüyle Sarıkamış**, Erzurum, 2006, s.1.

uzaklıktadır. Yüzölçümü 1.951km² olan Sarıkamış Kars İli'nin alanca en büyük ilçesidir.⁴

Sarıkamış ilçesinin coğrafi özellikleri düşünüldüğünde karşımıza en belirgin özellik olarak sert iklimi çıkmaktadır. Çünkü Doğu Anadolu Bölgesi'nde bulunan Sarıkamış'da şiddetli kontinental⁵ bir iklim sürmekte ve bu özelliği itibarı ile sert karasal iklimin⁶ Erzurum-Kars bölgelerindeki temsilcilerinden biri olmaktadır. Bunun yanında Sarıkamış'ın bu iklimsel özelliği, ona savaş durumlarında hassasiyetle düşünülmesi icap eden bir doğal kale hüviyeti kazandırmaktadır.

40° 18 dakika kuzey enlemleri, 42° 31 dakika doğu boylamları arasında yer almaktadır. Deniz seviyesinden yüksekliği de 2225 m'dir.⁷

Doğu Anadolu'nun Kuzey-Doğusu'nda denizden gelen tesirlerin dağlar sebebiyle ulaşamadığı Sarıkamış Ovası'nda yükselti 2100 metreden başlar⁸. Yüksek bir rakıma sahip Sarıkamış'da, deniz seviyesinden yüksekliğinin fazla ve deniz tesirinden uzak oluşu iklimini soğuk ve sert yapmıştır⁹. Kış mevsimi çok uzundur. Ekim ayı ortalarına kadar (7-8 ay) devam eder. Bu devrede sıcaklık çok düşer. İlkbahar hemen hemen yok gibidir. Yükseklik ve yağışların çokluğuna göre iklimine yaz mevsiminde dahi serin bir karakter verir. Yaz mevsimi oldukça kısadır Ölçülen uç değerler;

⁴ Yurt Ansiklopedisi 6, Fasikül 81, "*Sarıkamış Maddesi*", s.4530.

⁵ Kontinental: Karasal.

⁶ Kenan Arınç, *Türkiye'nin Coğrafi Bölgeleri*, II, Erzurum, 2007, s.23.

⁷ Kültür ve Turizm Bakanlığı, Kültür Varlıkları ve Müzeler Genel Müdürlüğü, *Sarıkamış*, Ankara, 2008, s.9.

⁸ Yurt Ansiklopedisi 6, Fasikül 80, "*Kars Maddesi*", s. 4475.

⁹ K.Arınç, *Türkiye'nin Coğrafi Bölgeleri*, II, s.23.

Yükseklik: 2103 m

Enlem – Boylam: 40° 20' K - 42° 34' D

Ortalama Sıcaklık: 3,4 °C

Ortalama Basınç:790,4 hPa

Hâkim Rüzgâr Yönü: WNW

Ortalama Rüzgâr Hızı:1,3 m/sn

Ortalama Nem:% 71

Yıllık Toplam Yağış Ortalaması:610,6 kg/m² ¹⁰

Kontinental iklime tabi olduğundan gece soğuması (inşia) neticesinde kırağı olayı çok erken görülür. Eylül ayından Haziran ayına kadar devam eder.¹¹

B-SARIKAMIŞ KUŞATMA HAREKÂTINDA DOĞU CEPHESİ VE OSMANLI DEVLETİ İLE RUSYA DEVLETİ'NİN ASKERİ GÜÇLERİ

1. Doğu(Kafkas) Cephesi'nin Açılması

Birinci Dünya Savaşı'nın patlamasına yol açan vesile, bilindiği gibi Avusturya-Macaristan veliahdı Ardişük Ferdinand ile karısının Sırbistan'ı ziyareti sırasında 28 Haziran 1914 günü Saray Bosna'da bir suikast sonucu öldürülmüş olmalarıdır.¹²

Avrupa savaşının, çıkışından kısa bir süre sonra Batı ve Doğu cephelerinde düğümlenmesi, savaşan devletleri, durumu kendi yararlarına değiştirecek yeni çareler aramaya yöneltmiştir. Bu çarelerin başında, savaşa henüz katılmamış olan devletleri kendi yanlarına çekmek gelmektedir. Gerçekten, 1914 yılının sonlarına doğru İngiltere ile Fransa'nın bütün güçleri ile İtalya'yı, Almanya ile Avusturya- Macaristan'ın ise Osmanlı İmparatorluğu ile Bulgaristan'ı kendi saflarında savaşa sokmak istedikleri görülmektedir.¹³

¹⁰ Kars'ın en büyük İlçesi olan Sarıkamış'ta Meteorolojik Ölçümler, 1929 yılında Küçük Klima Rasatlarıyla başlamış ve bazı aralıklardan sonra 1958 yılından itibaren Büyük Klima Rasatlarına çevrilmiş, halen günde 3(üç) defa olmak üzere bu rasatlarla devam edilmektedir. Ayrıca Fenolojik Gözlemler ve Tarım Gidiş Raporları hazırlanmaktadır. Kars Bölgesindeki İstasyonlarımız içerisinde en yüksek rakıma sahip Sarıkamış'ında sert bir "karasal iklimi" vardır.(Ayrıntılı Bilgi için bkz. <http://www.kars.dmi.gov.tr/merkezler-tanitim.aspx?m=7>)

¹¹ Nurhan Aydın, **Sarıkamış**, s.11.

¹² Türkiye Tarihi, **Çağdaş Türkiye (1908–1980)**, İstanbul, 1989, s.42; Semiha Ayverdi, **Türk-Rus Münasebetleri ve Muharebeleri**, İstanbul, 1970, s.263.

¹³ Fahir Armaoğlu, **XX. Yüzyıl Siyasi Tarihi**,14. Baskı, İstanbul, s.110 .

Bu suikastın ardından başlayan dünya savaşında, aynı savaşın patlak vermesi gibi, Osmanlı Devleti'nin savaşa dâhil olması da bir oldubitti ile meydana gelmiştir. Bu durumda ise Osmanlı Devleti kendi topraklarında yanan ateşin içerisinde kalarak birçok cephede savaşmak zorunluluğu ile yüz yüze gelmiştir. 1904 sonrasında dünyada başlayan bloklaşmaların ardından, bu savaşta da bu bölünmüşlük ile İtilaf ve İttifak Devletleri olmak üzere bir bloklaşma olmuştur¹⁴. Bu bloklaşmaların asıl amacı ise savaş durumundaki müttefiklerin belirlenmesi işi olmuştur.

General (Mirliva)Enver Paşa'nın telkin ve emrivakileri ile savaşa Almanların yanında giren Osmanlı Devleti kendisini koruma içgüdüsü ile hareket etmiştir.

Almanların Türkiye ile ittifak yaparak elde etmek istedikleri ise, Enver Paşa'nın hayallerini gerçekleştirmek olmadığı gibi kendi üzerindeki Rus baskısını mümkün olduğu kadar azaltmak¹⁵ ve henüz savaşa dâhil olmayan devletler üzerinde bir denge unsuru olarak, Osmanlı Devleti'ni müttefik safına alma düşüncesidir.¹⁶

Osmanlı İmparatorluğu'nun savaşa katılması, üçlü İttifak Devletleri için büyük kazanç olmuştur. Her şeyden önce Almanya çember içerisine alınmak durumundan kurtulmuş, Rus kuvvetlerinin bir kısmı doğuya kaydırılacağından ferahlamıştır. Avusturya-Macaristan İmparatorluğu, doğusunu güvenlik altına aldığı gibi, burada bir müttefike kavuşmuş, diğer yandan Almanya'ya Süveyş Kanalı'nı ele geçirerek İngiltere'nin Hindistan yolunu kesebilme olanağı doğmuştur. Bu durumda Almanlar, Rusya ile İngiltere ve Fransa'nın sömürgelerindeki Müslümanları ayaklandırmayı düşündükleri gibi, Bununla, İtilaf Devletleri'ni zor duruma düşüreceklerini ummuşlardır. Bu amaçla da Padişahın aynı zamanda halife olmasından yararlanmak düşüncesi hâkim olmuştur.¹⁷

Bu ince siyasalarla Almanya, Osmanlı Devleti'nden her açıdan yararlanmak istemiş olduğu açıktır. Maddi manevi her kaynağın bilincinde olan Almanya savaş

¹⁴ F. Armaoğlu, XX. Yüzyıl Siyasi Tarihi, s.36.

¹⁵ Necdet Öklem, I. Cihan Savaşı ve Sarıkamış, İhsan Paşa'nın Anıları Sibirya'da Esarettten Kaçış, İzmir, 1985, s.55; Eşref Köylü, "Enver Paşa'nın Sarıkamış Harekâtı Stratejik ve Taktik Düşünceleri", Stratejik Etütler Bülteni, 94/34, (Eylül 2000), s.90; Ali İhsan Sabis, Birinci Dünya Harbi, I, İstanbul, 1990, s.138; Fahir Armaoğlu, XX. Yüzyıl Siyasi Tarihi, s.110; S. Ayverdi, Türk-Rus Münasebetleri ve Muharebeleri, s. 267.

¹⁶ Yusuf Hikmet Bayur, Türk İnkılâbı Tarihi, III, I, Ankara, 1991, s.262.

¹⁷ Rifat, Uçarol, Siyasi Tarih, İstanbul, 1895, s.377; Yusuf Hikmet Bayur, Türk İnkılâbı Tarihi, III, I, s.169-170.

siyasetinde çıkarlarını ön planda tutmuştur. İtilaf güçlerine açılacak birkaç tane daha fazla cephe, İtilaf güçlerinin askeri cephelerin sayısını artırarak mevcut güçleri dağıtacak¹⁸; Osmanlı Askeri, İtilaf güçlerini oyalarken Almanya büyük emellerine kavuşacak, İtilaf Bloğu'nun içerisindeki Türk ve Müslüman unsurlar da Cihad-ı Ekber¹⁹ çağrısına uyarak itilaf bloğuna isyan edip bu faydacı politikanın gereğini yerine getirecekti. Ancak bu Müslümanların birleşerek İtilaf Güçlerine karşı isyan edeceği ihtimali hiçbir zaman gerçekleşmemiştir.²⁰

Osmanlı İmparatorluğu'nun savaşa girmesinden sonra Almanya'da basılan bir ittifak kartında²¹ birlik mesajı verilerek Alman İmparatoru II. Wilhelm, Osmanlı Sultanı V. Mehmet Reşat, Avusturya-Macaristan İmparatoru Franz Joseph, Bulgaristan Kralı I. Ferdinand²² kazanılacağına inanılan İttifak Bloğu zaferinin bir ön çalışması yapılmış gibidir.

İttifakın ardından, Türk kurmayları, Almanya ile Türkiye arasında doğrudan ulaşım ve Karadeniz'de Rus donanmasına karşı üstünlük sağlamadıkça, Kafkasya'da girişilecek bir askeri harekâtın felaketle sonuçlanacağını raporla ve sözlü olarak Başkomutanlığa bildirmişlerdi. Özellikle Kazım Karabekir, Ali İhsan ve Hafız Hakkı Beyler, bu kurmayların başında geliyordu. Öte yandan Üçüncü Ordu Komutanı Hasan İzzet Paşa da, kış mevsiminde Kafkasya'da bir savaş açılmasına karşıydı. Ona göre ordu geride kışlamalı, ikmal işleri tamamlandıktan sonra gereken atılım yapılmalıydı.²³ Ancak

¹⁸ Yarbay Guze, **Birinci Dünya Savaşı'nda Kafkas Cephesi'ndeki Muharebeler**, Çev. Yarbay Hakkı Akoğuz, Ankara, 2007, s.30.

¹⁹ Cihad-ı Ekber: Büyük cihat ilanı ile harekete geçirilmesi düşünülen Müslüman halkın isyanı. I Dünya Savaşı'nda, 23 Kasım 1914'de Cihad-ı Mukaddes ilan edilerek; Kırm, Türkistan, Hindistan, Afganistan ve Afrika Müslümanlarını Hristiyan milletler olan İngiltere, Fransa ve Rusya'ya karşı savaşa davet edildi. Lakin bundan hiçbir sonuç çıkmadı. (Fahir Armaoğlu, **XX. Yüzyıl Siyasi Tarihi**, s. 111) ; Osmanlı Basını ise Cihad-ı Ekber olayını inceden inceye işlemiş, büyük yankılar uyandıracığını ümit etmiştir. Bu yankıların oluşacağı ümidi, Osmanlı Devleti'nde olduğu gibi İttifak Güçleri'nin de önem verdiği bir konu olmuştur. (**Tercüman-ı Hakikat**, 1 Aralık 1914).

²⁰ Y.H. Bayur, **Türk İnkılâbı Tarihi**, III, I, s.271; Jehuda, L. Wallach, **Bir Askeri Yardımın Anatomisi**, Çev. Em. Tuğg. Fahri Çeliker, Ankara, 1985, s.151; S. Ayverdi, **Türk-Rus Münasebetleri ve Muharebeleri**, s.264.

²¹ Bu ittifak kartı için, Bkz-Ek- Resimler 1 .

²² Kartın altında **"İngiltere'nin merhametine sığınmayan, İngiliz değirmeninin çarkının gizli şer işlerine bulaşmayan dörtlü ittifak. İngiltere'nin halklar üzerindeki tiranlığını kırmak için silah arkadaşlarının hür ittifakı"** yazmaktadır.(Tunca Örses-Necmettin Özçelik, **I. Dünya Savaşında Türk Askeri Kıyafetleri**, İstanbul, 2007, s. 19).

²³ N. Öklem, **I. Cihan Savaşı ve Sarıkamış**, s.55.

savaşa dâhil olan Osmanlı Devleti istediği tedbirleri alamadan ve seferberliğini tam olarak tamamlayamadan savaşın ortasında kendisini bulmuştur²⁴.

Başlayan I. Dünya Savaşı içerisinde ise; Türkler ile Ruslar arasındaki ilk çarpışmalar deniz sahasında olmuş 29-30 Ekim 1914'te Türk donanmasının Karadeniz kıyısındaki Rus liman şehirlerini bombalaması ve dönüşte bazı Rus gemilerini batırarak,²⁵ efradını esir almasıyla başlayan çatışmalar, 2 Kasım 1914'te Rusya'nın resmen savaş ilan etmesini doğurmuştur.²⁶ Enver Paşa ise daha sonra 22 Eylül 1915'te Meclis'e savaşa giriş nedenini açıklarken Karadeniz'de Rusların suikastları neticesinden dolayı, bir zorunluluk ortaya çıktığını Osmanlı Devleti'nin savaşa girişinin asıl müsebbibinin Ruslar olduğunu söylemekten geri durmamıştır.²⁷

1 Kasım 1914 sabahı Rus güçleri Türk sınırını birkaç yerden geçmiştir.²⁸ Yavuz ve Midilli'nin Rus limanlarını bombalamasından sonra gelişen olaylar Rus saldırısı ile yeni bir döneme girmiştir.²⁹ Kafkas Rus Yüksek Kumandanlığı'nın taarruz emriyle 2 Kasım 1914'te Türk-Rus sınırını çeşitli noktalardan geçen ve bu sınırdan kuş uçuşu 85 km içerdeki Erzurum'a yönelen I. Kafkas Kolordusu Kumandanı General Berhman(Bergman)³⁰ kumandasındaki Rus kuvvetleri ile Hasan İzzet Paşa Kumandasındaki III. Ordu birlikleri arasındaki çatışmalar 7 Kasım 1914'ten 17 Kasım 1914 tarihine kadar sürmüş ve Rusların ileri harekâtının durdurulması neticesini vermiştir.³¹ Türklerin 1877-78 ve Balkan muharebelerine nispet edilecek olursa şimdi harp harekâtında Türklerin oldukça başarılı bir sonuç elde etmekte oldukları görülmüştür.³² Ancak daha sonra olan savaşta bu başarının devamı sağlanamamıştır.

İlk günlerde zayıf sınır birliklerinin tuttuğu bölgeleri işgal eden Ruslar, Erzurum'u tehdit etmeye başlamıştır. Buna karşılık bölgede yığınağını sürdürmekte

²⁴ İhsan Sabis, **Birinci Dünya Harbi**, I, İstanbul,1990, s.138.

²⁵ Y.H.Bayur, **Türk İnkılâbı Tarihi III / I**, s. 237-238.

²⁶ Akdes Nimet Kurat, **Türkiye ve Rusya**, Ankara, 1990, s.224.

²⁷ **Meclisi Mebusan Zabıt Ceridesi**, Devre:3, Cilt, 1, İçtima Senesi:1, Otuzbeşinci İnikad, s.490.

²⁸ Yarbay Guze, **Birinci Dünya Savaşı'nda Kafkas Cephesi'ndeki Muharebeler**, s.22.

²⁹ Hanri Benazus, **Sarıkamış Faciası**, İstanbul, 2006, s.164; Arif Bayatın, **İlk Dünya Harbi'nde Kafkas Cephesi**, İstanbul, 1946, s.16; S. Ayverdi, **Türk-Rus Münasebetleri ve Muharebeleri**, s.264; N. Aydın, **Her Yönüyle Sarıkamış**, s. 33.

³⁰ General Nikolski, **Sarıkamış Hareketleri**, Çev. Mütেকait Kaymakam Nazmi, Ankara, 1935, s.3.

³¹ W.E.D. Allen, Paul Muratoff, **1828-1921 Türk Kafkas Sınırdaki Harplerin Tarihi**, Ankara, 1966, s.229.

³² General Nikolski, **Sarıkamış Hareketleri**, s.6.

olan III. Ordu, karşı taarruzlarda kimi başarılar kazanmıştır.³³ Rusların Köprüköy Muharebesi'nden sonra askeri faaliyetlerini Murat Çayı Ovası ve İran Azerbaycan'ına yöneltmesine karşılık; Türk tarafının aşağı Çoruh Vadisi'ndeki kısmi başarıları, Başkomandan Vekili Enver Paşa'yı büyük ümitlere sevk ederek, Rusların Kafkasya'daki kuvvetlerini imhaya yönelik tasavvurlar geliştirmesine sebep olmuştur.³⁴ Cihan Harbi'ne parlak bir başlangıç yapmak isteyen Türk Harbiye Nezareti, uzun süredir üzerinde çalıştığı Sarıkamış taarruzunu mümkün görmeye başlamış³⁵ ve Kafkasya cephesinde Rusya ile savaşmak durumunda kalan Osmanlı Devleti, bu cepheye çok büyük bir önem vermiştir. Rusların boğazlara açılma politikasına karşılık Osmanlı Devleti de topraklarını savunmanın yanı sıra büyük Türk ideali olan Turan³⁶ ile bu taarruz fikrini gerçekleştirmeye çalışmış Doğu Cephesi bu amaçları da barındırmıştır.

Bu cephedeki faaliyetlerde Enver Paşa'nın planlarında bulunan Kafkasya'nın bütününe elde etmek ve oradan itibaren Türk Dünyası ile temasa geçerek Hindistan'a kadar ilerlemek gibi bir politika yatmaktadır.³⁷ Bununla beraber III. Ordu Komutanı (Hasan İzzet Paşa), da Başkomutanın taarruz edilmesi emrine doğrudan karşı çıkamamıştır.³⁸

Tüm bu iyi niyet ve azim unsurlarının düğümlendiği yer olan Sarıkamış ise; savaş meydanlarında insanların hayatlarını ortaya koyarak oynanan oyunların ne denli acı sonuçlara sebep olabileceğinin hazin bir örneği olmuştur.

2. Kafkas (Doğu) Cephesi Osmanlı Güçleri Komuta Kademesi

Başkomutan Vekili ve Harbiye Nazırı Enver Paşa, harbin ilanından evvel kamuoyunda prestijinin en yüksek noktasında bulunuyordu. Harp ilan edildiği günlerde

³³ Ramazan Balcı, *Tarihin Sarıkamış Duruşması*, İstanbul, 2006, s.1.

³⁴ A.N. Kurat, *Türkiye ve Rusya*, s.279.

³⁵ Yarbay Guze, *Birinci Dünya Savaşı'nda Kafkas Cephesi'ndeki Muharebeler*, s.30.

³⁶ Turan: Enver Paşa'nın Büyük Türk İdeali söyleminin adıdır. Enver Paşa, Türk ve İslam dünyasını birleştirmeyi düşünmüştür. (Yusuf Hikmet Bayur, *Türk İnkılabı Tarihi*, III/ I,s.349); S. Ayverdi, *Türk-Rus Münasebetleri ve Muharebeleri*, s.260 *Tûrân: 1.* Eski İranlılar tarafından Türk diyarına verilen ad,(Ferit Devellioğlu, *Osmanlıca-Türkçe Ansiklopedik Lûgat*, Ankara, 2006, s.1113) *Turan: 1.* Turancuların dünyadaki bütün Türkleri birleştirerek kurmayı amaçladıkları ülkenin adı. 2. Türklerin Orta Asya'daki en eski yurtları.(Türk Dil Kurumu, *Türkçe Sözlük*, Ankara,1998,s.2253)

³⁷ Y. H. Bayur, *Türk İnkılabı Tarihi*, III/ I,s.271.

³⁸ N. Öklem, *I. Cihan Savaşı ve Sarıkamış*, s.55; Y. H. Bayur, *Türk İnkılabı Tarihi*, III/ I,s.360.

ordunun idaresi için başka bir isim gündeme dahi gelmemiştir. Bununla birlikte Enver Paşa, Müttefik Orduların tek bir karargâhtan sevk ve idaresini yerinde olarak takdir etmiş, Müttefik Ordular Erkân-ı Harbiyesi'nin emri altına girmiştir. Enver Paşa için hayatının en kötü kararı olarak nitelenen Sarıkamış Harekâtı esnasındaki Ordu Komutanlığı önceden tasarlanmış bir hareket değildir. Zira Enver Paşa, Kafkas Ordusu Komutanlığı'nı daha harbin başında Liman Von Sanders'a bırakmak istemiştir³⁹.

Doğu Cephesi'nde Rusların 1 Kasım 1914'te Türk sınırını geçmesi ile başlayan⁴⁰ muharebelerde III. Ordu Komutanı Hasan İzzet Paşa yetersiz kalınca Liman Paşa'ya Kafkas Ordusu Komutanlığı teklif edilmesi bir şeyi değiştirmemiş o, bu teklifi, doğuda ilkbahardan önce herhangi bir hareketin mümkün olmadığı gerekçesi ile kesinlikle reddetmiştir. Ayrıca Süveyş ve Kafkas hareketlerinde taraftar olmadığını, hatta bunların “askeri hayaller” addedilebileceğini ileri sürmüş olan Sanders, aldığı raporlar, haritaya bakarak ve kış şartlarını düşünerek Sarıkamış Harekâtı'nın başarılı olamayacağı kanaatinde olmuştur⁴¹.

Liman Paşa'nın bu reddi Enver Paşa ile münasebetlerinin gerginleşmesine, Alman Büyükelçiliği ile Osmanlı Erkan-ı Harbiyesi'nin sürtüşmesine neden olmuştur.⁴² Savaş durumunda, ordu ve müttefik güçler arasında olması gereken, birlik ruhunun Sarıkamış Harekâtı sırasında tam anlamıyla sağlanmış olduğunu söylemek çok zordur.

Bu askeri atama fikirleri ve tedbirlerle birlikte, öte yandan Enver Paşa'nın, hiyerarşi dikkate alınmaksızın çok hızlı bir yükselişle Paşalığa terfi etmesi⁴³, orduda içten içe kendisine karşı bir direnç doğurmuştur. Bu hiyerarşinin düzensizliği⁴⁴ konusundaki rahatsızlık Hasan İzzet Paşa'nın kendisine de gösterilmiştir.⁴⁵

³⁹ Liman von Sanders, *Türkiye'de Beş Yıl*, Çev. Resul Bozyel, İstanbul, 2006, s.50; R. Balcı, *Tarihin Sarıkamış Duruşması*, s.138; Ziya Nur Aksun, *Enver Paşa ve Sarıkamış Harekâtı*, İstanbul, 2006, s.171 .

⁴⁰ Birinci Dünya Harbi'nde Türk Harbi, *Kafkas Cephesi III. Ordu Harekâtı*, I, Genelkurmay Başkanlığı, Ankara, 1993, s.101; Yarbay Guze, *Birinci Dünya Savaşı'nda Kafkas Cephesi'ndeki Muharebeler*, s.22.

⁴¹ L. v. Sanders, *Türkiye'de Beş Yıl*, s.50.

⁴² J. L. Wallach, *Bir Askeri Yardımın Anatomisi*, s.151.

⁴³ S. Ayverdi, *Türk-Rus Münasebetleri ve Muharebeleri*, s.260.

⁴⁴ Bu durum Ziya Nur Aksun'un hatıratında da şu şekilde ifade edilmiştir; “Yüksek kumanda kademesince Erkan-ı Harbiye, ferdin ferda iyi olmakla beraber, müşterek çalışma eksiktir; tereddüt ve karar zafiyeti mevcuttur. III. Ordu Müfettişi Hasan İzzet Paşa, emrindeki IX. Kolordu Kumandanı Ahmet Fevzi, X. Kolordu Kumandanı Ziya, XI. Kolordu Kumandanı Galip Paşalardan daha kıdemsizdir. Miralay Şerif Bey'in yazdığına göre, Ahmet Fevzi Paşa, Erzurum Valisi Tahsin Bey'e “Hasan İzzet Paşa, hali itibariyle, mıntıkasındaki Kolordu Kumandanlarının en kıdemsizidir

Osmanlı Ordusu'nun içinde bulunduğu bu hassas durum üzerine bir de savaşa Almanya'nın komutasında girilmesi Alman askerlerin Türkçe bilmemesi⁴⁶ Alman komutanların kendilerini daha vasıflı, eğitilmiş görmeleri⁴⁷ ve ordudaki Alman nüfuzu, birçok Türk subay ve komutanı rahatsız etmiştir.⁴⁸ Kafkas Cephesi'nde bulunan III. Ordu Komutanı Hasan İzzet Paşa (Askeri okulda Enver Paşa'nın yanı sıra Mustafa Kemal'in de öğretmenliğini yapmıştır) da ordudaki Alman nüfuzundan rahatsız olanlardan biridir.⁴⁹

3.Sarıkamış Kuşatma Harekâtı öncesi Askeri Komuta Kademesi Ordu Komuta Kademesi

Bu cephedeki Türk III. Ordu Komutanlığının toplam gücü 189.562 insan 60.877 hayvandı. Askeri Komuta Kademesi ise Sarıkamış Kuşatma Harekâtı öncesi şöyledir; Hudut-Köprüköy-Azap Muharebeleri (1 Kasım-19 Aralık 1914)

III. Ordu Komutanı Tuğgeneral Hasan İzzet Paşa, III. Ordu Kurmay Başkanı Yarbay Felix Guse, III. Ordu Kurmay Başkanı Kurmayı Yüzbaşı İ. Hakkı (Org. AKOĞUZ).

IX. Kolordu Komutanı Tuğgeneral Ahmet Fevzi Paşa, IX. Kolordu Kurmay Başkanı Binbaşı Şerif (Köprülü), IX. Kolordu I. Şube Müdürü Binbaşı Ömer Lütfü, IX. Kolordu Kurmayı Binbaşı Hürrem.

X. Kolordu Komutanı Tuğgeneral Ziya Paşa (KUTNAK), X. Kolordu Kurmay Başkanı Binbaşı Nasuhi, X. Kolordu Kurmayı Yüzbaşı Ömer Halis (Korg. BIYIKTAY).

XI. Kolordu Komutanı Tuğgeneral Galip Paşa (PASİNLER), XI. Kolordu Kurmay Başkanı Binbaşı Şevket (Galatalı), XI. Kolordu Karargâh Kurmayı Binbaşı Mehmet Emin (Korg. Koral).

ve Ordu Kumandanlığı yapamaz." Demıştır. Bundan da anlaşılacağı üzere, Ordu Kumandanı ile Kolordu Kumandanları arasında bir nevi adem-i itimat, yahut daha doğru bir tabirle, kıdem meselesinden doğan, ruhi ve deruni bir burukluk mevcuttur".(Ziya Nur Aksun, **Enver Paşa ve Sarıkamış Harekâtı**, s.179).

⁴⁵ Birinci Dünya Harbi'nde Türk Harbi, **Kafkas Cephesi III. Ordu Harekâtı**, I., s.351.

⁴⁶ J. L. Wallach, **Bir Askeri Yardımın Anatomisi**, s.184; S. Ayverdi, **Türk-Rus Münasebetleri ve Muharebeleri**, s.260.

⁴⁷ J. L. Wallach, **Bir Askeri Yardımın Anatomisi**, s.232.

⁴⁸ Ş.İlden, **Sarıkamış**, s.51.

⁴⁹ Bingür Sönmez, Reyhan Yıldız, **Ateşe Dönen Dünya: Sarıkamış**, İstanbul, 2008, s.76

İhtiyat Süvari Kolordu Komutanı Korgeneral Dağıstanlı Mehmet Fazıl Paşa, İhtiyat Süvari Kolordu Kurmay Başkanı Binbaşı Aziz Samih (Alb. İLTER).

XIII. Kolordu Komutanı Tuğgeneral Hüsametdin Paşa (KARAOYVAT), XIII. Kolordu Kurmay Başkanı Binbaşı Mustafa Asım, XIII. Kolordu Karargâh Subayı Binbaşı Mehmet Adil (TÜRKDOĞAN).

VAN Seyyar Jandarma Tümen Komutanlığı Yarbay Kazım (ÖZALP)⁵⁰.

4.Sarıkamış Kuşatma Harekâtı Askeri Komuta Kademesi

Sarıkamış Kuşatma Harekatı (22 Aralık 1914- 18 Ocak 1915)'ndeki; III. Ordu Komutanı (Başkomutan Vekili) Tümgeneral Enver Paşa, III. Ordu Komutanı Tuğgeneral Hafız Hakkı Paşa, III. Ordu Kurmay Başkanı General Fritz Friedrich Wilhelm Bronsart Von Schellendorf Paşa, III. Ordu Kurmay Başkan Yardımcısı, Yarbay Felix Guse.

IX. Kolordu Komutanı Tuğgeneral İhsan Paşa⁵¹ (SÖKMEN), IX. Kolordu Kurmay Başkanı Yarbay Şerif (KÖPRÜLÜ), IX. Kolordu I. Şube Müdürü Yarbay Ömer Lütfü.

X. Kolordu Komutanı Albay Hafız Hakkı, Albay Yusuf İzzet (MET), X. Kolordu Kurmay Başkanı Yarbay Nasuhi, Binbaşı Lange, X. Kolordu Kurmayı Binbaşı Celal.

XI. Kolordu Komutanı Tuğgeneral Galip Paşa (PASINLER), XI. Kolordu Kurmay Başkanı Binbaşı Mehmet Emin (Korg. KORAL), XI. Kolordu Kur. Binbaşı Emrullah.⁵²

Sarıkamış Çevirme Harekâtı'na katılan III. Ordu'yu⁵³ oluşturan birlikler ve komutanları⁵⁴ rütbelere göre şöyledir;

⁵⁰ İsmet Görgülü, **On Yıllık Harbin Kadrosu 1912-1922, Balkan-Birinci Dünya ve İstiklal Harbi**, Ankara,1993,s.104-107; Yavuz Özdemir, **Bir Savaşın Bilinmeyen Öyküsü (Sarıkamış Harekâtı)**, Erzurum, 2003, s.55-56.

⁵¹ Sarıkamış Kuşatma Harekâtı öncesi, XI. Kolordu, 34. Tümen Komutanıdır.(Köprülülü Şerif İlden, **Sarıkamış**, Yay. Hazırlayan: Sami Önal, İstanbul, 2005 s.109; Y. Özdemir, **Bir Savaşın Bilinmeyen Öyküsü**, s.56.

⁵² İ. Görgülü, **On Yıllık Harbin Kadrosu 1912-1922, Balkan-Birinci Dünya ve İstiklal Harbi**, s.104-107.

⁵³ Rus Kafkas sınırını III. Ordu koruyordu. 2 Ağustos 1914 tarihindeki seferberlik emrine göre, III. Ordu Komutanlığı, IX. Kolordu'ya bağlı 17. ve 28. Piyade Tümenleri; XI. Kolordu'ya bağlı 33. Piyade Tümeni ve XI. Kolordu'ya bağlı olan 37. ve 38. Tümenler ile birlikte, Erzurum Müstahkem Mevkii, II. Nizamiye Süvari Tümeni, dört İhtiyat Süvari Tümeni ile birlikte Van Bağımsız İhtiyat Süvari Tugayı, Van ve Erzurum Seyyar Jandarma Tümenlerinden oluşuyordu. 17 Ağustos 1914'te IX. Kolordu'ya bağlı 29. Tümen ve XI. Kolordu'ya bağlı 18. ve 34. Tümenler III. Ordu'ya bağlandı. 20 Ağustos'ta yayınlanan genelge ile "XI. Kolordu'ya bağlı 38. Tümenin Irak

III. Ordu'nun Üst Komutanları ve rütbeleri aşağıdaki gibidir;

Adı	Rütbesi	Görevi
Enver Paşa	Tümgeneral	Ordu Komutanı
Fritz Friedrich Wilhelm Bronsart von Schellendorf	General	Kurmay Başkanı
Felix Guse	Yarbay	Kurmay Başkan Yardımcısı
Otto von Feldmann	Yarbay	Harekât Şube Müdürü
Otto Posseldt	Tuğgenaral	Menzil müfettişi ⁵⁵
İbrahim Tali	Albay	Sıhhiye Başkanı

IX. Kolordu'nun Komutanları ve Birlikleri ise şu şekildedir;

Adı	Rütbesi	Görevi
İhsan Paşa	Tuğgeneral	IX. Kolordu Komutanı
Şerif Köprülü	Yarbay	Kolordu Kurmay Başkanı
Etem	Albay	28.Tümen Komutanı
Şakir	Yarbay	
Rıza	Binbaşı	82.Alay Komutanı
Ziya Yerkök	Binbaşı	83.Alay Komutanı
Abdullah	Binbaşı	84.Alay Komutanı
Şakir	Yarbay	28.Topçu Alay Komutanı

Cephesi'ne gönderileceği" kararlaştırıldı. 29 Ekim 1914 tarihinde 30. Tümen, 30 Ekim 1914 tarihinde de 31. ve 32. Tümenlerden oluşan X. Kolordu da III. Ordu emrine verildi. IX. Kolordu Erzurum'da, XI. Kolordu Hasankale ve Tutak'ta, X.Kolordu ise Giresun, Samsun-Ünye-Sivas hattında konuşlanmış durumdaydı. (Genel Kurmay Başkanlığı, Birinci Dünya Harbi'nde Türk Harbi Kafkas Cephesi, III. Ordu Harekâtı, I, s.39-46; Şerif İliden, Sarıkamış, s.63,70; Yarbay Guze, Birinci Dünya Savaşı'nda Kafkas Cephesi'ndeki Muharebeler, s.6

⁵⁴ Ramazan Balcı, Sarıkamış Harekâtı, (Yayınlanmamış Doktora Tezi), İstanbul Üniversitesi, Atatürk İlkeleri ve İnkılâp Tarihi Enstitüsü, İstanbul.1999, s. 119

⁵⁵ Sarıkamış Kuşatma Harekâtı'ndaki Alman Komutanlar için ayrıntılı bilgi: J. L. Wallach, Bir Askeri Yardımın Anatomisi, s.158.

Arif Baytın	Albay	29.Tümen Komutanı
Sabit	Binbaşı	85.Alay Komutanı
Mehmet Ali	Binbaşı	86.Alay Komutanı
Lütfullah	Binbaşı	87.Alay Komutanı
Hamdi	Binbaşı	17.Topçu Alay Komutanı
Abdullah	Albay	17.Tümen Komutanı
Tahir	Yarbay	
Abdülvahit	Yarbay	49.Alay Komutanı
Tahir	Yarbay	50.Alay Komutanı
Gani	Binbaşı	51.Alay Komutanı
Osman	Binbaşı	

X.Kolordu'nun Komutanları ve Birlikleri ise şu şekildedir;

Adı	Rütbesi	Görevi
Hafız Hakkı	Albay	X.Kolordu Komutanı
Nasuhi	Yarbay	Kurmay Başkanı
Ali Osman	Yarbay	30.Tümen Komutanı
Bahattin	Yarbay	88.Alay Komutanı
Reşit	Binbaşı	89. Alay Komutanı (Giresun Alayı)
İsmail	Yarbay	90.Alay Komutanı
Von Berg	Binbaşı	30.Topçu Alay Komutanı
Hasan Vasfi	Albay	31.Tümen Komutanı

Cemal	Binbaşı	91.Alay Komutanı
-	-	92.Alay Komutanı
Fethi	Binbaşı	93.Alay Komutanı
		Ordu-Ünye Alayı
İskender	-	31.Topçu Alay komutanı
Abdülkerim	Albay	32.Tümen Komutanı
-	-	94.Alay Komutanı
Mahir	Binbaşı	95.Alay Komutanı
-	-	96.Alay Komutanı
Fethi	-	Fethi Bey Müfrezesi Komutanı

XI. Kolordu'nun Komutanları ve Birlikleri ise şu şekildedir;

Adı	Rütbesi	Görevi
Galip Paşa	Tuğgeneral	XI. Kolordu Komutanı
M.Emin	Binbaşı	Kurmay Başkanı
Mustafa Nimet	Albay	18.Tümen Komutanı
Cahit	Binbaşı	53.Alay Komutanı
-	-	98.Alay Komutanı
-	-	102.Alay Komutanı
-	-	18.Topçu Alay Komutanı
Şevket	Yarbay	33.Tümen Komutanı
Mehmet Ali	Binbaşı	52.Alay Komutanı
Bekir Sıtkı	Yarbay	97.Alay Komutanı
Rıfat	Binbaşı	99.Alay Komutanı
Halil	Binbaşı	

Mecit	Binbaşı	33.Topçu Alay Komutanı
Bekir	Yarbay	34.Tümen Komutanı
Mürsel	Yarbay	
-	-	54.Alay Komutanı
-	-	100.Alay Komutanı
-	-	101.Alay Komutanı
Haydar	Yarbay	34.Topçu Alay Komutanı
Yusuf İzzet	Albay	II. Nizamiye Süvari Tümen Komutanı
Celal	Binbaşı	Divriği Müfrezesi Komutanı
Sabri	Binbaşı	Sabribey Müfrezesi Komutanı
Rıza	Binbaşı	Rızabey Müfrezesi Komutanı

5. Osmanlı Askeri Kuvvetleri

Osmanlı Devleti'nin ordusunun, maliyesinin ve ekonomik kaynaklarının eksiklikleri 1914 yılı itibarı ile açık bir şekilde ortadaydı. Daha yeni savaştan (Balkan Savaşları) çıkmış olan bir devlet için, bu eksiklikler hala giderilememiş, mağlup olarak çıkılan Balkan Savaşlarında birçok kayıp da verilmişti. Hem cephe hem insan gücü yönünden hayli yıpranmış⁵⁶ olan Osmanlı Ordusu'nun eksikliklerini tamamlamadan yeni bir savaşa girişi üzerinde düşünülmesi gereken bir konu olduğu gibi, 1914 kışının arifesinde bir harekâta kalkışmak ziyadesiyle zor bir karardır. Bu durumda vakit kazanmak gerekliliği vardı.⁵⁷ Ancak ne yazık ki bu çalışmaların yapılmasına fırsat olmadan harbe giriş gerçekleşmiştir.⁵⁸

Harbin birinci aşaması olan seferberliğin 2 Ağustos 1914'de ilanından⁵⁹ sonra Karargâh-ı Umumi ve Başkumandanlık Vekâleti kurulmuş, Harbiye Nazırlığı da sorumluluğunda kalmak suretiyle Enver Paşa Başkumandanlık Vekâleti'ne tayin

⁵⁶ F. Armaoğlu, *XX. Yüzyıl Siyasi Tarihi*, s.107; Y. Özdemir, *Bir Savaşın Bilinmeyen Öyküsü*, s.27.

⁵⁷ A.İ. Sabis, *Birinci Dünya Harbi*, I, s.138.

⁵⁸ Şerif İlden, *Sarıkaş*, s.61.

⁵⁹ Y. H. Bayur, *Türk İnkılâbı Tarihi*, III, I,s.63.

edilmiş⁶⁰ ve bu gelişmeler üzerine Enver Paşa yayınladığı emirde; “ Berri ve Bahri Orduyu Hümayun’un emri kumandasını deruhte ettiğini” kara ve deniz kuvvetlerine bildirmiştir.⁶¹

Cephedeki Türk Kuvvetleri Hasan İzzet Paşa kumandasında toplanmıştır. IX. ve XI. Kolordularla, Aşiret Kuvvetlerinden teşekkül eden İhtiyat Süvari Kolordusu, II. Nizamiye Fırkası ve Van Jandarma Fırkası’ndan ibarettir.⁶² Sarıkamış Harekâtı başlangıcında, harekâta üç Kolordu (IX,X,XI, Kolordu) ve bir Süvari Tümeni katılmaktaydı. Kolordular üçer Tümeden, Tümenler ise üçer Alaydan oluşmaktaydı. Özet olarak 87 tabur, 216 top, 20 Süvari Bölüğü ile Milis Kuvvetleri vardı.⁶³

Sarıkamış Harekâtının askeri güçlerini⁶⁴ hesaplarken bir de Teşkilat-ı Mahsusa⁶⁵ üyelerinin sayı ve görevleri zikredilmelidir. Sayıları ordunun genel mevcudunun küçük bir kısmını oluşturmakta⁶⁶ ancak görevleri itibarı ile büyük önem arz etmekte keşif, istihbarat, örgütlenme işlemlerinde ordu için hizmet vermekteydiler. Alman Subayı Yarbay Christian August Stange Bey Müfrezesi Harp Ceridesi’nde Teşkilat-ı Mahsusa görevlisi sayısı bu savaşta 1000-1500⁶⁷ arası olarak verilmektedir. Elbette savaş durumu ve Teşkilat-ı Mahsusa’nın en önemli özelliği olan gizlilik prensibi göz önüne alındığında, Devletin istihbarat kurumunun Sarıkamış’daki eleman sayısı bu sayının daha da üzerindedir denilebilir.

Genelkurmay kayıtlarına göre, Sarıkamış Harekâtı’na başlandığı 22 Aralık 1914 günü, III. Ordu’nun 75.000’i muharip olmak üzere genel insan gücü 112.000’i buluyordu. Sonradan Erzurum depolarından alınan 6.000 erle ordunun insan mevcudu

⁶⁰ Yarbay Guze, **Birinci Dünya Savaşı’nda Kafkas Cephesi’ndeki Muharebeler**, s.12.

⁶¹ Ş.İlden, **Sarıkamış**, s.39.

⁶² Z.N. Aksun, **Enver Paşa ve Sarıkamış Harekâtı**, s.176.

⁶³ Eşref Köylü, “ **Enver Paşa’nın Sarıkamış Harekâtı Stratejik ve Taktik Düşünceleri**”, s.94.

⁶⁴ Osmanlı Askeri Güçleri fotoğrafları için, Bkz ek-Fotoğraflar 1,2,3,4.

⁶⁵ Teşkilat-ı Mahsusa: Gizli teşkilattır. İttihat ve Terakki’nin Türkcü ve İslamcı siyasi görüşleri doğrultusunda 17 Kasım 1913’te Enver Paşa tarafından kurulmuş olan bu teşkilat, yurt içi ve yurt dışında, karşı-istihbarat, propaganda, örgütlenme, suikast eylemlerinde bulunmuştur. (Bkz. Mustafa Balcıoğlu, **Teşkilat-ı Mahsusa’dan Cumhuriyete**, İstanbul, 2001; Semiha Ayverdi, **Türk-Rus Münasebetleri ve Muharebeleri**, İstanbul, 1970) Mondros Mütarekesi’nin imzalanmasından sonra dağılan örgütün bazı elemanları varlıklarını sürdürmüş olsalar da, organize olmayan ve belirli hedeflere hizmet etmeyen ferdi teşebbüsler bir sonuç vermemiştir.(Bkz. Serdar Yurtsever, **Milli Mücadele Dönemi İstihbarat Faaliyetleri**, Ankara, 2008).

⁶⁶ Seçkin erlerden ve subaylardan oluşturulmuş bir teşkilattır. (Şerif İlden, **Sarıkamış**, s.70).

⁶⁷ Hatice Yalçın, **Harp Ceridesi Birinci Dünya Savaşı’nda Kafkas Cephesi, Ştanka Bey Müfrezesi Harp Ceridesi**, (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi), Tokat,2008, s.25.

118.000 e yükselmişti.⁶⁸ Fransız tarih yazarı Larşer Büyük Harpte Türk Harbi adlı eserinde ve Türk tarihçi Fahir Armaoğlu XX. Yüzyıl Siyasi Tarihi eserinde III. Ordu mevcudunu 150.000 kişi yazmaktadır.⁶⁹

Devamlı kuvvet toplayan, Doğu'yu korumakla görevli III. Ordu'nun bütün sahasında mevcut Jandarma Kuvvetleriyle Geri Hizmetler ve Gayri Muharip Teşkilat dâhil 190.000 insan, 60.000 hayvan olmuştur. Bu mevcut içinde Nizamiye Birlikleri 83.000 asker. Yedek Birlikler 13.177 asker, Erzurum Kalesi 13.383 asker, Nakliye Kolları 11.168 asker, Menzil Örgütü 5.531 asker, depolar 10.81 asker, Jandarma Sınır Birlikleri 28.588 asker, Ordu Karargâhı 295 askerdi.⁷⁰

6. Rusya Askeri Kuvvetleri

Rusya askeri güçleri değerlendirmeye alındığında bu güçlerin tasnifi iki aşamalı olarak karşımıza çıkmaktadır. Bu askeri oluşumun doğal seyrine baktığımızda Sarıkamış ve çevresinde 1877-78 Rus hâkimiyetinin başlangıcından sonra da Devletin yaptığı çalışmalar kademeli ve bilinçli olarak ele alınmıştır. Bu çalışmalarda; kale tahkimatı, ulaşım yolları yapımı, şehir ve kasabalarda sosyal hayatın gereklilikleri için ev, okul, devlet dairesi yapımları gerçekleştirilmiştir. Rusların bu askeri ve sivil oluşumu Sarıkamış ve çevresinde yerleştirmek, burada kalıcı olmak için;

Devamlı bölgede askeri tatbikatlar yaptığını⁷¹, kademeli asker yığdığını⁷²ellerindeki bölgeleri tren yolları yapımı⁷³ ile birbirine bağlantılı hale getirdiklerini arşiv belgelerinden anlamaktayız. Bu çalışmaların hayatiyeti ve yararlılığı

⁶⁸ Birinci Dünya Harbinde Türk Harbi, **Kafkas Cephesi III. Ordu Harekâtı**, I, s.535; Fevzi Çakmak, **Büyük Harpte Şark Cephesi Hareketleri**, Ankara, 1936, s.79.

⁶⁹ Birinci Dünya Harbinde Türk Harbi, **Kafkas Cephesi III. Ordu Harekâtı**, I, s. 535; M. Larcher, **Büyük Harpte Türk Harbi**, çev. Mehmet Nihat, İstanbul, 1928; Fahir Armaoğlu, **XX. Yüzyıl Siyasi Tarihi**, s.112.

⁷⁰ Birinci Dünya Harbinde Türk Harbi, **Kafkas Cephesi III. Ordu Harekâtı**, I, s.53-61; Şerif İlden, **Sarıkamış**, s.61; Nurhan Aydın, **Sarıkamış**, s.33.

⁷¹ Başbakanlık Osmanlı Arşivi, Yıldız Tasnifi Mütenevvi Maruzat Evrakı (Y..MTV), **Dosya no:312, Gömlek no:200.**

⁷² Başbakanlık Osmanlı Arşivi, Yıldız Tasnifi Perakende Evrakı Askeri Maruzat(Y..PRK.ASK), **Dosya no:13, Gömlek no: 31 ; Y..PRK.ASK., Dos.:216,Göm.:69 , B.O.A. .**

⁷³ Y..MTV., Dos.:287, Göm.:85, B.O.A. (Türkiye'nin merkezden hududa yakın yere kadar olan demiryolu bağlantısı yoktur. Demiryolu ancak, Ankara'nın 100 km. doğusuna kadardır. Bu hattın doğuya gitmesi Sultan Hamit zamanında düşünülmüş ve teşebbüse geçilmiş ise de, Rusya engel olduğundan ertelenmiştir. Nakliye Ulukışla'ya kadar gelen tren yolu ve oradan da Kayseri-Sivas-Erzurum şosesi ile yapılmaktadır. Bu yol 1914'de tamir edilmiştir. Yine Trabzon-Erzurum karayolu düzeltilmeye çalışılmıştır. (Yusuf Hikmet Bayur, **Türk İnkılâbı Tarihi**, III/I, s.362)

Sarıkamış Harekâtı'nda kendisini gösterecek ve bu alt yapı çalışmalarının ödülünü Rusya kazanacaktır.

İkinci değerlendirme ölçütümüz ise; Rusların Köprüköy-Azap Muharebelerinden önce ve sonra Sarıkamış ve çevresinde bulundurduğu askeri kuvvetlerle ilgili. Bu sayılar savaşın seyrini değiştirebilecek şekilde değişikliğe uğramıştır. Köprüköy'den Ekim ayında yazılan savaş raporlarında⁷⁴ Hasan İzzet Paşa, karşısındaki Rus askerleri için “Düşmanın kuvveti 4 Alay Piyade 6 batarya top ve bir Süvari Fırkası tahmin edilmektedir⁷⁵”demektedir. Hasan İzzet Paşa'nın ifadelerinden de anlaşılacağı üzere, Rus kuvvetleri Türk Kuvvetlerinden üstün olmadığı gibi, yapılan taarruzlarda Ruslar geri çekilmiş ve bu durum İstanbul tarafından harekâtın yapılabileceği inancını kuvvetlendirmiştir. Daha sonra ise yapılan durum değerlendirmelerinin ardından, Hasan İzzet Paşa'ya Altın Liyakat Madalyası verilmiştir.⁷⁶

Türk kuvvetlerinin lehine olan durum değerlendirilememiş düşman takibi ve imhası yapılmayarak Rusların toparlanmasına bir anlamda izin verilmiştir. Bu durumun Türkler aleyhine dönmesinin nedeni şudur;

Ruslar büyük bir askeri güce ve bu askerlerin sevkinde ise seri hareket etmelerini sağlayan ulaşım yollarına sahip idi. Ruslar Sarıkamış'da bir taarruz beklememekle⁷⁷ birlikte gerekli tedbirleri de hızla ve tüm kurumlarıyla almıştır. Ruslar tren hattı ile; dinlenmiş, iâşesi tam, askeri donanımı eksiksiz askerlerin takviyesini çok kısa bir zamanda gerçekleştirebilirken, Türk kuvvetleri ise “general kış”a bitmek tükenmek bilmeyen yürüyüşlerle, kışlık giysilerden oldukça yoksun,⁷⁸ iâşe ve geri hizmet birliklerin yetersizliğinde teslim olmak zorunda kalmıştır. Hızla takviye edilebilen Rus askeri güçlerine karşı başlangıçtaki üstün Türk askeri güçlerinin hızla

⁷⁴ 21 Ekim 1914 tarihinden itibaren düşman kuvvetleri hakkında İstanbul'a, Başkumandanlık Vekâleti'ne gönderilen raporlar.(Ş.İlden, **Sarıkamış**, s.86)

⁷⁵ Askeri Tarih ve Stratejik Etüt Başkanlığı (**ATASE**), Birinci Dünya Harbi Katalogu, **Klasör.:139, Dosya no:638, Fihrist 18-6**, Köprülü Şerif İlden ise bu kuvvetleri değerlendirirken, “Ruslar Aras Havzası'nda; en az üç Piyade Alay'ı, İki Süvari Alay'ı, iki Batarya. Narman Kaleboğazı yönünde; en çok iki Piyade Alay'ı ve bir Süvari Alay'ı “vardır demektedir. Bu değerlendirme ile Rusların tahmin edilen güçleri hakkındaki bilgiler örtüşmektedir.(Şerif İlden, **Sarıkamış**, s.80-81).

⁷⁶ Savaşın başında III. Ordu Komutanı olan **Hasan İzzet Paşa**'ya ait **altın liyakat madalyası** ve bu madalyanın verildiğini belirten **Enver Paşa'nın telgrafı**. (Telgraf ve madalya Sarıkamış Müzesi'nde sergilenmek üzere torunu Hasan İzzet Altınanıt tarafından Sarıkamış Dayanışma Grubu'na armağan edilmiştir.)(Bkz. Ek Arşiv Belgeleri 5).

⁷⁷ Eşref Köylü,” **Enver Paşa'nın Sarıkamış Harekâtı Stratejik ve Taktik Düşünceler**”, s.95.

⁷⁸ Yarbay Guze, **Birinci Dünya Savaşı'nda Kafkas Cephesi'ndeki Muharebeler**, s.43.

eriyip bu kuvvetlerin yerinin doldurulamamasının neticesinde savaş başladığı gibi bitmemiştir. Çatışmayı kazanmak savaşı kazanmak olmamıştır. Hızlı toparlanabilme, asker takviyesi yapabilme imkânlarına sahip Rus Kuvvetleri ise şöyle idi;

Kafkas Ordusu Erkan-ı Harbiye'si Riyasetinde General Nikolay Yudenich (Yudeniç) bulunuyordu⁷⁹. General Georgy Berhman kumandasında I. Kafkas Kolordusu, General Oganofski'nin kumandasında henüz teşkil edilmiş olan IV. Kafkas Kolordusu ile kısım kısım olarak gelmekte olan II. Türkistan Kolordusu Kıtaati mevcuttu.⁸⁰

Ekim 1914'de, Kafkasya Ordusunun kuvveti oldukça yeterli idi. I. Kafkas Kolordusu, 39 ve 20'nci Piyade Tümenlerinden, II. Kafkasya Piyade Tugayı'ndan, I. Kuban Plastun Tugayından ve topçularıyla birlikte I. Kafkasya Kazak Tümeni'nden meydana getirilmişti. II. Türkistan Kolordusu, IV. ve V. Türkistan Piyade Tugaylarını, Sibirya ve Hazer Kazak Tugaylarını ve topçuları ihtiva ediyordu. Bu iki kolordunun haricindeki teşekküller ise, 66. Piyade Tümeni (topçu ile), II. ve III. Kuban Plastun Tugayları, II. ve IV. Kafkasya Kazak Tümenleri ve ayrıca iki Kazak Alayı idi ayrıca dört İstihkâm Taburu ve seçme erlerden müteşekkil beş Hudut Muhafaza Taburu vardı. Kafkasya Ordusu'nun bütün kuvveti 100 tabur⁸¹, 117 bölük ve 256 toptu. 39. ve 20. Piyade Tümenlerinden Alayları, hizada da seferi kadroya uygun olarak bulunduruldukları için, seferberlikten sonra, taburları, normal kuvvetin yüzde 25-30 üstünde oldu. Diğer taraftan, Kuban ve Türkistan Taburları, nadiren 800 kişiyi aşmakta idiler. Tabur başına 1000 kişi ortalama alındığı takdirde, Kafkasya Ordusunda takriben 100.000 piyade, 15.000 süvari ve 250 top vardı. Aynı zamanda, sayıları 150.000 den az olmayan mahalli İhtiyat Askerler de 1 Eylülde kıtalarına iltihak etmişlerdi. 1914 yılının Ekim ayında, Kafkasya Ordusunun kuvveti, mahalli kuvvet üstünlüğüne karşı aktif müdafaa tatbik edilmesi esasına dayanan bir harekât planına göre tertip edilmiş bulunuyordu. Beş ayrı grup sınırın ötesindeki başlıca beş ulaştırma yolunu tutuyordu.⁸²

⁷⁹ H. Tugaç, *Bir Neslin Dramı*, s.19.

⁸⁰ General Nikolski, *Sarıkamış Hareketleri*, s.3.

⁸¹ 100 Tabur: Standart askeri sisteme göre bir hesap yapılırsa bu sayı, Bir Manga 9 kişi, Bir Takım 9 Manga (81 kişi), Bir Takım bir Bölük (250 kişi), Bir Tabur 4 Bölük (1.000 kişi) olur. 100 Tabur = 100.000 asker olur.

⁸² W.E.D. Allen, P. Muratoff, *Türk Kafkas Sınırındaki Harplerin Tarihi*, s.224-225.

Umumi Vali Count Illarion Ivanovich Vorontsov Dashkov Kafkasya Ordusunun itibari Kumandanı idi⁸³

Kasım 1914'de cephedeki Rus Ordusu nispeten zayıf olmakla beraber Türk kuvvetlerine karşı üstünlük sağlayacak durumda değildir. Bütün kadrosuyla bu ordu 100 piyade taburu, 117 Kazak ve 15 istihkâm bölüğü ile 256 top kuvvetindedir. Yani 100 bin Piyade, 15 bin atlıdır. Buna ilaveten Kafkaslarda, 150 bin kişi silâh altına alınmıştır. Ayrıca Ermeni gönüllülerden⁸⁴ biner kişilik 4 durjına ve Gürcülerden 2 durjına teşkil edilmiştir. Türkistan Kolordusu Yedisu (Semireçye) Rus muhacirlerinden ibarettir⁸⁵.

Kafkas cephesi Batum sahası olmak üzere iki mıntıkaya ayrılmıştır:

Sağ mıntıkada harekât istikameti (Erzurum) olmak üzere General Berhman'ın Kumandasında Sarıkamış Grubu Kıtaatı harekât yapmakta ve bunun üs ve esasını Gümrü (Aleksandrapol), Kars, Kağızman, Sarıkamış ve Oltu mevkileri sahası vücuda getirmekte idi. Sol mıntıkada General Oganofski'nin Kıtaatı bulunmakta idi ve harekât istikametini de Türk-İran hududunun sınırı ve halkı teşkil ediyordu.⁸⁶

C-SARIKAMIŞ KUŞATMA HAREKÂTINA ETKİ EDEN FAKTÖRLER

1.Yol ve Coğrafi Şartların Değerlendirilmesi

Harekat alanı olan bölge; 38 ve 41 inci enlemler arasındadır. Dağları; Güney Kafkasya'nın güney kısmını, Karadeniz'den Hazar Denizi'nin güneyine doğru baştanbaşa dolduran küçük Kafkas Sıradağlarından ve Türk-İran sınırından Zağnot Sıradağlarından ayrılarak, Van Gölü ile Karadeniz arasında beşparmak şeklinde bütün Kuzeydoğu Anadolu'yu kapsar. Bu durum ile bölge tam anlamıyla dağlık arazi karakterini taşır.⁸⁷

⁸³ Selçuk Ural, "*Sarıkamış Harekâtı'nın arka Yüzü*", T.C. Kars Valiliği Kültür ve Turizm İl Müdürlüğü, Sarıkamış Şehitleri Özel, Kars, Aralık 2008, s.49.

⁸⁴ Birinci dünya Harbi'nde Ermeniler Rusların yanında yer almış, Ruslara haberleşme, para, silah, askeri ve siyasi durum hakkında casusluk yapmışlardır. Ermeni – Müslüman çatışmasını yaratmaya çalışan bu örgütlenme savaş sırasında ise; Ermeni İntikam Alayları kurarak Kafkasya ve İran sınırında faaliyet göstermiş, Osmanlı askeri olarak görev yapan Ermeniler de savaş sırasında silahları ile birlikte Rus tarafına geçmiştir.(Erdal İlter, *Ermeni ve Rus Mezalimi(1914-1916) Tanık İfadeleri*, Ankara, 1996, s.13-15).

⁸⁵ Z.N. Aksun, *Enver Paşa ve Sarıkamış Harekâtı*, s.175.

⁸⁶ General Nikolski, *Sarıkamış Hareketleri*, s.4.

⁸⁷ Türk İstiklal Harbi, III, *Doğu Cephesi (1919-1921)*, Ankara, 1995, s.30.

17 Aralık'a kadar üzerinde hareket edilecek arazi Erzurum-Kale Boğazı-Oltu ve Erzurum- Narman (İd) genel istikametleriydi. Bunlara paralel giden veya genişliğine bu yolları kesen yollar, askerlerin hareketleri göz önüne alınarak, keşif tespiti yapılmış ve onarıma ihtiyaç gösteren kısımları da ilgi derecelerine göre onarılmıştı. Kolordu bölgeleri ve Erzurum Müstahkem Mevkiine bağlı Amele Taburlarıyla da Erzurum-Kale Boğazı yolu ile Erzurum'un kuzeyinde Soğukçermik (Soğucak köyü) civarındaki köprü ve yol kısımları Kaleye ait kalmak üzere aynı şekilde gözden geçirilmişti. Kolordu taarruz istikameti üzerine denk gelen düşman arazisi kısmındaki yollar ve arazi hakkında da bazı bilgiler toplanmıştı.⁸⁸ Ancak bu iyimser tablonun en önemli unsurlarından biri "kış" olmuştur ve değerlendirmelerde göz ardı edilmiştir.⁸⁹ Zira 22 Temmuz 2009 günü çıkılan arazi çalışmasında Soğanlı Dağları'nda hala erimemiş olan kar gözlemlenmiş⁹⁰, 2009 yılında Temmuz ayında mevsimlerin daha da yumuşak bir seyir izlediği günümüzdeki bu manzara karşısında, 1914-15 yılı kışını ve kar durumunu anlamak zor olmamıştır.

Erzurum Ovası, yani Fırat Havzası, Aras Vadisi'nden Deveboynu silsilesi ile ayrılır. Fırat Havzası'ndan Oltu'ya, yani Karadeniz Havzası'na geçmek için, Dumlu Dağları'nın bir boyun noktasını aşmak gerekir. Yine Karadeniz mailesinde bulunan Oltu ve Bardız mevkiinden, Hazar Bölgesi eğiminin başlangıç noktası addedilebilecek olan Sarıkamış mevkiine varmak için, muhakkak surette Koçul, Çamur ve Allahuekber gibi yüksek dağ silsilesini aşmak gerekliliği vardır. Bu dağlık alan, deniz seviyesinden 2000 ila 3000 metre yüksekliktedir.⁹¹

Bu gerçekler karşısında, haritada gösterilen yollarla ve bütün araştırma ve keşif ile alınan bilgilerden; bu yolların dar dağ yollarından veyahut patikalardan ibaret olup yüksek dağlar üzerinden geçmekte oldukları ve kış mevsiminde bu yolların karlar içerisinde kaldıkları bir gerçektir⁹². Mühimmat, cephane ve erzakın nakliyatı işlerinin bu yürüyüşte mevcut Türk ulaştırma kolları ile nasıl gerçekleştirilebileceği cevaplanması

⁸⁸ Yarbay Selahattin, *Kafkas Cephesi'nde X. Kolordu'nun I. Dünya Savaşı'nın Başlangıcından Sarıkamış Muharebeleri'nin Sonuna Kadar Olan Harekât*, Ankara, 2006, s.77.

⁸⁹ 1915 yılında Çamlık Yaylası ve etrafında bütün yaz boyunca karın erimediği ve ertesi sene kışın bu karın üzerine kar yağdığı görülmüştür. (H. Yalçın, *Birinci Dünya Savaşı'nda Kafkas Cephesi, Ştanka Bey Müfrezesi Harp Ceridesi*, s.40).

⁹⁰ Bkz. ek Fotoğraflar 5.

⁹¹ Z.N. Aksun, *Enver Paşa ve Sarıkamış Harekâtı*, s.172; Ş. İlden, *Sarıkamış*, s.19.

⁹² Yarbay Guze, *Birinci Dünya Savaşı'nda Kafkas Cephesi'ndeki Muharebeler*, s.11.

gereken en önemli soru olmuştur.⁹³ III. Ordu'nun harekât alanı olan Doğu Anadolu Bölgesi oldukça dağlık ve arızalı coğrafi yapısından dolayı lojistik faaliyetlerin düzenlenmesi oldukça zor olacağı aşikârdır. Dağlar, nehirler ve göller birleşik olarak kuvvetlerin doğu-batı, kuzey-güney doğrultusunda askeri hareketleri etkileyebileceği gibi, bu birliklerin lojistik desteğini de o oranda güçleştirme potansiyeline sahipti.⁹⁴

Bu sıradağlar arasında uzanan vadiler boyunca, doğu-batı veya batı-doğu istikametlerinde yapılacak harekâtı engeller ve güçleştirir. Bölgenin tabii karakteri icabı, kışların sert ve uzun oluşu, sarp ve yüksek dağ geçitlerinin ve dar vadilerin bulunuşu özellikle kışın harekâtı güçleştirebileceği ve bir süre imkânsız hale koyabileceği gerçeği de gayet açıktı.⁹⁵ Bu durum savaş öncesinde olduğu gibi savaş sırasında da en önemli meselelerden biri olmuştur. Zira, lojistik destek bir savaşın seyrinde en önemli kuvvetlerden birisidir. Bu durum her iki devlet tarafından da iyi bilindiği için Sarıkamış Harekâtı sırasında Ruslar karşı taarruzlarla lojistik ve iâşe imkânlarını yok etmek için elinden gelen her şeyi yapmıştır. Nitekim askeri kayıtlardan birinde de bunu çok net görebilmekteyiz; “Rusların Karadeniz sahillerini bombalaması erzak ve cephaneyi naklini zorlaştırmıştır, buda müfrezelerin erzak sıkıntısı yaşamasına sebep olmuştur.” Diyen Alman Subayı Yarbey Stange Bey olmuştur.⁹⁶

Bölgede sıcaklığın çok düşük, kışların uzun ve kar kalınlıklarının fazla olması nedeniyle, harekâta her zaman açık bulundurabilen yolların kullanılması gerekliliğini ortaya çıkarmıştır. Çünkü böyle yollar dışındaki harekât, ancak özel gereç, araç, silah, giyim ve özel beslenme ile yapılabilir. Tabii olarak da harekâtın hızı azalır ve buna paralel olarak da ayrıca barınma imkânları da güçleşir.⁹⁷ Bu gerçekliğin bilinmesine karşın daha fazla tedbir alınmamıştır. Daha sonra yapılan Harekâta ise, Sarıkamış ve çevresinde bulunan, dağlar üzerindeki, çoğunlukla dar ve bir tarafı uçurum olan patika yollardan askerler geçmeye çalışmışlardır. Öyle ki keçilerin bile geçemeyeceği kadar dar olan bu yollardan, askerler ve hayvanların geçmek zorunda kalması büyük

⁹³ General Nikolski, **Sarıkamış Hareketleri**, s.9.

⁹⁴ Y. Özdemir, **Bir Savaşın Bilinmeyen Öyküsü**, s.30.

⁹⁵ İbrahim Dilek, **Milli Mücadele’de Sarıkamış ve Kars Harekâtımız**, (Yayımlanmamış Doktora Tezi), Atatürk Üniversitesi A.İ.İ.T. Enstitüsü, Erzurum, 1995, s.212.

⁹⁶ H. Yalçın, **Birinci Dünya Savaşı’nda Kafkas Cephesi, Ştanka Bey Müfrezesi Harp Ceridesi**, s.39.

⁹⁷ **Türk İstiklal Harbi**, III, **Doğu Cephesi**, s.38.

sıkıntuların yaşanmasına, askerlerin normal savaş şartları dışında da zorluklar yaşamasına, güç ve enerji kaybının yanında zaten güç temin edilebilen kısıtlı olan araç gereç ve malzemelerinin tükenmesine, ayakkabılarının yırtılmasına neden olmuştur.⁹⁸ Harekâtın içerisinde bu olaylar yaşanırken, geri hizmetler ve iâşe durumu da istenilen seviyede değildi. Çünkü Türkiye'nin merkezden hududa yakın yere kadar olan demiryolu bağlantısı yoktur. Demiryolu ancak, Ankara'nın 100 km. doğusuna Ulukışla'ya kadar ulaşabilmektedir.⁹⁹ Tren yolu ulaşımının bittiği yerden, Türk-Rus hududuna en yakın merkeze olan uzaklık kuş uçuşu olarak 600 km civarındadır¹⁰⁰. Bu hattın daha doğuya gitmesi Sultan Hamit zamanında düşünülmüş ve teşebbüse geçilmiş ise de, Rusya çıkarları gereği engel olduğundan, bu çalışma yapılamamıştır. Ulaşım ve nakliye Ulukışla'ya kadar gelen tren yolu ve oradan da Kayseri-Sivas-Erzurum şose¹⁰¹ yolları ile yapılmaktadır. Bu yol 1914'de tamir edilmiştir.

Almanların hesabına göre ise savaş durumunda harekâtın sağlıklı işleyebilmesi için; III. Ordu'nun emrinde 36.060 vagon ve 840 lokomotif bulunması gerekiyordu. Oysa Anadolu'da demiryolu ağı çok azdı. Yine Almanların standartlarına göre kendisine 12.020 vagon ve 280 lokomotif ayrılması gereken X. Kolordu, Samsun-Erzincan yolunu yürüyerek 32 günde alabilmiş ve 7 Aralık 1914'de Erzincan'a varabilmişti. İstanbul'dan başlayan demiryolunun doğudaki en uç noktası Ulukışla (1892 Ankara)'ya kadar olması seferi bir devlet için büyük bir eksiklik olmuştur. Ulukışla-Erzurum arasındaki mesafenin karayoluyla bir ayda kat edildiği düşünüldüğünde durumun vahameti daha net anlaşılmaktadır.¹⁰² Türk askeri olağanüstü zorlukların yaşandığı seferberlik döneminde yiyecek, giyecek eksikliğinin yanında askeri sevkiyatta da Rus kuvvetlerine nazaran çok daha ilkel şartlarda görevini yerine getirmeye çalışmış, gücünü ve zamanını bu yokluk nedeniyle israf etmiştir.

Karayolları; birinci sınıf (1914) yollar ise şu şekildedir;

⁹⁸ H.Yalçın, *Birinci Dünya Savaşı'nda Kafkas Cephesi, Ştanka Bey Müfrezesi Harp Ceridesi*, s.38, s.7.

⁹⁹ Yarbay Guze, *Birinci Dünya Savaşı'nda Kafkas Cephesi'ndeki Muharebeler*, s.6.

¹⁰⁰ Y. Hikmet Bayur, *Türk İnkılâbı Tarihi*, III/I, s.362.

¹⁰¹ Şose: Genellikle taş kırıkları üzerine kum döşenip silindir geçirilerek yapılan yollar.(Türk Dil Kurumu Türkçe Sözlük II, s.2100).

¹⁰² Alptekin Müderrisoğlu, *Sarıkamış Dramı*, İstanbul, 2006, s.147-148.

Erzurum –Aşkale-Bayburt-Gümüşhane-Trabzon¹⁰³

Aşkale-Erzincan-Sivas ve Batıya devamı

Erzurum-Sarıkamış-Kars-Gümrü-Tiflis

Erzurum-Karaköse (Ağrı) –Doğubayazıt-Tahran şosesidir¹⁰⁴.

Bunlardan; Kars-Erzurum-Erzincan şosesi harekât bakımından bölgenin belkemiğini teşkil eder. Trabzon'dan Doğubayazıt'tan gelen şoseser de, ağır silah ve araçların geçişine elverişlidir.¹⁰⁵

İkinci sınıf yollar ise; Bölge zaten taşıt araçları bakımından yoksun olduğundan¹⁰⁶ bulunan araba yolları da adi araba yolları olup, kurak zamanlarda tekerlekli araçların geçebileceği nitelikte idi¹⁰⁷. Coğrafi şartları gereği, dereler genel olarak kurak zamanlarda geçişe elverişli alanlar olmuştur.¹⁰⁸

Bölgede ulaştırma imkânlarının azlığı, yolların az ve yetersiz oluşu¹⁰⁹, harekâtı ağırlaştırdığı gibi lojistik desteği de güçleştirmiştir. Bu yüzden harekât yapan kuvvetlerin mahallinden tedarik usulüne başvurmaları bir gereklilik olmuştur.¹¹⁰ Büyük bir ordunun hareketi sırasında birliklerin konaklardan iâşe edilmesi mümkün olamayacağından bu gibi durumlarda zorunlu olarak erzak kollarına müracaat edilmesi usulü benimsenmiştir. Erzak kollarından yapılan sarfiyatın, mümkünse konak bölgesinden ya da civarından satın alma veya tekâlif-i harbiye yöntemiyle sağlanarak

¹⁰³ Trabzon-Erzurum yolunun III. Ordu bölgesindeki en muntazam yol olup, Karadeniz'e ulaşıyor olması sebebiyle lojistik bakımdan ordunun can damarını teşkil etmektedir. Bu özellikleri dolayısıyla III. Ordu'nun en önemli menzil hattını oluşturan Trabzon-Erzurum hattı 320 km uzunluğunda olup, bu güzergâh üzerinde 12 adet konak yeri bulunmak idi. Ortalama olarak Trabzon-Erzurum yolculuğu 14 gün sürmekte idi.(Tuncay Ögün, **Kafkas Cephesi'nin I. Dünya Savaşı'ndaki Lojistik Desteği**, Ankara, 1999, s.225).

¹⁰⁴ Birinci Dünya Harbi'nde Türk Harbi, **Kafkas Cephesi, III. Ordu Harekâtı**, I, s.30 Ancak, Köprülü Şerif İlden bu yol güzergâhı için Hatıratında; "Trabzon'u Erzurum-Eleşkirt-Karaköse Diyardin-Kızılkilise üzerinden İran'a bağlayan yol, eski zamanlardan beri İran'ın tek ihracat ve ithalat yolu iken, değil demiryoluna dönüştürülmek, hatta şose halinde her mevsimde ulaşımaya uygun duruma bile getirilememişti." Demektedir.(Şerif İlden, **Sarıkamış**, s.21).

¹⁰⁵ Genel Kurmay Başkanlığı, **Türk Silahlı Kuvvetleri Tarihi Osmanlı Devri Birinci Dünya Harbi İdari Faaliyet ve Lojistik**, X, Ankara,1985, s.25; Tuncay Ögün, **Kafkas Cephesi'nin I. Dünya Savaşı'ndaki Lojistik Desteği**; s.129; Genel Kurmay Başkanlığı, Birinci Dünya Harbinde Türk Harbi, **Kafkas Cephesi III. Ordu Harekâtı**, II, s. 643-644.

¹⁰⁶ Y. Hikmet Bayur, **Türk İnkılâbı Tarihi**, III/I, s.362; Ş. İlden, **Sarıkamış**, s.22.

¹⁰⁷ Birinci Dünya Harbi'nde Türk Harbi **Kafkas Cephesi, III. Ordu Harekâtı**, I, s.30.

¹⁰⁸ Ş. İlden, **Sarıkamış**, s.19-20.

¹⁰⁹ **Meclisi Mebusan Zabıt Ceridesi**, Devre: 3, Cilt:1, İçtima Senesi:1, Otuz beşinci İnikad, 22 Eylül 1915, s. 490.

¹¹⁰ **Türk İstiklal Harbi, III, Doğu Cephesi (1919-1921)**, s.39.

yerine konulması en uygun yol olarak görülmekteydi.¹¹¹ Buradaki görevlerin sağlıklı bir şekilde yerine getirilebilmesi için, ordunun satın alma gücünün yerinde olması ve satın alınacak ihtiyaç maddelerinin, yerli unsurlarla satılabilecek (paylaşılabilecek) durumda olmasıdır. Ancak Sarıkamış Harekâtı seyrine baktığımızda bu iki unsurun da yeterli seviyede olmadan savaşa girildiği gerçeği karşımıza çıkmaktadır.

Menzil Müfettişliği söz konusu duruma işaretle, mahalli imkânlardan yararlanabilmeleri için 1.000.000 nakit paranın orduya tertibinin zorunlu olduğunu belirterek, aksi takdirde ordunun beslenmesinin tehlikeye düşeceğini Harbiye Nezareti'ne verdiği muhtırasına ekliyordu.¹¹²

Bu şartlar içerisinde Türk kuvvetlerinin ele alacağı bir harekât çok iyi planlanmalı, çok iyi iase desteği yapılmalı ve harekâtın iklime, coğrafik şartlara uyumluluğu titizlikle ele alınmalı idi. Ancak Sarıkamış Harekâtı, yaklaşan kış şartları ve zaten kısıtlı olan yol imkânları gerçekleri düşünüldüğünde, çok zorlu bir hamlenin başarısızlığa daha yakın bir meyil arz ettiği görülmekteydi. Çünkü iase demek dinçlik demek, yol demek iletişim ve destek demektir. Savaşın nihayetinde; tedbirsizlik ve aceleciliğin sonucu olarak, cereyan eden savaştaki acı örneklerden biri de şu olmuştur; Harekâta başlandığı zaman özellikle X. Kolordu'nun henüz cephane katar ve kolları¹¹³ tamamen Erzurum'a ulaşmamıştı. Bunların tamamen ulaştığı ve Kosor'da¹¹⁴ toplanmaya çalışıldığı bir sırada Sarıkamış muharebeleri sona ermiş bulunuyordu.¹¹⁵

Ruslar ise iase ve yol konusunda Türklerden daha avantajlı durumda idiler. Askeri harekâtlarda olmazsa olmaz bu iki unsur Ruslar lehine önceden düşünülmüş ve hayata geçirilmişti.

13 Temmuz 1878'de imzalanan Berlin Antlaşması'yla Türk-Rus sınırı; Kars, Ardahan ve Batum'u dışarıda bırakacak bir şekilde çizilmişti. Ruslar anlaşmanın imzalanmasından, I. Dünya Savaşı'nın başlayacağı tarihe kadar olan 35 seneyi çok iyi değerlendirmişler; bir yandan statükoya göre tarafsız bir liman olması gereken Batum'u

¹¹¹ Birinci Dünya Harbinde Türk Harbi, **Kafkas Cephesi III. Ordu Harekâtı**, I, s.53; Tuncay Ögün, **Kafkas Cephesi'nin I. Dünya Savaşı'ndaki Lojistik Desteği**, s.30.

¹¹² Türk Silahlı Kuvvetleri Tarihi, **Osmanlı Devri I. Dünya Harbi İdari Faaliyetler ve Lojistik**, X, Ankara, 1985, s.126-129.

¹¹³ Bkz- ek Resimler 2.

¹¹⁴ Bu günkü adı: Akşar'dır.

¹¹⁵ Yarbay Selahattin, **Kafkas Cephesi'nde X. Kolordu'nun Harekâtı** s.195.

deniz üssü yapmışlar, diğer yandan da muhtemel bir savaşın alt yapısını hazırlamışlardı. Bu meyanda Gümrü-Tiflis demiryolunu Kars'a, daha sonra da Sarıkamış'a uzatan¹¹⁶ Ruslar, bir sonraki durağı Bakü¹¹⁷ olan bu hattı, Rusya demiryolları şebekesine bağlamışlardı. Öte yandan Türk sınırına kadar olan stratejik noktalar, inşa edilen şose yollarla birbirine bağlanmış, böylece Kafkas sahasına yapılacak her türlü ikmal ve harekâtın alt yapısı oluşturulmuştur.¹¹⁸ Kars-Ardahan-Batum'dan ibaret (Elviye-i Selase= Üç Sancak) bölgesine 1855 tarihli "Rus Arazi Nizamnamesi" tatbik edilerek, halkın toprak mülkiyeti kaldırılmış, bütün yerler "gazonni" (beğlik/devlet malı) sayılmıştır. Hiçbir istimlâk hakkı tanımadan, Türklük izlerini şehir ve kasabalardan kazılacak şekilde abidelere kıyılmış, Kars şehri Osmanlı çehresinden çıkarılarak, şehirde çoğalış Belediye'yi ellerine alan Ermeni ve Rumlarla, Baltık üslubunda kışlık yapılar yapılmıştır.¹¹⁹ Rusya'ya karşı kuvvetli bir Türk kalesi hüviyetinde bulunan Kars, artık Moskof elinde ve Kafkas'ın, Osmanlı taarruzuna karşı, en büyük merkezi halindedir.

Ruslar doğabilecek bir harpte Kafkasya'daki Türk unsurunun önemini de düşünmüş, bu unsurları kontrol altında tutabilmek amacıyla yaptıkları çalışmalara bir yenisini ekleyerek "Sisknoyadel" adlı gizli polis teşkilatını 1913'de kurmuşlar ve bununla cephe gerisini sağlam tutmaya gayret etmişlerdir.¹²⁰ Rusların bu çalışmasının isabetliliği ise Sarıkamış Harekâtının kaderini belirleyen Türk unsurlarının savaşımından sonra daha da iyi anlaşılacaktır. Zira Rus Türkistan Taburları Sarıkamış Harekâtı'nda yer almış çok önemli bir rol oynamışlardır.¹²¹ Bundan başka, Kazak-Sibir Alayı da Çıldır'dan Göle'ye değin Türk köylerini açıktan kırarak "Türklerin gelişini

¹¹⁶ Yarbay Guze, *Birinci Dünya Savaşı'nda Kafkas Cephesi'ndeki Muharebeler*, s.13.

¹¹⁷ Ruslar daha sonra bu demir yolu hattını, Sarıkamış Kuşatma Harekâtı'nın ardından alınan Türk esirlerinin Bakü'ye sevklerinde de kullanılmıştır. (H. Tugaç, *Bir Neslin Dramı*, s.15).

¹¹⁸ W.E.D. Allen, P. Muratoff, *Türk Kafkas Sınırlarındaki Harplerin Tarihi*, s.206-207; Z. N. Aksun, *Enver Paşa ve Sarıkamış Harekâtı*, s.172.

¹¹⁹ M. Fahrettin Kırzioğlu, *Kars Tarihi*, İstanbul, 1953, s.553.

¹²⁰ Y.Özdemir, *Bir Savaşın Bilinmeyen Öyküsü*, s.53.

¹²¹ General Berhman kumandasında I. Kafkas Kolordusu, General Oganofski'nin kumandasında henüz teşkil edilmiş olan IV. Kafkas Kolordusu ile Kafkaslardan aşamalı olarak gelmekte olan II. Türkistan Kolordusu ve IV. Kafkasya Kazak Tümenleri ve ayrıca iki Kazak Alayı idi ayrıca dört İstihkâm Taburu ve seçme erlerden müteşekkil beş Hudut Muhafaza Taburu vardı. (General Nikolski, *Sarıkamış Hareketleri*, s.3; W.E.D. Allen, P.Muratoff, *Türk Kafkas Sınırlarındaki Harplerin Tarihi*, s.222-225.

alkışladınız” diye silahsız ahaliyi, çoluk çocuk demeden katliam yapmışlardır.¹²² Bu kıyım hem yerli Türk unsurlarını ortadan kaldırmaya hem de III. Ordu’ya her türlü yardımı önlemeye yöneliktir.

2. Askeri Teçhizat Donanım ve İaşe

Ordu için tahsis edilmiş olan iaşe mıntikasındaki yiyecek maddelerinin temini ve menzil bölgesine sevkinden Harbiye Nezareti bünyesinde yer alan Levazımat-ı Umumiye Dairesi sorumlu idi. Levazımat-ı Umumiye Dairesi’nin emrinde taşıma araçları ve yeterli kadrolar bulunmadığından bu hizmetler; Levazımat-ı Umumiye Dairesi tarafından kararlaştırılan program dâhilinde, Dâhiliye Nezareti’nin denetiminde iaşe mıntikasında bulunan vilayetler tarafından tamamen halka ait araçlarla yürütülmekteydi.¹²³

III. Ordu Komutanlığı günler geçtikçe kolorduların seferberliklerini ve gerek savaş yönünden eğitim ve öğretimlerini tamamlayıp geliştirmek için bütün gücünü harcıyordu. Ordunun izlediği ciddi çalışma programı, yalnız yönetim ve levazım konusunda layık olduğu sonucu vermiyordu. Hasan İzzet Paşa’nın tüm şiddet ve baskısına karşılık ne Muş ve Malazgirt Ovalarının ne de Erzurum vilayetinin öbür verimli bölgelerinin tahılını Erzurum’a ulaştırmak bir türlü kolay olmuyordu. Harekât başlayacağı zaman III. Ordu’nun mevcudu 190.000 insan ve 60.000 hayvandı. Bu mevcudun altı aylık iaşesi için yaklaşık 88 milyon kg. buğday, çavdar ve arpaya gereksinim varken, ordu ambarlarında yalnız 1.250.000 kg. yiyecek ve tahıl vardı. Toplanma bölgesinde hem yollar hem de eldeki ulaşım araçları bir kış esnasında tümenlerin iaşesini sağlamaya hizmet edecek biçimde değildi.¹²⁴ En büyük sorun bir sefer bütçesinin hazırlanmamış olmasıydı. Yüz binlerce insanın silâhına alınmasıyla¹²⁵ bir milyon altını aşan bir gider ortaya çıkıyordu, Moratoryum (Devlet borçlarının bir süre ertelenmesi) olduğundan müteahhitler hizmet almamış mültezimlerin (Devlet adına aşarı toplayanlar) aşar depolarında stoklanmış zahireden yararlanma gibi bir durum ortaya çıkmıştı. Çoğu yerde de halkın yardımına

¹²² M. F. Kırzioğlu, *Kars Tarihi*, s.554.

¹²³ T. Ögün, *Kafkas Cephesi’nin I. Dünya Savaşı’ndaki Lojistik Desteği*, s.121.

¹²⁴ Şerif İlden, *Sarıkaş*, s.61.

¹²⁵ Bkz. ek Fotoğraflar 21.

başvurulduğundan halk üzerinde ürkütücü bir etki yaratılmıştı.¹²⁶Bu eksikliklere rağmen Harekâtın gerçekleşeceği gün için hazırlıklar yapılmaktaydı.

Ancak belirtmek gerekir ki seferberliğin başlamasıyla birlikte hemen her kademedeki silah, malzeme ve teçhizat isteği gelmeye başlamış, Harbiye Nezareti bu noksanları karşılamaya çalışmış ise de ulaşım imkânlarının yetersizliğinden dolayı gecikmeler söz konusu olmuştur. Özellikle topçu cephanesi sorunu yaşanmış ve bu yüzden tümen topçusu bütünlenemeyerek seferi kadroya yükseltilememiştir. Bunun bir başka sebebi de ordunun harp silah, araç ve gerecinin standart olmayışı idi. Bu arada Balkan Harbi'nin subay, astsubay kadrolarında meydana getirdiği zayıflık henüz ikmal edilemediğinden kuruluşlar tam olarak oluşturulamamıştır. Ayrıca hayvan eksikliği de bir sorun olmuştur.¹²⁷

Bu askeri harekâtın cereyanını en sıhhatli şekilde sürdürebilmek ve muvaffak olabilmek için; Osmanlı Askeri Güçleri'nin tam bir birlik ve uyum içerisinde çalışmaları gerekiyordu. Bu çalışmanın sıhhati savaşın sonucunu tayin edebilecek hayatiyete sahipti. Ancak burada ortaya çıkan tablo bambaşka olmuştur. Tüm iyi niyet ve vatan savunması çabalarına rağmen; Osmanlı maliyesinin vahim durumu, insan ve hayvan güçlerinin eksikliği, ordu ikmal, iaşe ve mevcudunun istenilen seviyelerde olmayışı¹²⁸, tüm bu çabaların istenilen sonuca ulaşılmasında yetersiz kalmasına neden olmuştur.

3.Seferberlik Uygulamaları

Osmanlı Devleti 2 Ağustos 1914'de seferberlik ilan etmiştir¹²⁹. Birinci Dünya Harbi sırasında Osmanlı Devleti'nin nüfusu 18.520.016'dır.¹³⁰ Bunun %85'i Müslim

¹²⁶ Türk Silahlı Kuvvetleri Tarihi, Osmanlı Devri I. Dünya Harbi İdari Faaliyetler ve Lojistik, s.110.

¹²⁷ Y. Özdemir, *Bir Savaşın Bilinmeyen Öyküsü*, s.27; Ş.İlden, Sarıkamış, s.41.

¹²⁸ Yarbay Guze, *Birinci Dünya Savaşı'nda Kafkas Cephesi'ndeki Muharebeler*, s.10-11; Hüsamettin Tuğaç, *Bir Neslin Dramı*, İstanbul, 1975, s.16.

¹²⁹ *İkdam*, 3 Ağustos 1914, 2 milyondan fazla erkeğin silâh altına alınması ile sonuçlanacak olan seferberlik ilanı Türk basınında; Yusuf Hikmet Bayur, *Türk İnkılâbı Tarihi*, III, I,s.63; Yarbay Guze, *Birinci Dünya Savaşı'nda Kafkas Cephesi'ndeki Muharebeler*, s.7.

¹³⁰ Kemal Karpat, *Ottoman Population 1830-1914 Demographic and Social Characteristics*, Madison, 1982, s.188.189. Bazı kaynaklarda ise yine 1914 Osmanlı genel nüfusu için 16.382.272 rakamı da zikredilmektedir. Bunlar birbirinden çok uzak rakamlar olmamakla birlikte bazı sayısal farklılıkların olduğunu tespit açısından önemlidir.(Bkz. *Cartes Graphiques Montrant La Proportion des Differentes Elements en Rumelie et en Anatolie*, Constantinople,1919.

%15'i ise gayri Müslim unsurdur. Birinci Dünya Harbi sırasında Osmanlı Devleti'nde silâh altına alınan asker sayısı 2.850.000'dir. Normal şartlarda 20 yaşından gün alanlar asker olurken 3 Ağustos 1914'te uygulamaya başlanan seferberlikle 16 sınıf ihtiyat er silâh altına çağırılmış¹³¹ ve Seferberlik genel olduğu için 38-45 yaş arası dışında kalan 18 yıllık dönem toptan silâh altına çağırılmıştır. Redif Teşkilatı lağvedilmiş olduğundan silâh altına gelecek askerler hep çekirdek halinde bulunan Nizamiye Birliklerini takviye etme görevi verilmiştir.¹³² Harekâtın sağlıklı bir şekilde yapılabilmesi için başka önlemler de alınmış Savaş şartları gereği, 7 Ağustos 1914'de sansür uygulaması başlatılmıştır.¹³³

Türk Ordusu seferberliğini genel olarak beklenenin üstünde memnuniyet verici bir şekilde gerçekleştirmiştir. Silâh altına alınanlar kitleler halinde vatan savunmasına koşmuştur. Bunun yanında seferberliğin uzamasını gerektiren nedenler de olmuştur. Çünkü seferberliğin başlamasıyla hemen her kademedeki silah, malzeme ve teçhizat isteği gelmeye başlamıştır. Harbiye Nezareti bu noksanları karşılamaya çalışmışsa da ulaşım olanaksızlığı yüzünden gecikmelere uğramıştır.¹³⁴

¹³¹ Cihat Göktepe, "*Sarıkamış Harekâtı ve Şehitlerle İlgili Değerlendirmeler*", T.C. Kars Valiliği Kültür ve Turizm İl Müdürlüğü, Sarıkamış Şehitleri Özel, Kars, Aralık 2008, s.40-41.

¹³² Ziya Yergök, *Sarıkamış'tan Esarete (1915-1920)*, Yay. Haz. Sami Önal, İstanbul, 2006, s.23.

¹³³ Y. H. Bayur, *Türk İnkılâbı Tarihi*, III, 1, s.64.

¹³⁴ Genel Kurmay Başkanlığı, *Türk Silahlı Kuvvetleri Tarihi Osmanlı Devri Birinci Dünya Harbi*, X, s.110.

BİRİNCİ BÖLÜM

SARIKAMIŞ KUŞATMA HAREKÂTI ÖNCESİ YAPILAN SON HAZIRLIKLAR

1. Sarıkamış Harekâtı'nın Hazırlıkları

Osmanlı Devleti, 2 Ağustos 1914'de seferberlik ilan etmiştir.¹³⁵ Seferberlik genel olduğu için 38-45 yaş arası dışında kalan 18 yıllık dönem toptan silâhına çağırılmıştır. Redif Teşkilatı lağvedilmiş olduğundan silâhına gelecek askerler hep çekirdek halinde bulunan Nizamiye Birliklerini takviye etme görevi verilmiştir.¹³⁶ Orduda bir tasfiye hareketi düşünülmüş ve savaştaki dinamizmi destekleyecek inancıyla birçok üst düzey asker emekliye sevk edilerek ordu gençleştirilmeye çalışılmıştır.¹³⁷ Harekâtın sağlıklı bir şekilde yapılabilmesi için başka önlemler de alınmış Savaş şartları gereği, 7 Ağustos 1914'de sansür uygulaması başlatılmıştır.¹³⁸ Bu seferberliğin, Osmanlı Devleti toprakları içerisinde ise olumsuz bir olaya zemin hazırlaması Ermeni komiteleri tarafından yapılmış, Osmanlı Devleti'nde seferberliğin ilan edilmesinden sonra, Ermeni komiteleri İtilaf güçleri tarafından desteklenerek verilen talimatlarla isyanlar çıkarmaya başlamıştır.¹³⁹

Sarıkamış Kuşatma Harekâtı öncesinde, Başkomutanlık Vekâleti'nden 6 Eylül 1914 tarihinde verilen ilk emirde, III. Ordu, Rusların ileri hareketleri halinde zayıf Rus kuvvetlerine taarruz edecek şekilde Erzurum bölgesinde toplanması, Ruslar taarruz etmedikleri takdirde ordunun Kafkasya'ya taarruz edecek durumda hazırlanması ve taarruzun Ardahan-Batum doğrultusunda yapılması istenmiştir. Bu emre karşılık Ordu Komutanı ise, Kars ve Sarıkamış arasında toplanan Rus kuvvetlerini mağlup etmedikçe Ardahan-Batum doğrultusunda ilerlenemeyeceğini, o nedenle, IX. Kolordu ve II. Nizamiye Süvari Tümeni ile Oltu doğrultusunda XI. Kolordu'nun iki Tümeni (18. ve

¹³⁵ **İkdam**, 3 Ağustos 1914, 2 milyondan fazla erkeğin silâhına alınması ile sonuçlanacak olan seferberlik ilanı Türk basınında; Yusuf Hikmet Bayur, **Türk İnkılâbı Tarihi**, III, I,s.63; Yarbay Guze, **Birinci Dünya Savaşı'nda Kafkas Cephesi'ndeki Muharebeler**, s.7.

¹³⁶ Z. Yergök, **Sarıkamış'tan Esarete (1915-1920)**, Yay. Haz. Sami Önal, İstanbul, 2006, s.23 .

¹³⁷ **Meclisi Mebusan Zabıt Ceridesi**,, Devre: 3, Cilt:2, İçtima Senesi:I, 3 Temmuz 1914, s.294.

¹³⁸ Y. H. Bayur, **Türk İnkılâbı Tarihi**, III, I,s.64.

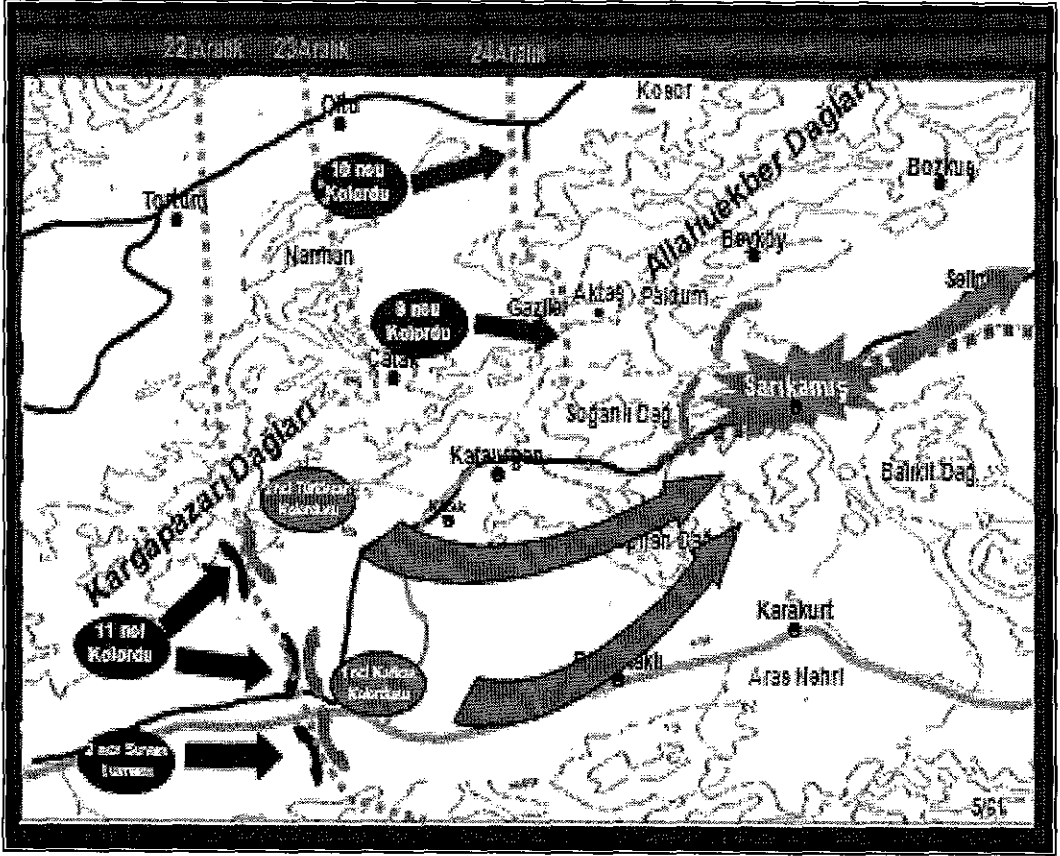
¹³⁹ E. İlter, **Ermeni ve Rus Mezalimi(1914-1916) Tanık İfadeleri**, s.131.

34.) ve iki İhtiyat Süvari Tümeni ile Erzurum-Sarıkamış doğrultusunda, diğer iki İhtiyat Süvari Tümeniyle de, Toprakkale doğrultusunda taarruz edilmesini, bunların dışındaki birliklerin yerlerinde kalmalarını cevap olarak önermiştir. İki ay sonra (6 Kasım 1914) Başkomutanlık Vekâleti'nden ikinci bir emirle, Rusların tecavüzü halinde uygulanacak savunma planı hakkında ordunun değerlendirmesi sorulmuştur. Verilen cevapta; büyük kısımla Erzurum bölgesinde bulunulmasının ve Erzurum önünde durdurulacak düşmanın bir kanadına diğer bir kısım kuvvetle taarruz edilmesinin uygunluğu iletilmiştir. Kafkas ve ya Doğu Cephesi adı verilen harekât alanı; Güney Kafkasya, İran Azarbaycanı ve Doğu Anadolu'yu içine alan geniş bir operasyon alanıdır. Dağlık, iklimi sert, yolları ve meskûn mahalleri az, kaynakları yerli halkını geçindirebilecek durumuyla büyük orduların harekâtına elverişsizdir.¹⁴⁰ Bu kötü ve elverişsiz koşulları dikkate almayan Enver Paşa, Harekâtı en kısa zamanda gerçekleştirmek istemiştir.

Padişahın ve Enver Paşa'nın savaş çağrısı, subay ve erlere duyurulmak üzere 12 Kasım 1914'de telgrafla III. Ordu'ya iletilmiştir. Ne var ki savaş ilanı III. Ordu askerleri için yeni bir şey değildir. III. Ordu'ya mensup askerler zaten on üç gündür Ruslarla çarpışıyor, kan döküyordu. Erzurum'un 40km doğusunda, Hasankale'deki karargâhında bulunan III. Ordu Komutanı Hasan İzzet Paşa yapılacak genel saldırının hazırlıklarını yaptırıyordu. Savaş planına göre III. Ordu savunmada kalacak, özellikle Erzurum'u savunacaktı. Bütün hazırlık ve yığınak buna göre yapılmıştı. Orduyu oluşturacak ana birlikler IX., X. ve XI. Kolordular, İhtiyat Süvari Kolordusu, II. Süvari Tümeni ve 37. Tümen olarak hesaplanmıştı. Seferberlik planlanan hızda yürümemişti. Ruslar 1 Kasım günü saldırıya geçtiklerinde X. Kolordu Samsun dolaylarında dağınık biçimde, Bağdat'tan yola çıkan 37. Tümen ise henüz yolda bulunuyordu. IX. ve X. Kolorduların birer tümeni de yürüyüş halindeydi ve daha Erzurum'a varmamıştı.¹⁴¹

¹⁴⁰ Türk Silahlı Kuvvetleri Tarihi Osmanlı Devri Birinci Dünya Harbi, X, Genel Kurmay Başkanlığı, s.153-155.

¹⁴¹ A. Müderrisoğlu, Sarıkamış Dramı, s.19.

Ruslar kuvvetlerinin büyük bir kısmını Aralık 1914’de Batı Cephesi’nde Alman ve Avusturya-Macaristan Orduları karşısında topladıklarından; Kafkas Cephesi’nde iki zayıf kolorduları kalmıştı. Bu sebeple Köprüköy ve Azap Muharebeleri’nde III. Ordu, Rus Kafkas Ordusu’na karşı oldukça iyi bir başarı sağlamış bulunuyordu. Yapılan hesaplara göre X. Kolordu da, 19 Aralık 1914 tarihinde Erzurum bölgesine gelmiş olacağından, III. Ordu silah ve insan gücü yönünden daha kuvvetli bir duruma geçmiş olacaktı. Bu durumda Enver Paşa’nın, Alman VIII. Ordusu gibi, Kafkasya’da Ruslara karşı kuşatıcı bir taarruz yapma düşüncesi elverişli bir ortam bulmuş oluyordu.¹⁴² X. Kolordu Kumandanı İsmail Hakkı Bey, neticeden emin ve aşırı iyimserdi.¹⁴³

¹⁴² Birinci Dünya Harbinde Türk Harbi, **Kafkas Cephesi III. Ordu Harekâtı**, I, s. 354-355; Muzaffer Taşyürek, **Bir Hüznün Tarihi Sarıkamış**, İstanbul, 2007, s.176.

¹⁴³ Şevket Süreyya Aydemir, **Makedonya’dan Orta Asya’ya Enver Paşa, (1914-1922) III**, İstanbul, 1978, s.127.

Daha sonra bölgeden Kurmay Albay İ. Hafız Hakkı Paşa'nın gönderdiği teşvik edici raporlar¹⁴⁴ üzerine Enver Paşa'nın da etkisi ile Kafkasya'da büyük bir harekete karar verilmiştir.

Bu kararın ardından, Kuşatma Harekâtı Komutanlığı önce Liman von Sanders'a teklif edilse de, Liman von Sanders Enver Paşa'nın Kuşatma Harekâtı'nı mantıklı bulmayıp kabul etmeyince,¹⁴⁵ Enver Paşa, cepheye kendisi giderek komutayı ele almak istemiş, yanına Genelkurmay Başkanı Bronsart ve Genelkurmay Harekât Şube Müdürü Feldmann'ı alarak Yavuz Zırhlısı ile 6 Aralık'da yola çıkıp¹⁴⁶, 8 Aralık 1914'de Trabzon'a ulaşmıştır¹⁴⁷. Yollar karlı olduğu için 5 gün sonra Erzurum'a varabilen Enver Paşa'nın gelirken kötü kış şartları ve yolların zorluklarını görmesi bile onu taarruz fikrinden vazgeçirmemiştir. 15 Aralık'ta Köprüköy'e gelen Enver Paşa, burada komutanlarla durum değerlendirmesi yapmıştır¹⁴⁸. Taarruz zorluklarını bildikleri halde III. Ordu Komutanı Hasan İzzet Paşa ve Kurmay Başkanı Guse, Enver Paşa'nın taarruz isteğine olumlu yanıt vermişlerdir.¹⁴⁹ Ordu Karargâhı'nda 3 gün süren müzakerelerde taarruz planı ve hareket günü üzerinde anlaşma sağlanmış; Ordu Komutanı Hasan İzzet Paşa da, Başkomutan Vekili'nin görüşlerine katılmıştır.¹⁵⁰ Şimdiye kadar yapılan muharebelerde Rusların kuvveti açık bir şekilde ortaya çıkmış olduğu düşünülmüş, Rus kuvvetine karşı bir Türk taarruzu mümkün görülmüştür.¹⁵¹

Başkomandan Vekili Enver Paşa, 15 Aralık 1914'te Köprüköy'e geldiği ve Hasan İzzet Paşa ile yapılacak taarruz hareketleri ve Sarıkamış Seferi hakkında görüşüp mutabık kaldıkları zaman, III. Ordu, Genel Karargâhı'na gelen son raporlara göre, şu vaziyette idi:

Ordu Karargâhı Köprüköy'de.

Sağ Kanatta: Van şehrinin doğusunda Van Seyyar Jandarma Fırkası, Başkale-Saray hattında; XIII. Kolordu denilen ve zayıf atlı taburdan oluşan kuvvet, III. İhtiyat

¹⁴⁴ ATASE, BDH, Kls. 139, Dos. 638, F. 2.

¹⁴⁵ L.v. Sanders, *Türkiye'de Beş Yıl*, s.50.

¹⁴⁶ Y.H. Bayur, *Türk İnkılâbı Tarihi*, III/I, s.357.

¹⁴⁷ A. Müderrisoğlu, *Sarıkamış Dramı*, s.149.

¹⁴⁸ Süleyman Kocabaş, *Sarıkamış Faciasına Giden Yol*, İstanbul 2000, s. 54.

¹⁴⁹ Yarbay Guze, *Birinci Dünya Savaşı'nda Kafkas Cephesi'ndeki Muharebeler*, s.30; A. Müderrisoğlu, *Sarıkamış Dramı*, s.187.

¹⁵⁰ R. Balcı, *Tarihin Sarıkamış Duruşması*, s.139.

¹⁵¹ Yarbay Guze, *Birinci Dünya Savaşı'nda Kafkas Cephesi'ndeki Muharebeler*, s.30.

Süvari Fırkası artıklarıyla ve Hudut Taburlarıyla Murat Vadisi'nde Tutak ve Malazgirt civarlarında;

Merkezde: II. Nizamiye Süvari Fırkası'yla diğer üç İhtiyat Süvari Fırkası ve XI. Kolordu'nun 33. Piyade Fırkası Aras Nehri güneyinde, XI. Kolordu'nun 18. ve 34. Fırkaları Aras Nehri kuzeyinde Heran civarında, İhtiyat Süvari Fırkalarının çoğu firar etmiş ve dağılmış olduklarından bu firkalar lağvedilmiş ve geri kalanları II. Nizamiye Süvari Fırkası'na dâhil edilmiştir.

IX. Kolordu, daha kuzeyde Çermik Su, Koşa¹⁵², Yeniköy bölgesinde; X. Kolordu'nun 30. Fırkası, Hasankale civarında; 31. Fırka'dan dört tabur piyadesiyle bir mantelli topçu taburundan oluşan Fethi Bey Müfrezesi, Hasankale'nin güneydoğusunda Tepçek civarında Ordu ihtiyatını teşkil etmektedir.

Sol kanatta: Tortum civarında Hudut Taburları bulunmakta; Ştange Bey Müfrezesi Pazar'da; Rıza ve Yakup Cemil Bey Müfrezeleri Ardanuç ve Artvin civarlarında Çoruh Vadisi'nde

Erzurum Kalesi: Alman Otto Posseldt Kumandasında birkaç Seyyar Jandarma Taburu ile iki ağır Topçu Alayından, Kale İstihkâm Taburlarından ve Muharebe Müfrezesinden mürekkep.

Cephe Gerisinde: X. Kolordu'nun 31. Fırkasının diğer kısımları Erzurum kuzey doğusunda, Karagöbek civarında; 32. Fırkası henüz Erzincan'dan Erzurum'a doğru yürüyüşte olup 20.12.1914'de Erzurum'a varacaktır. Kolordu Karargâhı Erzurum'dadır.¹⁵³

Enver Paşa Erzurum'a dönünce Hasan İzzet Paşa, “ Bu taarruzdan bir başarı beklenmediğinden Ordu Komutanlığından affını” rica etti.¹⁵⁴ Paşa bu davranışı ile herkesi şaşırtmıştır. Enver Paşa'nın ona, “Eğer hocam olmasa idin sizi idam ettirirdim.” dediğinden bahsedilmektedir.¹⁵⁵ Zaten hareketten önce veya harekât sırasında, işi şüpheli gören kötümser olan kumandanlar, başta Ordu Kumandanı Hasan İzzet Paşa ile Kolordu Kumandanı Ahmet Fevzi Paşa ve bazı Türkmen Kumandanları olmak üzere

¹⁵² Bu Günkü Adı: Toygarlı'dır.

¹⁵³ A.İ. Sabis, *Birinci Dünya Harbi*, II, İstanbul, 1990, s.266.

¹⁵⁴ A. Müderrisoğlu, *Sarıkamış Dramı*, s.196; Şerif İlden, *Sarıkamış*, s.173.

¹⁵⁵ S. Kocabaş, *Sarıkamış Faciasına Giden Yol*, s. 54.

görevlerinden alınmışlardı.¹⁵⁶Hasan İzzet Paşa, Sarıkamış Kuşatma Harekâtı başlamadan bölgeden ayrılmıştır. Hasan İzzet Paşa önce İstanbul'a gitmiş, ardından da Almanya'ya görevli olarak gönderilmiştir.¹⁵⁷ Ayrıca, Enver Paşanın hocası olması sebebiyle Kolordu Komutanlarından daha kıdemsiz olan Hasan İzzet Paşa'nın III. Ordu Komutanlığı'na getirilmesi komutanlar arasında büyük hoşnutsuzluk yaratmıştı.¹⁵⁸ Bu değişiklik ile Ordu Kumandanları arasındaki birlik ve dirlik sağlanmaya çalışılmış, Hasan İzzet Paşa sorumluluk altına girmekten affını elde ederken, Enver Paşa da bu harekâtta kararlılığını sergilemiştir.

Harekât için en kıdemli askerlerin bile kati kararlar ile gönderildiği bu dönemde¹⁵⁹, son günlerde kaçan erlerin sayısında önemli bir artış olmuştur. Erler üç haftadır çok ağır yaşam koşullarına göğüs germek zorunda bırakılmışlar, geceleri buz gibi çadırlarda yatırılmış, gündüzleri akşama dek kazma sallayarak siper kazmış ara yollar açmışlardı. Üstelik bu askerlerin ellerinde gereç olarak belde taşınan portatif kazma ve kürekten başka bir şey yoktu. Bunlar da yetersiz sayıdaydı. Normalde iki üç saatte kazılabilecek bir siper için günlerce uğraşıyorlardı. Toprak donmuştu, bu çalışmaların mevzi çukurlarına dönüşmesi haftalar alıyordu. Aşırı yorgunluğa ve uykusuzluğa bir de açlık eklenince bazı erler yılgınlığa kapılıyor ve bir fırsatını bulunca kaçıyor, sıcak ocak başı ve yiyecek bulmak umuduyla yollara düşüyorlardı. Askerler yakalanınca idama mahkûm olacaklarını bile bile bunu yapıyorlardı.¹⁶⁰

2.Sarıkamış Harekâtı'nın Plânları

Enver Paşa'nın 19 Aralık 1914'deki direktifi¹⁶¹ ile Harekât 22 Aralık 1914 de başlayacaktır.

a- IX. Kolordu Çıtak'tan (Çatak) hareket edecek.

¹⁵⁶ Şevket Süreyya Aydemir, **Makedonya'dan Orta Asya'ya Enver Paşa**, III, (1914-1922), İstanbul, 1978, s.127.

¹⁵⁷ Enver Paşa tarafından çekilen, Hasan İzzet Paşa'nın görevden alınarak Avusturya Macaristan Ordusu Karargâhına atandığını bildiren telgraf. Telgraf Sarıkamış Müzesi'nde sergilenmek üzere torunu Hasan İzzet Altınanıt tarafından Sarıkamış Dayanışma Grubu'na armağan edilmiştir (Bkz. ek-Arşiv belgeleri 7).

¹⁵⁸ Birinci Dünya Harbi'nde Türk Harbi **Kafkas Cephesi**, III. Ordu Harekâtı, I, s.351; Y. Özdemir, **Bir Savaşın Bilinmeyen Öyküsü**, s.145; Ş. İlden, **Sarıkamış**, s.31-32.

¹⁵⁹ Yarıbay Guze, **Birinci Dünya Savaşı'nda Kafkas Cephesi'ndeki Muharebeler**, s.12.

¹⁶⁰ A. Müderrisoğlu, **Sarıkamış Dramı**, s.180.

¹⁶¹ F. Çakmak, **Büyük Harpte Şark Cephesi Hareketleri**, s.50-51- kroki A.

b- X. Kolordu Oltu'dan Bardız'a hareket edecek, burada II. Türkistan Kolordusu'nun gerisine düşülecek, bu müddet zarfında da XI. Kolordu cepheden hücum ile düşmanı tespit edecekti.¹⁶²

21 Aralık 1914 tarihinde icra edilmesine karar verilen, Sarıkamış Kuşatma Harekâtı'nda birliklerin şu şekilde hareket etmeleri tasarlanmıştı. III. Ordu biri zayıf, diğeri kuvvetli iki gruba ayrılacak, zayıf grup Aras Nehri'nin iki yanından Erzurum doğrultusunda yapılacak düşman taarruzlarını durduracak, kuvvetli grup ise Rus mevzilerinin kuzey ve yan gerisine sarkarak derin ve kuşatıcı kesin sonuçlu bir taarruz yapacaktı. Bu amaçla; IX. Kolordu Pitkir-Çatak doğrultusunda düşmanın kuzey kanadını kuşatacak, X. Kolordu da, Oltu üzerinden Bardız-Sarıkamış doğrultusunda Rus savunma mevzilerinin gerilerine düşecekti. Artvin bölgesindeki Türk kuvvetleri ise Olur-Şenkaya üzerinden Oltu-Vartanik doğrultusunda ilerleyerek X. Kolordunun harekâtını kolaylaştıracaktı.¹⁶³

Sarıkamış Harekât Planı'na damgasını vuran kuşatma veya çevirme harekâtı oldu. Planın böyle yapılmasının sebepleri ise şunlardı:

Enver Paşa 6 Aralık 1914'te III. Ordu'ya verdiği taarruz emrinde, "Lehistan'daki tecrübe gösteriyor ki, Rusların stratejik kuşatmalarla perişan edilmesi pek mümkündür." diyor. Ordunun buna göre hazırlık yapmasını istiyordu.¹⁶⁴

1-Köprüköy ve Azap Muharebeleri'ndeki Türk başarısı kuşatma hareketleri ile kazanılmıştır.

2- Genaral Hindenburg, VIII. Alman Ordusuyla, 26-28 Ağustos 1914 tarihinde, kendilerinden çok üstün iki Rus ordusunu Tannenberg civarında çevirme harekâtıyla imha etmişti.

3-Tarihteki Türk-Rus muharebelerinden alınan dersler sonucu, Rusların cephe hücumu ile değil, kuşatma hareketleri ile imha edildiği görülmüştür.

4-Birinci derecede etkili olan sebep, Almanların bu kuşatma planlarını taklitti O zamanlar Enver Paşa'nın karargâhında, Tannenberg bir model kabul ediliyor ve Almanlar da bu fikri destekliyorlardı. Hafız Hakkı Paşa, Rusları kaçırmadan onları ters

¹⁶² F. Çakmak, *Büyük Harpte Şark Cephesi Hareketleri*, s.50.

¹⁶³ Eşref Köylü, "*Enver Paşa'nın Sarıkamış Harekâtı Stratejik Ve Taktik Düşünceler*", s.94; H. Tugaç, *Bir Neslin Dramı*, s.11.

¹⁶⁴ Y. H. Bayur, *Türk İnkılâbı Tarihi*, III/I, s.358.

cepheli bir muharebeye mecbur etmek ve Kars'ı baskın ile ele geçirmek istiyordu. Berlin'de bulunan Türk Askeri Ataşesi (Cemil Bey) Hindenburg Karargâhı'ndan Ruslar hakkında gönderdiği raporda, "Rusların kuvvetlendirilmiş mevzilerine taarruz etmenin yararsız olduğunu, Ruslara karşı en etkili harekâtın kuşatma olacağı" nı bildirmişti.¹⁶⁵ Bu raporda Enver Paşa'nın düşüncelerini pekiştirmişti. Olaylar, Rusların kuşatma hareketlerine karşı çok duyarlı olduklarını, kuşatılmaktan son derece korktuklarını göstermişti. Yan ve gerilerinde bir kuşatma kolu görünce Ruslar hemen geri çekiliveriyorlardı. Enver Paşa Rusların bu özelliğinden yararlanmak istiyordu.¹⁶⁶

Ancak kuşatma konusunda Tannenberg Muharebesini taklit etmek uygun değildi. Çünkü bu muharebe, düzlükte, Ağustos ayında ve iyi yetişmiş Ordu Komutanları, iyi menzil ve ikmal ortamında yapılmıştı. Kafkasya Cephesi'nde ne arazi, ne mevsim ne de ordunun hazırlık durumu kuşatmaya uygun değildi. Fahri Belen'e göre, kuşatma planına uygun arazi, mevsim ve hazırlıksızlık sebebiyle tatbiki mümkün değildi.¹⁶⁷ Yine de bu eksiklikler göz ardı edilerek, Hinderburg'un XIII. Alman Ordusu'yla 26-28 Ağustos 1914 tarihinde çok üstün mevcutlu, iki Rus ordusuna karşı Tannenberg dolaylarında kazandığı imha muharebesinin bir benzeri, bu kez Sarıkamış dolaylarında tekrarlanacaktı.¹⁶⁸ Bu harekâtta başarı sağlanması ümidiyle, harekât hayata geçirilmeye çalışılmıştır.

İhata (kuşatma-çevirme) taarruzunun, iki kolordu ile yapılması düşünülmüştü. X. Kolordu, Aras Nehri kuzeyinde ve II. Nizamiye Süvari Fırkası, nehrin güneyinde bırakılmıştır. IX. Kolordu, Hasankale kuzeyinde, XI. Kolordu ise Tortum'da toplanmıştır. Türk Doğu Ordusu miktarı Hopa'ya çıkanlarla birlikte 120.000 raddelerindedir. Rus cephesinde ise I. Kafkas Kolordusu Kumandanı General Berhman kumandasında 64.000 kişi vardır. Ayrıca Ruslar, Kars'da 14.000 kişilik bir ihtiyat kuvveti bulundurmakta idi. Türk kuvveti cephedeki düşman kuvvetlerinden fazla

¹⁶⁵ Birinci Dünya Harbinde Türk Harbi, **Kafkas Cephesi III. Ordu Harekâtı**, I,s.349; Şerif İlden, **Sarıkamış**, s.171.

¹⁶⁶ **Meclisi Mebusan Zabıt Ceridesi**, Devre:3, Cilt, 1, İçtima Senesi:1, Otuzbeşinci İnikad, s.492; F. Çakmak, **Büyük Harpte Şark Cephesi Hareketleri**, s. 47; A. Müderrisoğlu, **Sarıkamış Dramı**, s.184.

¹⁶⁷ S. Kocabaş, **Sarıkamış Faciasına Giden Yol**, s.56.

¹⁶⁸ Birinci Dünya Harbinde Türk Harbi, **Kafkas Cephesi III. Ordu Harekâtı**, I, s349.

durumda idi. Başkumandan Vekili, aynı zamanda III. Ordu Kumandanı olan Enver Paşa, 19 Aralık 1914'de taarruz emrini vermiştir.¹⁶⁹

Bütün kolorduları komuta eden; ülkenin, savaşın, askerinin kaderini belirleyecek olan Enver Paşa'dır.¹⁷⁰ Enver Paşa harita üzerinde, III. Ordu'nun harekâtını izah etmiştir.¹⁷¹ Ancak harita üzerinde yapılan hesap, Almanların da çıkarlarına uygun telkinlerle düzenlenmiş¹⁷², bu plan savaş meydanlarında uygulanmıştır.

Osmanlı Devleti, böylece savaş meydanına atılarak bir anlamda Alman siyasetinin çıkarlarına uygun hareket ettirilmiştir.¹⁷³ Zira Osmanlı Devleti'nin askeri mercilerinin en yetkili komutanlarından; Enver Paşa'nın tamamen Alman taraftarı olduğu, Talat Paşa'nın da Alman tarafına meylettği bilinmektedir.¹⁷⁴

3.Sarıkamış Harekâtı'nın Başlaması

Daha önce yapılan Köprüköy Muharebesi'nde Ruslar yenilince Rus Orduları Başkomutanı son Rus Çarı II. Nikola(Grandük Nikolay Nikolaeviç) 1 Aralık 1914'de Kars'a gelmiş¹⁷⁵ Sarıkamış'a varıp saldatlara eliyle madalyalar¹⁷⁶ dağıtarak ordusunu cesaretlendirmeye çalışmıştır.¹⁷⁷ Olaylar bu şekilde gelişirken III. Ordunun gerçek durumunu yerinde görmek üzere, Harbiye Nezareti II. Başkanı Kurmay Albay Hafız Hakkı Erzurum'a gönderilmiştir.¹⁷⁸ Albay Hafız Hakkı 29 Kasım1914'de¹⁷⁹ geldiği Erzurum'dan Enver Paşa'ya, taarruzu öngören raporlar¹⁸⁰ göndererek, eğer rütbesi yükseltirse, bizzat Harekâta görev alabileceğini belirtmiştir¹⁸¹. Oysa kış geçinceye

¹⁶⁹ Z.N. Aksun, *Enver Paşa ve Sarıkamış Harekâtı*, s.201.

¹⁷⁰ B.Sönmez, R.Yıldız, *Ateşe Dönen Dünya, Sarıkamış*, s.115.

¹⁷¹ Genaral Nikolski, *Sarıkamış Hareketleri*, s.8.

¹⁷² J. L. Wallach, *Bir Askeri Yardımın Anatomisi*, s. 151.

¹⁷³ Mahmut Muhtar, *Maziye Bir Nazar*, Yay. Haz.: Erol Kılınç, İstanbul,1999, s.253.

¹⁷⁴ Liman von Sanders, *Türkiye'de Beş Yıl*, s.45.

¹⁷⁵ Georg Kobro, *Das Gebiet von Kars und Ardahan*, (Yayımlanmış Doktora Tezi), Münih 1989 "Rus Çarı II. Nikola'nın 1.12.1914 tarihinde askere moral vermek amacıyla Kars'ı ziyareti sırasında yapılan askeri resmigeçit, Askeri Birlikleri tefişi, Rus yapımı Kars anıtı ziyareti gerçekleşmiştir.

¹⁷⁶ G. Kobro *Das Gebiet von Kars und Ardahan*, (Rus Çarı II. Nikola 2.12.1914 tarihinde Sarıkamış'ta Kazak askerlerine nişan takmıştır.)

¹⁷⁷ M. F. Kırzioğlu, *Kars Tarihi*, s.554

¹⁷⁸ Eşref Köylü, " *Enver Paşa'nın Sarıkamış Harekâtı Stratejik ve Taktik Düşünceler*", s.93; Yarbay Guze, *Birinci Dünya Savaşı'nda Kafkas Cephesi'ndeki Muharebeler*, s.32

¹⁷⁹ H. Benazus, *Sarıkamış Faciası*, s.196.

¹⁸⁰ *ATASE, BDH, Kls. 139, Dos. 638, F.2.*

¹⁸¹ Y.H.Bayur, *Türk İnkılâbı Tarihi, III/I*, s.357; Y. Özdemir, *Bir Savaşın Bilinmeyen Öyküsü*, s.138.

kadar Erzurum'un doğusunda kalıp savunma yapmak ve ilkbaharda taarruza geçmek genel görüştü. Fakat Erzurum Valisi Tahsin Bey¹⁸² Parti Genel Merkezinden Teşkilat-ı Mahsusa Başkanı Bahaeddin Şakir Beyler Enver Paşa'ya subayların taarruzdan yana olduğunu¹⁸³; büyük komutanların işe yaramadığını, cesur komutanlar işi ele alırsa ve iki Kolordu da Batum'a çıkarılırsa Kafkasya'nın ele geçirilebileceğini bildirmişlerdi. Van Valisi Cevdet ve Trabzon Valisi Cemal Azmi Beyler de buna paralel şifreler göndermekteydiler.¹⁸⁴ 7 Aralık'da ise harekâta hazırlık açısından X. Kolordu Komutanı Ziya Paşa görevden alınmış ve yerine III. Ordu bölgesinde bir teftiş görevi için bulunan, Albaylığa terfi ettirilen Hafız Hakkı Paşa X. Kolordu Komutanlığına getirilmiştir.¹⁸⁵ Ancak Albay Hafız Hakkı Paşa bu bölgeyi ve bu iklimi hemen hemen hiç bilmediği gibi bir iki haftada da öğrenmesi çok zor bir ihtimaldir, askeri tedbirler açısından göz ardı edilemeyecek bu duruma ve bu bilgisizliğe bakılmaksızın¹⁸⁶ Harbiye Nezareti ikinci reisi Albay Hafız Hakkı'nın Erzurum'dan III. Ordu'ya gelerek 12 Aralık 1914'de Kolordu Komutanı ile birlikte muharebe hattını dolaşması¹⁸⁷ da planlanan harekâtın son çalışmaları olmuştur.

Yapılması düşünülen, bu denli büyük ve kritik bir harekât arifesinde en küçük bilgiler bile hayati öneme sahip olabilirdi. Tarihin Sarıkamış Harekâtı sayfasına bakıp Enver Paşa'yı değerlendirirken bu harekâtın ardıllarına yoğunlaşıldığı kadar öncülleri de dikkate alınmalıdır. Bu hassas durumda, her iki devlet de, temkinli ve karardır¹⁸⁸. Ancak, ardından olumsuz iklim şartları ile birleşen harekâta, plan-program ve işe eksikliği bu harekâtı Türkler aleyhine bambaşka bir sonuca götürmüştür.

¹⁸² 29 Ağustos 1877 yılında Selanik'te doğan Hasan Tahsin Uzer, Van, Erzurum, Suriye, Aydın valiliği yapmıştır. 1914 yılında Sarıkamış Harekâtı sırasında Erzurum Valiliğini yapmıştır. (Ali Servet Öncü, *1908-1923 Yılları Arasında Erzurum Vilayeti'nin İdari ve Sosyal Yapısı*, (Yayımlanmamış Doktora Tezi), Erzurum, 2006, s.24-25; Kamil Erdeha, *Milli Mücadele'de Vilayetler ve Valiler*, İstanbul,1975.s.374; Yarbay Guze, *Birinci Dünya Savaşı'nda Kafkas Cephesi'ndeki Muharebeler*, s.5; *Tercüman-ı Hakikat*, 31 Aralık 1914, s.2.

¹⁸³ Y.H. Bayur, *Türk İnkılâbı Tarihi*, III/I, s.357.

¹⁸⁴ N. Öklem, *I. Cihan Savaşı ve Sarıkamış*, s.53; Yusuf Hikmet Bayur, *Türk İnkılâbı Tarihi*, III/I, s.357.

¹⁸⁵ Yarbay Selahattin, *Kafkas Cephesi'nde X. Kolordu'nun Harekâtı*, s.73; Yarbay Guze, *Birinci Dünya Savaşı'nda Kafkas Cephesi'ndeki Muharebeler*, s.32

¹⁸⁶ Cihat Göktepe, "*Sarıkamış Harekâtı ve Şehitlerle İlgili Değerlendirmeler*", s.43

¹⁸⁷ A. Bayun, *İlk Dünya Harbi'nde Kafkas Cephesi*, s.57

¹⁸⁸ Bu savaşta her iki devletin de tarihten gelen idealleri vardır. Osmanlı Devleti toprak bütünlüğünün yanı sıra, soydaşları ile bir birlik oluşturmak, Rusya'nın ise sıcak denizlere inme, slav ırklarının hamisliği gerçekleştirme ve bir dünya devleti olma ideali vardır.

Başkomutan Enver Paşa'nın 6 Aralık'da İstanbul'dan yola çıkıp¹⁸⁹ oradan, 15 Aralık'da cepheye gelmesi¹⁹⁰ teftişler yapması¹⁹¹ taarruzun en belirgin adımı olmuştur.

III Ordu Kumandanlığı'nı da üzerine alan Enver Paşa¹⁹² ve kurmayları tarafından 19 Aralık 1914'de¹⁹³ daha fazla beklemenin bir yararı olmadığını düşünülerek, taarruz kararı alınmıştır. Havaaların bir derece iyileşmesi de taarruzun hemen başlatılmasında etkili olmuş. 22 Aralık tarihi için kolordulara taarruz emri verilmiştir

¹⁸⁹ Y. Hikmet Bayur, **Türk İnkılâbı Tarihi**, III/I, s.361

¹⁹⁰ N. Öklem, **I. Cihan Savaşı ve Sarıkamış**, s.60; Yarbay Guze, **Birinci Dünya Savaşı'nda Kafkas Cephesi'ndeki Muharebeler**, s.32-33.

¹⁹¹ Bkz. ek Fotoğraflar 10 .

¹⁹² **Birinci Dünya Harbinde Türk Harbi, Kafkas Cephesi III. Ordu Harekâtı**, I,s.367; Yarbay Guze, **Birinci Dünya Savaşı'nda Kafkas Cephesi'ndeki Muharebeler**, s.33.

¹⁹³ Z.N. Aksun, **Enver Paşa ve Sarıkamış Harekâtı**, s.201.

İKİNCİ BÖLÜM

22 ARALIK 1914-9 OCAK 1915 TARİHLERİ ARASINDA SARIKAMIŞ KUŞATMA HAREKÂTI

1. Taarruzun Birinci Günü 22 Aralık 1914

Başkumandan Vekili Enver Paşa'nın net bir tavır takınmaması, 19 Aralık 1914 tarihli taarruz emri yürürlükte olmasına rağmen Sarıkamış Kuşatma Harekâtı öncesinde III. Ordu zirvesinde harekâtın planlanması konusunda fikir birliği sağlanamadan harekâtın başlaması neticesini doğurmuştur.¹⁹⁴

Başkomutan Vekili Enver Paşa sabahleyin Koşa'dan hareket etmiş, Köprüköy'de kalan Ordu karargâhı da saat 08.00'da hareketle Koşa'ya gelmiştir. Daha sonra Enver Paşa ve Ordu Karargâhı Hahor'a gelmiş ve orada toplanılmıştır Koşa – Hahor arasında telefon bağlantısının yapılması, sabahleyin Ordu Komutanlığı'nca IX. Kolordu'ya emredilmiş, akşama kadar telefon hatlarının döşenmesi tamamlanmıştır. Ancak personel ve malzeme yetersizliği nedeniyle telefon konuşması hala yapılabilecek seviyede değildir¹⁹⁵.

Bu durumda yine de harekâtın öngörülen tarih olan 22 Aralık'da başlaması planı hayata geçirilmiştir.

22 Aralık 1914 günü kimilerine göre “Doğu Anadolu'daki Rus Ordusunu imha etmenin” kimine göre “Kars, Ardahan, Batum ve Sarıkamış'ı” kurtarma yolunda ilk adımın atıldığı, kimine göre de, “Bakü zengin petrol yataklarına” giden yoldaki ilk basamaktır.¹⁹⁶ Bu umutlarla başlayan savaşın, ordu günlüğünde bir Onbaşının ifadesi ise şu şekildedir;

“Sabahleyin erkenden gelen günlük emirde geceki silah seslerinin manası anlaşılmış”,¹⁹⁷ soğuk bir gecenin hafif sisli, karlı ve mülayim sabahında Başkumandan Vekili Enver Paşa'nın başlatmış olduğu Sarıkamış Kuşatma Harekâtı'nın birinci günü Rusları cephede tutmakla vazifeli XI. Kolordu'nun 34. Tümeni, Kolordudan aldığı telefon emri üzerine, topçu ile takviye edilmiş bir Piyade Alayı vasıtasıyla saat 09.00'da

¹⁹⁴ Y. Özdemir, *Bir Savaşın Bilinmeyen Öyküsü*, s.219.

¹⁹⁵ Birinci Dünya Harbinde Türk Harbi, *Kafkas Cephesi III. Ordu Harekâtı*, I,s.385.

¹⁹⁶ H. Benazus, *Sarıkamış Faciası*, s.222.

¹⁹⁷ Ali Rıza Eti, *Bir Onbaşının Doğu Cephesi Günlüğü*, 1914-1915, Yay. Haz. Gönlül Eti, İstanbul, 2009, s.98.

taarruza başlamıştır, Saat 12.00'a doğru karşısındaki Rus kuvvetleri çekilmeye başladığından saat 13.00'da XI. Kolordu, Kalender'i işgal etmiştir. Ruslar Kalender'in kuzeydoğusundaki kuvvetlerini de geri çekmişlerdir.¹⁹⁸. Harekâtın birinci gününü IX. Kolordu Kurmay Başkanı Köprülü Şerif İlden ise şöyle anlatmaktadır;

“9 Aralık 1914¹⁹⁹ günü Sarıkamış Çevirme Manevrası'nın birinci günüdür. Rusların tüm kuvveti 60.000 ve bizim kuvvetimiz 90.000'dir. 9 Aralık sabahı dehşetli bir kar ve tipi fırtınasıyla açıldı. Bu tipi gece öncesinden başlamıştı. Emir subayları karargâh heyetleri yollarını şaşırıldılar ve içlerinden sabaha kadar kar ve tipi altında dolaşan Teğmen Refet Efendi vardı. Bu çocuk 29. Tümen'in Alaylarına gece yarısı emir yetiştirmekle görevliydi. Yine döne dolaşa eski yerine, komutanının yanına düşmüştü. Hava o kadar kötüydü”.²⁰⁰ Bu sebepten emirler yerine gitmemiş olduğundan IX. Kolordu'da 29. Tümen'de bulunan 85. ve 86. Alaylar bulunduğu yerden kımıldanamamışlardır.²⁰¹

22 Aralık 1914 günü akşamı III. Ordu'nun genel durumu şöyle idi²⁰²;

IX. Kolordu: 22 Aralık 1914 harekâtı için IX. Kolordu verdiği emirde, Tümenlerin keşif, emniyet ve muharebe bölgelerini gösteren ara hatları bildirmemiştir. Bu husus sakıncalı durumlar yaratmış ve özellikle Tümenler ilerledikçe adeta birbiri içerisine girmiş bir duruma gelmişlerdir. Sarıkamış Kuşatma Harekâtı'nın devam eden günlerinde de bu durum diğer Kolordularda da maalesef aynen devam etmiştir²⁰³.

IX. Kolordu'da, sağ kolda ve önde bulunan 29. Tümen'i, Lafsor-Kızılkilise²⁰⁴ hattına, bu Tümenin gerisinden ilerleyen 17. Tümen'i Verintop-Kenesor²⁰⁵ hattına varmıştır. Sol kolu teşkil eden ve iki kola ileri harekâta başlayan 28. Tümen'i de Şekerli

¹⁹⁸ Y. Özdemir, *Bir Savaşın Bilinmeyen Öyküsü*, s. 225

¹⁹⁹ 9 Aralık 1330 Rumi takvime göre verilen tarihtir. Bu tarihin miladı takvimdeki karşılığı ise 22 Aralık 1914'tür.

²⁰⁰ Şerif İlden, *Sarıkamış*, s.185.

²⁰¹ A. Baytın, *İlk Dünya Harbinde Kafkas Cephesi*, s.67

²⁰² Birinci Dünya Harbi'nde Türk Harbi *Kafkas Cephesi III. Ordu Harekâtı*, I, s.393-Kroki 4

²⁰³ Birinci Dünya Harbinde Türk Harbi, *Kafkas Cephesi III. Ordu Harekâtı*, I,s.389-390

²⁰⁴ Bu günkü adları: Kışlaköy-Kilimli'dir (Narman ilçesine bağlı olan Kızılkilise, birde Sarıkamış'a bağlı olan Kızılkilise vardır, Sarıkamış'a bağlı Kızılkilise'nin bu günkü adı ise Kızılcubuk'tur)

²⁰⁵ Bu günkü adları: Oltutepe-Sütpınar'dır..

kuzeyinde Kigani-Narman yoluna varmıştır. Kolordu karargâhı Koşa'dadır.²⁰⁶ Savaşın en elim olayı olan donuk vakaları ise gündün güne artmaya başlamıştır.²⁰⁷

X. Kolordu: 30. Tümen ön safta onun gerisinde 32. Tümen düzeni ile, Kaleboğazı-Oltu genel doğrultusunda ilerlemeye başlamıştır. Düşmanın artçı birlikleri ile Kaleboğazı'nda yapmakta olduğu mukavemet kırılarak Ruslar geri atılmıştır. Buradan bir miktar portatif çadır, kazma, kürek, bir seyyar mutfak ele geçirilmiştir. Ruslar 4 kilometre kadar geri çekilerek yeni bir mevzi tutmaya çalışmaktadırlar. Rus kuvvetleri ise yaklaşık olarak bir Piyade Alay'ı ile bir batarya kadar olduğu tahmin edilmektedir.²⁰⁸

Oltu doğrultusunda ilerleyen X. Kolordu'nun önde bulunan 30. Tümen'i Kaleboğazı Köyü bölgesine, 31. Tümen; Narman'ı işgal ederek Şosaköy-Şamikaleköy hattına varmıştır, 32. Tümen'i de Tatmaç-İslamkotik²⁰⁹ bölgesine varmıştır. X. Kolordu Karargâhı İslamkotik'dir.²¹⁰ 22 Aralık 1914 günü muharebelerinde 31. Tümen'den 3 subay ile 60 muharip er şehit olmuş, 5 subay ile 200'den fazla er yaralanmıştır. Birçok da kayıp olduğu tespit edilmiştir.²¹¹

Birlikler ilerledikçe gerekli telefon hatları çekilmiş olmasına rağmen, malzeme ve bilgili personel yetersizliğinden bir türlü konuşma yapılamamış, birlikler arasında gerekli haberleşme sağlanamamıştır.²¹² Daha ilk günlerden kendini belli eden yetersizliklerin önüne geçilmeden harekâta devam edilmiş ve bunun elim faturasını yine III. Ordu ödemiştir. Bu iletişim eksikliği, harekât planının sağlıklı olarak işlemini engellediği gibi, X. Kolordu'ya bağlı 31. ve 32. Tümenler'in, 23 Aralık 1914'de birbirinden habersiz olarak geçtiği güzergâhlarda, düşman zannı ile birbiriyle savaşmasına da neden olmuştur.²¹³

İlk kurtarılan yer Horasan'a bağlı olan Erdos²¹⁴ olmuştur, buradan Yeniköy'e (Sarıkamış) girilebilmekte, yapılan ani bir baskınla da Narman'a giriş imkânı

²⁰⁶ Birinci Dünya Harbi'nde Türk Harbi **Kafkas Cephesi III. Ordu Harekâtı**, I, s. 393-394; Z. Yergök, **Sarıkamış'tan Esarete (1915-1920)**, s. 87-88

²⁰⁷ Z. Yergök, **Sarıkamış'tan Esarete (1915-1920)**, s.89

²⁰⁸ Birinci Dünya Harbinde Türk Harbi, **Kafkas Cephesi III. Ordu Harekâtı**, I,s.391.

²⁰⁹ İslamkotik'in bu günkü adı İnanmış'tır.

²¹⁰ Birinci Dünya Harbi'nde Türk Harbi **Kafkas Cephesi III. Ordu Harekâtı**, I, s. 393-394.

²¹¹ Yarbay Selahattin, **Kafkas Cephesi'nde X. Kolordu'nun Harekâtı**, s.98.

²¹² H. Benazus, **Sarıkamış Faciası**, s.225-226.

²¹³ **ATASE, BDH, Kıs.1487, Dos..26, F. 001-17,19-23.**

²¹⁴ Bu günkü adı: Değirmenler'dir.

sağlamaktadır, ancak burada yapılan çatışmalar sonucunda Türkler tarafından, ilk etapta 60 Şehit ve 200'den fazla yaralı verilmiştir. Bu gelişmeler üzerine Oltu Müfrezesi Kumandanı General İstomin²¹⁵, 22 Aralık 1914 günü I. Kafkas Kolordusu Kumandanı General Berhman'a²¹⁶ telgrafla şu bilgileri aktarmıştır: “Türkler bize karşı Sivriçay yönünde saldırıya başlamıştır. Casusumuzun verdiği bilgiye göre bir kolordudan az olmadıkları anlaşılmaktadır. Düşmanın 3 topu devre dışı bırakılmıştır. Kayıplarımız henüz saptanamasa da 50 askerden aşağı değildir. Oltu'daki güçlerimizi desteklemesi için gönderilen Alay saat 11.00'da Oltu'ya varacaktır. Yaptığım keşiflere göre, benim karşımda bir kolordu vardır. Eşya ve ağırlıklarımın geriye gönderilmesini sağlayana kadar karşı koyacağım. Bununla birlikte İd'de²¹⁷ kalmış olan birliklerin Komutanı Albay Kutaledze'ye, hemen çekilerek bana katılmasını emrettim”.²¹⁸

XI. Kolordu: Ordudan aldığı emire göre Aras Nehri kuzeyinde kalarak Rusların dikkatini kendine çekmek için bütün cephede oyalama taarruzları yapacak, Ruslar asıl kuvvetleri taarruz ettiği takdirde inatla savunarak Rusları ilerlemesini durduracak ve uygun bir durum halinde de derhal taarruza geçecekti. 22 Aralık'ta karargahıyla birlikte Yukarı Söğütlü'de bulunan XI. Kolordu Komutanı, Kolordu cephesinde meyzide bulunan 18. Ve 34. Tümenlerine birlikte hareket ederek saat 09.00'dan itibaren taarruza başlamışlardır.²¹⁹ Gösteriş taarruzları yapmak görevini alan XI. Kolordu'nun 18. Tümen'i sağda Azap Batı sırtlarında, 34. Tümeni solda Kalander bölgesinde düşmanla temas halinde, 33. Tümen Çakmak-Yukarı Söğütlü Bölgesi'nde ihtiyatta ve Kolordu Karargâhı da Hopik'de²²⁰ idi²²¹.

Ruslar ise, savaşın başlangıcında çok iyimser bir yaklaşım dergilemekteydiler. Taarruzun ilk günlerindeki hissedilir Türk baskısına rağmen Rusların henüz işin ciddiyetini kavrayamamışlardır.

Türk kuvvetleri gerek Narman ve gerekse Kaleboğazı bölgelerindeki İstomin Müfrezesine şiddetle taarruz ederek bu kuvvetleri geri atmışlardır. Narman'dan çekilen

²¹⁵ General Nikolski, **Sarıkamış hareketleri**, s.4.

²¹⁶ General Nikolski, **Sarıkamış hareketleri**, s.3.

²¹⁷ Bu günkü adı: Narman'dır.

²¹⁸ H. Benazus, **Sarıkamış Faciası**, s. 225.

²¹⁹ Birinci Dünya Harbinde Türk Harbi, **Kafkas Cephesi III. Ordu Harekâtı**, I,s.385-386.

²²⁰ Bu günkü adı: Yapağlı'dır.

²²¹ Birinci Dünya Harbi'nde Türk Harbi **Kafkas Cephesi III. Ordu Harekâtı**, I, s. 393.

Rus kuvvetleri Pitkir (Rus Narman'ı) bölgesinde ve Kaleboğazi'nden çekilen Rus kuvvetleri de Oltu batısında güçlkle tutunabilmişlerdir. Türklerin ileri harekâtı başlar başlamaz Oltu Müfrezesi Komutanı General İstomin'in Türklerin ilerlemeye başladıklarını, Oltu doğrultusunda ilerleyen Türk kuvvetlerinin bir kolordudan az olmadığını ve Türklerin çok şiddetli taarruzları karşısında geri çekilmek zorunda kaldığını bir raporla Micingerd'te bulunan General Berhmann'a bildirmesi de bir şeyi değiştirmemiş, Rusların hazırlıklı olması gerekliliği uyarısına, Rus karargâhının itibar etmemesi durumun Ruslar aleyhine ciddiyetini daha da artırmıştır.

2. Taarruzun İkinci Günü (23 Aralık 1914)

Harekâta her ayrıntıdan haberdar olmak isteyen Enver Paşa; sabah 08.30'da beraberinde General Bronzer (Bronzart) Paşa ile kurmayı ve maiyeti aynı zamanda IX. Kolordu Kumandanı General İhsan Paşa ile Karargâh içtimasını gerçekleştirmişlerdir.²²²

Ordu Karargâhı IX. Kolordu ile birlikte 23 Aralık'da Narman'a (İd) gelmiştir. Türkler Kuşatma Harekâtı için Tortum Gölü'nün kuzeyinden dolaştıklarından Rus Tugayını tamamen imha edememişlerdir. İmha edilemeyen Rus kuvvetleri ise Oltu'ya çekilerek, göz önüne alınmaya değer bir mevcudiyet göstermeye devam etmiştir.²²³

Bunun üzerine Rus Kafkas Ordusu Başkumandan Yardımcısı General Maslofski,²²⁴ Enver Paşa tarafından Sarıkamış Grubunun sağ kanadının süratle kuşatıldığını ve Türklerin Bardız²²⁵ geçidine doğru yürümekte olduklarını haber alır almaz Sarıkamış'ın tehlike altında olduğunu bildirmiştir.²²⁶

Türk Kuvvetlerinden, 28. Tümen'in Kavaklıdağ'dan geçerek Oltu'nun doğusundaki Bağçecik'e yürüyeceği, Rus kuvvetlerinin gerilerine düşeceği bildirilmesine rağmen; 29. ile 17. Tümenlere ikamet ve iaşe mıntıkları gösterilmiş ancak hareketlerine dair bir emir verilmemiştir. Bundan dolayı Alaylar vardıkları köylerde gecelemişlerdir²²⁷ İki gün süren bu harekât Türk tarafı için başarı ile

²²² A.Baytın, **İlk Dünya Harbi'nde Kafkas Cephesi**, s.68.

²²³ Yarbay Guze, **Birinci Dünya Savaşı'nda Kafkas Cephesindeki Muharebeler**, s.34.

²²⁴ General Nikolski, **Sarıkamış Hareketleri**, s.13.

²²⁵ Bu günkü adı: Gaziler'dir.

²²⁶ General Nikolski, **Sarıkamış Hareketleri**, s.15.

²²⁷ A.Baytın, **İlk Dünya Harbi'nde Kafkas Cephesi**, s.71.

sonuçlanmış, Kolorduların çoğu birliği, emredilen hedefe ulaşmışlardır. Rus güçleri ise, Genaral İstomin Kumandasında 1.000 kadar esir bırakarak geri çekilmişlerdir.²²⁸

Taarruzun ilk günlerinde Rus cephesinde ise kararsızlık ve telaş hâkimdir. Ruslar telaşlanmakta da haklıdır, çünkü 23 Aralık'da X. Kolordu, Rusları Oltu'nun doğusuna atmış²²⁹ ve Türkler Oltu'yu 1.000 esir 4 top, 4 makineli tüfek ile ele geçirmiştir.²³⁰

Fakat aynı gün Türk tarafı için feci bir olay gerçekleşmiştir. Bir yanlışlık sonucunda 31. ve 32. Tümenler Narman ilerisinde birbirleriyle muharebeye tutuşmuşlardır.²³¹ Oltu doğrultusunda gerçekleşen bu olayda; tekrar harekete geçen 31. Tümen Birlikleri'ni Rus kıtaları sanan 32. Tümen birlikleri, 31. Tümen üzerine ateş açmışlardır. Bu durum karşısında, esasen iyi keşif yapılmadığı ve haber alınmadığı için, 31. Tümen de ateşe karşılık vererek iki taraf arasında bir süre çatışma olmuştur. 92. Alay 2. Tabur subaylarından teğmen Rasim'in durumu anlayarak alaya bildirmesi üzerine ateş sona erdirilmiştir.²³² Hatıratında da yer alan bu olayı Yarbay Selahattin şöyle ifade etmektedir; "ateşin kesilmesinin ardından, her iki tarafın avcıları, kolları yukarıda birbirine karşı koşup kucaklaştılar, öpüştiler ve felaketten sonra karşılaşan bu öz kardeşler çocuklar gibi ağlamaya başladılar."²³³

Bu çatışmanın kayıp bilançosu da tıpkı Sarıkamış Harekâtı'nın kayıplarının değerlendirilmesi gibi birbirinden oldukça farklı rakamlarla eserlerde yer almaktadır. Yaralı ve şehit sayısı 44²³⁴ olarak zikredildiği gibi, 100²³⁵ olarak da zikredilmiş, tam 4 saat süren çatışmada 2.000²³⁶ kayıp-telefat²³⁷ olduğu da ifade edilmiştir. Rus kaynaklarında ise bu rakam 1.000²³⁸ kayıp olduğu şeklindedir. Bu durum daha sonra yapılan askeri soruşturmalarda da ifade edilmiş, savaşa katılan askerlerden bu konu ile

²²⁸ H. Benazus, *Sarıkamış Faciası*, s. 227.

²²⁹ Yarbay Guze, *Birinci Dünya Savaşı'nda Kafkas Cephesi'ndeki Muharebeler*, s.35.

²³⁰ *Birinci Dünya Harbi'nde Türk Harbi Kafkas Cephesi III. Ordu Harekâtı*, I, s.401.

²³¹ Ş.S.Aydemir, *Makedonya'dan Orta Asya'ya Enver Paşa*, III, s.131.

²³² *Birinci Dünya Harbi'nde Türk Harbi Kafkas Cephesi III. Ordu Harekâtı*, I, s.401.

²³³ Yarbay Selahattin, *Kafkas Cephesi'nde X. Kolordu'nun Harekâtı*, s. 103.

²³⁴ *Birinci Dünya Harbi'nde Türk Harbi Kafkas Cephesi III. Ordu Harekâtı*, I, s.401.

²³⁵ Yarbay Selahattin, *Kafkas Cephesi'nde X. Kolordu'nun Harekâtı*, s. 103.

²³⁶ Ş.İlden, *Sarıkamış*, s.192.

²³⁷ A.Baytın, *İlk Dünya Harbi'nde Kafkas Cephesi*, s.70.

²³⁸ W.E.D. Allen, P.Muratof, *Türk -Kafkas Sınırındaki harplerin Tarihi*, s.241.

ilgili olarak raporlar istenmiştir.²³⁹ Alınan raporlarda bu olayın gerçekliği kanıtlanmış ve olay ayrıntılı bir şekilde askeri makamlara ifade edilmiştir.

Haberleşme alanındaki bu eksikliklerin²⁴⁰ yanında ordusunun daha çevik olmasını sağlamak isteyen X. Kolordu Kumandanı Albay Hafız Hakkı Paşa, Oltu'yu bir an önce işgal etmek için 23 Aralık'da askerlerin çanta ve kaputlarını Kaleboğazi Mevkiinde bıraktırmıştır²⁴¹. Bu yaptırım, zaten askeri teçhizat ve iâşe yönünden zayıf olan X. Kolordu birlikleri için yanlış bir karar olmuştur. Türk askeri kısa vadede ağırlıktan kurtulmuş olsa da uzun vadede soğuğa ve açlığa karşı savunmasız duruma düşmüşlerdir.

Bununla birlikte X. Kolordu planlanan güzergâh neticesinde; Oltu geçitlerini tutmuş olan Rusların sağ ve sol kanadından kuşatılmış, öğleye kadar devam eden muharebelerden sonra Ruslar Oltu'nun doğusuna atılmış ve kasaba Türk Kuvvetleri tarafından alınmıştır²⁴² X. Kolordu Karargâhı, 23 Aralık 1914'de akşama doğru Oltu'ya girmiştir. ²⁴³Rusların Oltu grubu X. Kolordu tarafından ağır bir yenilgiye uğratılmış böylece Oltu bölgesinde önemli bir Rus tehlikesi kalmamıştır. Oltu'da Ruslar tamamen yenilmiş, Rus kuvvetleri dağıtılmış, bir albayla binden fazla esir ve altı top Türkler tarafından ele geçirilmiştir.²⁴⁴

XI. Kolordu'nun karargâhı Söğütlüde bulunmaktadır. Kolordu Komutanı; 18. ve 34. Tümenlerine 23 Aralık 1914 günü için, Ruslar ile teması sıkı bir şekilde devam ettirmeleri ayrıca düşman hakkında edinilecek bilgilerin vakit geçirmeden Kolordu merkezine bildirilmesi emrini vermiştir.²⁴⁵ Zira XI. Kolordu'nun planlanan taktikler gereği görevi, gösteriş taarruzları ile Rusların dikkatini hep XI. Kolordu üzerine çekmektir. Böylelikle IX. ve X. Kolordu'nun işi kolaylaşacak, bu kolordularla dikkat çekmeden baskın tarzında planlanan Sarıkamış Kuşatma Harekâtı, istenildiği gibi gerçekleştirilecektir.

²³⁹ ATASE, BDH, Kls.1487, Dos.26, F. 001-17-19-20-21-22-23.

²⁴⁰ Yarbay Guze, *Birinci Dünya Savaşı'nda Kafkas Cephesi'ndeki Muharebeler*, s.10.

²⁴¹ H. Benazus, *Sarıkamış Faciası*, s.229.

²⁴² *Birinci Dünya Harbi'nde Türk Harbi Kafkas Cephesi III. Ordu Harekâtı*, I, s.401.

²⁴³ Ş.İlden, *Sarıkamış*, s.193.

²⁴⁴ *Birinci Dünya Harbi'nde Türk Harbi Kafkas Cephesi III. Ordu Harekâtı*, I, s.399.

²⁴⁵ *Birinci Dünya Harbi'nde Türk Harbi Kafkas Cephesi III. Ordu Harekâtı*, I, s.396.

Ruslar ise geri çekilmeye devam etmektedir. Bir Rus Süvari Alayı'nın Ardos'a doğru geri çekildiği rapor edilmiştir. Ayrıca Rusların bazı piyade birliklerinin de hareket halinde olmaları XI. Kolordu tarafından Ordu Komutanlığı merkezine rapor edilmiştir. Bu raporlar neticesinde genel olarak Rusların, bulunduğu hattı terk etmeye başladığı ve bir anlamda Türklerin kuşatma harekâtı bilgisinin Ruslara ulaşmış olabileceği ihtimali düşünülmüştür.²⁴⁶

3. Taarruzun Üçüncü Günü 24 Aralık 1914

24 Aralık günü, Rus Kafkas Ordusu Erkan-ı Harbiye Reisi Yudenitç, Cephe Kumandanı General Berhman ile karargâhında görüşerek vaziyeti değerlendirmiş ve Sarıkamış'ın tehlikede olduğunu anlayarak, durumu çok tehlikeli görmüştür. Artık Rus Erkan-ı Harbiye'si nerdeyse kıt'alara, umumi çekiliş emri vermek üzeredir. Sarıkamış'ta ise General Bukretow emrinde 15.000 asker ile 1.000 kişilik milisten başka kuvvet yoktur. Fakat Sarıkamış'ın Kars ile demiryolu bağlantısı olduğundan, kısa müddette yardım alabilecek durumda olması üzerinde düşünülmesi gereken çok önemli bir olaydır. Çünkü Sarıkamış 24 Aralık'da askeri mühimmat yönünden çok donanımlı olmamasına karşın, demiryolu bağlantısı ile her an askeri mühimmat ve güç takviyesi yapılabilecek özelliğe sahiptir. Bu sebeple Türk Ordusunun, Sarıkamış'ı düşürmekte gecikeceği her saat Türk tarafına zarar verirken; Ruslara fayda sağlamaktadır. Sarıkamış'ın bu özeliği neticesinde, taarruz edilmeden geçirilecek saatler ve günler, Türk tarafı için telafisi imkânsız sonuçlara neden olacaktır.²⁴⁷

İki gündür devam eden muharebeler sonunda Ruslar; birçok cephe ve erzak arabası bırakarak, Bardız - Ardahan istikametlerinde IX. ve X. Kolordu birlikleri tarafından takip edilerek geri çekilmiştir.²⁴⁸ Rus tarafında bu gelişmeler yaşanırken, Rus basını da, tıpkı Enver Paşa'nın basın politikası gibi halkını yanlış bilgilendirmekte ve Rus ordusunun eşsiz başarılarından bahisle, alınan top, mitralyöz ve 2 bin adet esirden bahsedilmektedir.²⁴⁹

²⁴⁶ Birinci Dünya Harbi'nde Türk Harbi Kafkas Cephesi III. Ordu Harekâtı, I, s.396.

²⁴⁷ Z.N. Aksun, Enver Paşa ve Sarıkamış Harekâtı, s207.

²⁴⁸ Yarbay Selahattin, Kafkas Cephesi'nde X. Kolordu'nun Harekâtı, s.106.

²⁴⁹ 24 Aralık 1914'te Rus basını: Petersburgdan yazılıyor” Cenubi şarkideki harekâtı tarruziyemiz devam etmektedir. Almanlardan pek çok top ve mitralyöz ile 2 bin esir aldık”. Buna mukabil Türk basını bu yazının hemen altındaki cevabi düzeltme yazısında; “Hakikati halde, cenubi şarkide

Türk tarafı Ordu Karargâhı, 23-24 Aralık gecesini Narman(id)'da geçirmiştir. Karargah, Narman-Kigani-Kâmhis-Kornes yolu ile Pitkir'e gitmek üzere, 24 Aralık sabahı toplu olarak harekete geçmiştir. Yol Kigani'den sonra dik ve karla örtülü olduğundan hayvanların ayakları devamlı kaymakta ve bu durum ulaşımı kötü etkilemektedir. Haritada ise araba yolu olarak gösterilen bu yol, ancak kağı arabasının hafif bir yükü çeçebileceği mahiyette olduğu ortaya çıkmıştır. Yine de bu şartla içerisinde Ordu Karargâhı Öğlede Pitkir'e gelmiştir. Buradan itibaren bir saatlik dinlenmeden sonra, başlanmış 28. Tümen'in takip edeceği yoldan Bardız'a gidilmesi planlanmıştır. Karşı tarafta bulunan Rus güçleri hakkında hiçbir malumat alınamamasına rağmen bu yürüyüş 14.00 sıralarında başlatılmıştır.²⁵⁰

IX. Kolordu'nun Akmezar Dağı- Zakim (Şenpınar) yönünde ilerleyip 29. Tümen'in saat 03.00 'da Bardız'ı geçtikten sonraki Akmezar Dağı'nı tutması bildirilmiştir. 29. Tümen IX. Kolordu'nun kolbaşında olarak Kuşa(Koşa)²⁵¹ ve Pertanos'dan (Pirtanos)²⁵² Bardız'a²⁵³ kadar 55- 60km uzunluğundaki mesafeyi üç günde ve her gün ortalama 20 kilometrelik bir yürüyüşle ve arkasına bakmaksızın kat etmiştir.²⁵⁴ Enver Paşa; Bardız'a doğru ilerlerken Bardız'ın 29. Tümen tarafından geri alınıp alınmadığını bilmediği gibi, Ordu Karargâhı'nın 8-10 süvari eri ile birlikte karşıdaki Rus güçlerini bilmeden, Türk yürüyüş kolunun hemen önünde maceraya atılması askeri kurallar açısından eleştirilen en önemli olaylardan biri olarak düşünülmüş, tam bir tedbirsizlik olarak değerlendirilmiştir. Bu belirsizliklere rağmen 29. Tümen'in Bardız'ı ele geçirmiş olması Ordu Karargâhı'nı rahatlatmış ve saat 21.00'da Ordu Karargâhı Bardız'a girmiştir.²⁵⁵ Taarruzun ilk günündeki harekât, umut verici görünmektedir. Enver Paşa, 24 Aralık'ta Bardız'da yeni emirler vermiş ve

bulunmakta olan kıtaatımızdan ne tek bir nefer ne de bir tabur veya mitralyöz Rusların eline düşmemiştir."denilmektedir. (İkdam, 20 Aralık 1914. '1 Aralık tarihli bir gazete 24 Aralık'ta gerçekleşen bir olayın cevabi yazısını yazmaktadır. Burada gazetenin basım aşamasında birkaç gün bekletildiğini ve gelişen olaylara göre haberlerin daha sonraki günlerde eklenip basıldığını söylenebilir.

²⁵⁰ Birinci Dünya Harbi'nde Türk Harbi **Kafkas Cephesi III. Ordu Harekâtı**, I, s.406-407.

²⁵¹ Bu günkü adı: Toygarlı'dır.

²⁵² Bu günkü adıyla Beğendik.

²⁵³ Bu günkü adıyla Gaziler.

²⁵⁴ A. Baytın, **İlk Dünya Harbi'nde Kafkas Cephesi**, s.71-72.

²⁵⁵ Birinci Dünya Harbi'nde Türk Harbi **Kafkas Cephesi III. Ordu Harekâtı**, I, s.407.

Sarıkamış'ın alınmasını emretmiştir²⁵⁶. Türk taarruzu karşısında Ruslar ise devamlı geri çekilmiştir.²⁵⁷

Rus Ordusu'nun geri çekilme doğrultusu henüz bilinmemekle²⁵⁸ birlikte, Türk Ordusu'nun Rus Ordusu'nu yok edebilmek için; X. Kolordu'nun 3 Tümeni ile daha ziyade Kars yakınında düşmanın geri çekilme hattına yürümesi ve IX. Kolordu'nun da Oltu'dan geçtikten sonra, Bardız doğrultusunda ilerlemesi gerekmektedir.²⁵⁹

Rus kıtaatlarının hal ve vaziyetlerine dair genel olarak Enver Paşa tarafından alınan bilgiler ise genellikle doğru idi. Bundan dolayı Enver Paşa; Sarıkamış'ı zapt edip, Rus kıtaatını ihata ve imha edeceğinden emin bulunuyordu.²⁶⁰ Ancak 24 Aralık 1914 tarihi, Türk tarafı için nispeten iyi devam eden savaşın Türkler aleyhine değişmesinin dönüm noktası olmuştur.

X. Kolordu Kumandanı Albay Hafız Hakkı, X. Kolordu Kurmay Başkanı Binbaşı Nasuhi²⁶¹'yi saldırısını hızlandırması için 30. Tümen'e göndermesi bu dönüm noktasının başlangıcını teşkil etmektedir. Zira Binbaşı Nasuhi tümene ulaşmadan yolda Ruslar tarafından esir edilmiştir.²⁶² Bir Binbaşının tutsak düşmesinin savaşın gidişine etkili olması pek hesap edilen bir şey değildir. Ancak Binbaşı Nasuhi'nin tutsak düşmesi öyle olmamıştır. Bu esaretin ardından, Ruslar Enver Paşa'nın saldırı ve kuşatma planını ele geçirmişler²⁶³ ve Türklerin uygulayacağı plana göre yeni kararlar alarak Sarıkamış felaketini hazırlamışlardır.²⁶⁴

Yanında bulunan tabur ve bölük komutanlarından bir kısmı da şehit düşen X. Kolordu Kurmay Başkanı Binbaşı Nasuhi Bey'in yanında bulunan Osmanlı Ordusu'nun kuşatma planlarının Rusların eline geçmiş olması²⁶⁵ Rus kaynaklarında şöyle ifade edilir; "XI. Türk Kolordusu Süvari bölükleri dikkatsiz olarak hareket ederek kendilerini

²⁵⁶ A. Baytın, *İlk Dünya Harbi'nde Kafkas Cephesi*, s.76; Yarbay Guze, *Birinci Dünya Savaşı'nda Kafkas Cephesi'ndeki Muharebeler*, s.35.

²⁵⁷ S. Kocabaş, *Sarıkamış Faciasına Giden Yol*, s.58.

²⁵⁸ Y. Özdemir, *Bir Savaşın Bilinmeyen Öyküsü*, s. 235.

²⁵⁹ *Birinci Dünya Harbi'nde Türk Harbi Kafkas Cephesi III. Ordu Harekâtı*, I, s.402

²⁶⁰ General Nikolski, *Sarıkamış Hareketleri*, s.30.

²⁶¹ İ. Görgülü, *On Yıllık Harbin Kadrosu 1912-1922*, Balkan-Birinci Dünya ve İstiklal Harbi, s.104-107.

²⁶² A. Müderrisoğlu, *Sarıkamış Dramı*, s. 266; Binbaşı Nasuhi'nin esir alınmasının tarihini, Alman Yarbay Guze ise 26 Aralık olarak vermektedir.(Yarbay Guze, *Birinci Dünya Savaşı'nda Kafkas Cephesi'ndeki Muharebeler*, s.37).

²⁶³ H. Benazus, *Sarıkamış Faciası*, s.238.

²⁶⁴ Eşref Köylü, "Enver Paşa'nın Sarıkamış Harekâtı Stratejik ve Taktik Düşünceler", s.98.

²⁶⁵ H. Benazus, *Sarıkamış Faciası*, s.238.

topçumuzun ateşine maruz bırakmış olduklarından birkaç dakika içerisinde darmadağın olmuşlar ve mevcutlarının yarısından ziyadesini kaybetmişlerdir. Sarıkamış'ta bütün kuvvetle düşman bizi kuzeyden ihata eylemek üzere tekarrüp etmiş bulunmaktadır. Bu malumat 29. Fırka'nın esir edilen Erkâmı Harbiye Reisi'nin vesaik, evamir ve talimatından alınmıştır. Bu vesaikte: bugün Sarıkamış'da X. Türk Kolordusunun tecemmününün hitam bulacağı yazılıdır.²⁶⁶ Bu bilgi çok önemlidir savaşın Türkler aleyhine değiştiği tarih olarak da zikredilebilir.²⁶⁷ Ruslar berkitilmiş sağlam mevzi (Sarıkamış) ve istihbarat alanında artık üstün duruma gelmiştir.

Gizlilik esası ve baskın tarzında stratejik kuşatma taarruzu olarak tertip edilmiş olan Sarıkamış Kuşatma Harekâtı, taarruz özelliğinin dışında kalan özelliklerini kaybetmiştir. Artık Ruslar tarafından da planına vakıf olunan bu harekât, karşı tedbirlerin de alınması ile birlikte stratejik kuşatma taarruzundan meydan muharebesine değil, taarruzi muharebeye ya da daha kapsamlı bir ifade ile muharebeye dönüşmüştür.²⁶⁸ Bu dönüşüm ise Rusların lehine bir durum arz etmiş ve savaşın nihayetinde çok önemli bir dönemeç olmuştur. Zorlu kış şartlarında, eksik donanımlı, iyi beslenememiş, günlerce harekâtın sıhhati için dinlendirilmemiş²⁶⁹ olarak taarruzi harekâta girişen Türkler ellerindeki en önemli kozu kaybetmişlerdir.

Ayrıca IX. ve X. Kolordular 24 Aralık'da ileri yürüyüş yaparken düşmanla temasa geçmeden bile hırçın bir arazide kar ve soğuk yüzünden ağır kayıplar vermiştir.²⁷⁰

XI. Kolordu'da 24 Aralık'da bir belirsizlik vardır. Zira saat 08.00'den itibaren XI. Kolordu bölgesini yoğun bir sis kaplamış, görüş çok azaldığından Rusların ne yapmak istediği hakkında bir bilgi alınamamıştır. Öğleden sonra bölgede sisin

²⁶⁶ Genaral Nikolski, **Sarıkamış Hareketleri**, s. 48

²⁶⁷ Bu olayın gerçekleştiği tarih hakkında birkaç görüş ayrılığı vardır. Alptekin Müderrisoğlu; 24 Aralık 1914 tarihinde bu olayın gerçekleştiğini ifade etmiş, ikinci eser Genaral Nikolski'nin Sarıkamış Hareketleri adlı eserinde ise bu olay 16/1Kân. 914 tarihli, Count Illarion Ivanovich Vorontsov Dashkov'a General Berhman tarafından gönderilen 966 numaralı rapora dayandırılmaktadır. Eserin ay kısmı rumi (12/1 Kân.) yıl kısmı miladi yazılmıştır(914) .s.48 / Yarbay Guse ise bu olayın tarihini Birinci Dünya Savaşı'nda Kafkas Cephesi'ndeki Muharebeler adlı eserinde 26 Aralık olarak verilmektedir. s.37; ; En sağlıklı bilginin askeri kayıtlarda olacağı hesabı ile Genelkurmayın yayınladığı; I. Dünya Harbi'nde Türk Harbi Kafkas Cephesi III. Ordu Harekâtı, I, adlı eserde bu olayın tarihi 24 Aralık olarak verilmektedir. s.412.

²⁶⁸ Y. Özdemir, **Bir Savaşın Bilinmeyen Öyküsü**, s.259.

²⁶⁹ Yarbay Guze, **Birinci Dünya Savaşı'nda Kafkas Cephesi'ndeki Muharebeler**, s.35.

²⁷⁰ N.Öklem, **I. Cihan Savaşı ve Sarıkamış**, s.61.

azalmasının ardından XI. Kolordu, 18. Tümen Haran doğu sırtlarından ve 34. Tümen Kalender civarında tekrar Rus cephelerine doğru taarruza başlamışlardır. Rusların beklemediği bu ağır Türk baskısı ve taarruzu netice vermiş ve Ruslar, geri çekilerek, Azap-Ardos-Zanzak mevzilerinde yoğun tahkimatlar yapmışlardır. XI. Kolordu'nun diğer Tümeni, 33. Tümen'e ise, Karabıyık bölgesinde toplanarak harekâta katılması emredilmiştir. Bu emrin ardından Karabıyık bölgesinde Ruslarla çarpışan 33. Tümen birlikleri, özellikle 52. Alay'ın yanında bulunan Topçu bataryasının yandan yaptığı etkili ateşler Rus kuvvetlerini durdurmuş ve dağıtmıştır²⁷¹.

4. Taarruzun Dördüncü Günü 25 Aralık 1914

III. Ordu Karargâhı IX. Kolordu ile birlikte, 24/25 Aralık 1914 gecesini Bardız'da geçirmiş, 25 Aralık günü saat 10.00'da IX. Kolordu'ya bağlı 29. Tümenle beraber Sarıkamış'a hareket etmiştir.²⁷² Başkumandan Vekili Enver Paşa her türlü itirazlara rağmen, Sarıkamış'ın ele geçirilmesini hedefleyerek Türk Taarruzunu 25 Aralık sabahı başlatmıştır.²⁷³ Başkumandan'ın emrine göre: IX. Kolordu 29. ve 17. Tümenleriyle 25 Aralık 1914 sabahı Sarıkamış'a yürüyecek şehri işgal ettikten sonra güney doğudaki sırtları, Kötek ile Micingert'ten gelen yolların geçitlerini tutarak müdafaa tertibatı hazırlanacaktır. 28. Tümen ise Bardız'da kalarak ederek Yeniköy'den gelen istikametlere karşı savunmada kalacaklarını bildirilmiştir.²⁷⁴ 25 Aralık'da IX. Kolordu Bardız'dan Sarıkamış istikametine yürüyüşe geçmiştir.²⁷⁵

Bardız'dan Sarıkamış'a giden yol kasabanın önündeki dereyi geçtikten sonra güneye doğru sırtları sarmaya ve yükselmeye başlar ve iki istikamete ayrılmaktadır. Biri yaz yolu olarak Bardız yaylasına ve Malakan- Molokan²⁷⁶ komlarına oldukça dik

²⁷¹ Birinci Dünya Harbi'nde Türk Harbi **Kafkas Cephesi III. Ordu Harekâtı**, I, s.407-408.

²⁷² Birinci Dünya Harbi'nde Türk Harbi **Kafkas Cephesi III. Ordu Harekâtı**, I, s.417.

²⁷³ Birinci Dünya Harbi'nde Türk Harbi **Kafkas Cephesi III. Ordu Harekâtı**, I, s.421; Y. Özdemir, **Bir Savaşın Bilinmeyen Öyküsü**, s.246.

²⁷⁴ A. Baytın, **İlk Dünya Harbi'nde Kafkas Cephesi**, s.76; Yarbay Guze, **Birinci Dünya Savaşı'nda Kafkas Cephesi'ndeki Muharebeler**, s.48.

²⁷⁵ Birinci Dünya Harbi'nde Türk Harbi **Kafkas Cephesi III. Ordu Harekâtı**, I, s.421; Tahsin İybar, **Sibirya'dan Serendib'e**, Ankara, 1950, s.15.

²⁷⁶ Rusça: Süt içenler anlamındaki kelime, o dönemde yerleşik olan Rus halkına denilmektedir. Beyaz Rus asıllı Malakanlar, 1877 yılında Türkiye'nin Kars ili yörelerine, yine Ruslar tarafından yerleştirilmiş azınlık bir gruptur. Malakanlar, Kars'ın Türkiye'ye tekrar dahil olmasından sonra, Türkiye'de kalan Malakanlar, anti-Komünist dindar ve dışarıdan gelen her türlü değişimlere karşı "grup bilincini" koruyan sosyo-kültürel bir grup hüviyeti kazanmıştır. Yüzyıla yakın Türkiye'de

meyillerle giden yol, ikincisi yol ise Kızılkilise üzerinden kış yolu olarak daha hafif bir meyille bir dereciği takiben Çerkesköy Sarıkamış cephesine atlamak üzere bel noktasını geçmektedir. Bu istikametlerin batı sırtları ağaçsız ve çıplak olduğu halde doğu tarafı Malakan komları hizasında Soğanlıdağ Ormanlarının sık ağaçlı parçalarıyla örtülüdür.²⁷⁷ 2009 yılı itibarı ile hala geçerli olan bu geçiş güzergâhları²⁷⁸ 1914 yılında da kaçınılmaz olarak kullanılmıştır.

Rus tarafına bakıldığında durum şöyledir: 24 Aralık 1914 günü, cepheyi yerinden gözlemlemek ve değerlendirmek üzere görevlendirilen General Aleksander Myshlayevski ile General Yudenich ve beraberindeki Kurmay Heyeti Micingerd'e gelmiştir²⁷⁹. 25 Aralık'da General Berhman'ın da katıldığı toplantıda Osmanlı güçlerinin hareketleri ile ilgili raporlar değerlendirilmiş, sonuçta da Osmanlı III. Ordusu'nun 2-3 gündür Rus güçlerinin kuzey kanadını kuşatarak imha etmek ve böylece Sarıkamış'ı işgal etmek üzere büyük güçlerle harekete geçtikleri kanısına varılmıştır.²⁸⁰

General Berhman, Türklerin manevra yürüyüşlerinin maksat ve hedefini tamamen anlamış, emirleri kendi inisiyatifine tanzim ve tertip ederek kendi Kolordusunun geniş cephede olarak Sarıkamış-Yolgeçmez mıntikasına çekilmesini emretmiştir. Türklerin güney ve batıdan taarruzları halinde onlara karşı koymaları emredilmiştir.²⁸¹

Bu gelişmelerin ardından, Enver Paşa ve Alman subayları, 25 Aralık 1914'te bir saldırı planı kurmuşlardır. Bu plana göre; en önde IX. Kolordu'nun 29. Tümen'ine mensup 86. Alay sessizce Rus mevzilerine yanaşacak, aniden süngü hücumuna kalkarak düşmanı tepeleyecekti. 29. Tümen'in 85. ve 87. Alayları da, Rusların kuzey kanadındaki ormanın içinden geçerek Soğanlı yaylasına çıkacak ve oradan hemen

yaşadıktan sonra 1962'de grup içi ve grup dışı baskılar sonucu hem Malakanlar hem de Kazaklar çoğunlukla Rusya'ya dönmüşlerdir.(Ayrıntılı bilgi için Bkz. Orhan Türkdöğen, **Malakanların Toplumsal Yapısı**, Erzurum, 1971; Semyenov İ.Y, Erkan Karagöz, **Molokanlar**, İstanbul, 2009). Tahsin İybar'ın Hatıratında ise; Malakanlar, Hudut güzergâhlarına yerleştirilen Rus ahalisi olarak ifade edilmiştir. Ruslar Bardız'dan geri çekilirlerken, bu ahaliyi de yanlarına alarak geri çekilmişlerdir.(Tahsin İybar, **Sibirya'dan Serendib'e**, s.15).

²⁷⁷ A.Baytın, **İlk Dünya Harbi'nde Kafkas Cephesi**, s.77.

²⁷⁸ Gaziler(Bardız) Kültür Derneği Başkanı Şenyurt Topal'ın ifadelerinden.

²⁷⁹ General Nikolski, **Sarıkamış Hareketleri**, s.13; Yarbay Guze, **Birinci Dünya Savaşı'nda Kafkas Cephesi'ndeki Muharebeler**, s.37.

²⁸⁰ H. Benazus, **Sarıkamış Faciası**, s.239.

²⁸¹ General Nikolski, **Sarıkamış Hareketleri**, s20.

Sarıkamış'a girecekti.²⁸² 28. Tümen ise Bardız'da içtima ederek Yeniköy'den gelen istikametlere karşı savunmada kalacakları bildirilmiştir²⁸³. Ancak bu planlar, Enver Paşa ve birkaç Alman Kurmay tarafından yapılmıştır. Komutanlardan, ne İhsan Paşa'ya ne de Albay Arif'e haber vermeye gerek görmeden Enver Paşa ve Alman Kurmaylar saldırıyı başlatmışlardır.²⁸⁴ Artık Enver Paşa, General Bronsart, Yarbay Feldmann ve hatta Binbaşı Guse Alaylara, Taburlara, Bölüklere emirler vermeye başlamış, bu zihniyetle küçük birliklere komutanlık etmeye başlamışlardır. Bu askeri disiplinin dikkate alınmayışı, Türk taarruzunda aksamalar neden olmuş, Bu emirlerden birçok zaman Kolordu Karargâhının değil Tümen Komutanlarının bile haberi olmamıştır.²⁸⁵

282 A. Baytın, *İlk Dünya Harbi'nde Kafkas Cephesi*, s.76-81.

283 Ş. İlden, *Sarikamis*, s.209; Yarbay Guze, *Birinci Dünya Savaşı'nda Kafkas Cephesi'ndeki Muharebeler*, s.48.

284 A. Müderrisoğlu, *Sarikamis Dramı*, s.285.

285 N. Öklem, *I. Cihan Savaşı ve Sarikamis*, s.63.

Taarruzun başlamasının ardından, askerlerin Sarıkamış'a ulaşmasına engel tek bir tepe kalmıştı ve IX. Kolordu kuvvetleri Sarıkamış'ı hücum edilecek tepenin hemen arkasında zannediyordu. Çünkü IX. Kolordu'nun elinde 1/2.000.000 ölçekli bir harita bulunuyordu.²⁸⁶Bu haritada, (Oltı Paftası) yer isimlerini yazan kişi, kitabe kenarında birkaç yolun birleştiği bir noktaya, haritadaki diğer yazıların karakterinde Sarıkamış ismini oturtmuştu. Ancak gerçekte Sarıkamış o tepenin arkasında değil, 8km daha uzaktaydı.²⁸⁷ Sonunda gerçek anlaşmış, paftanın doğu kesiminde bitimine yakın bir yerde, birkaç yolun birleştiği noktada yazan Sarıkamış aslında Sarıkamış'a gider anlamında olduğu ayırt edilmiştir.

Haritacılık tekniğinde yolların uzantısına nereye gidildiğini belirtmek için, paftanın kıyısına yolun gittiği yerin adının haritadaki öteki yazılara oranla daha küçük ve değişik biçimli harflerle yazılması genel bir kuraldı. Fakat paftadaki "Sarıkamış" yazısı öteki yazıların aynısıydı.²⁸⁸Bu beklenmedik olay savaşın seyrinde çok önemli bir olayı doğurmuştur, cepheden yürüyen bölükler vaktinden evvel meydana çıkarılmış, bu sebeple 29. Tümen de çok fazla kayıp vermiştir.²⁸⁹Çünkü 29. Tümen diz boyu karda zorlukla ilerlemiş ve dinlendirilmeden taarruza sevk edilmişti²⁹⁰. Ayrıca taarruzda mermiler kara saplandığından kısıtlı olan mühimmat boş yere sarf edilmiş, bu hareket düşmanın dikkatini çekmekten başka işe yaramamıştı. Dolayısı ile taarruz neticesinde geri çekilen düşmana karşı sıkı bir takip uygulanamadığı gibi, 8km yolu 23 saat gibi uzun bir zamanda kat eden Türk Kuvvetleri, top ve cephane sandıklarını geride bırakmak zorunda kalmış²⁹¹bunun üzerine donuk vakaları da artmıştır. Buna karşın iyileştirici önlemler alınmadığı gibi, donarak ölen askerler ise sabahları defnedilmeye çalışılmıştır.²⁹²

Bu günkü harekât değerlendirildiğinde, eğer mevsim müsait olsaydı ve Fırkalar tam seferi mevcutlarıyla işeleri de mükemmel işleyebilseydi, başarı sağlanabilirdi. Fakat karlı bir mevsimde, dağlık arazide, birbiri arkası sıra yapılan zorlu yürüyüşler

²⁸⁶ Yarbay Guze, *Birinci Dünya Savaşı'nda Kafkas Cephesi'ndeki Muharebeler*, s.11.

²⁸⁷ N. Öklem, *I. Cihan Harbi ve Sarıkamış*, s.64.

²⁸⁸ A. Müderrisoğlu, *Sarıkamış Dramı*, s.289.

²⁸⁹ A. Baytın, *İlk Dünya Harbi'nde Kafkas Cephesi*, s.81.

²⁹⁰ Yarbay Guze, *Birinci Dünya Savaşı'nda Kafkas Cephesi'ndeki Muharebeler*, s.47.

²⁹¹ Eşref Köylü, " *Enver Paşa'nın Sarıkamış Harekâtı Stratejik ve Taktik Düşünceler*", s.98.

²⁹² A.R. Eti., *Bir Onbaşının Doğu Cephesi Günlüğü*, s.104.

tesiriyle 25 Aralık 1914 günü IX. Kolordu Birlikleri'nin kuvvetleri çok düşmüş; Piyade Alaylarının mevcudu 600 kişiye inmiş; efrat kısmen ormanlara dağılmış; kısmen donmuş, kısmen gerilerde kalıp dökülmüştür. Ancak ele geçirilen düşman esirleri, Sarıkamış'da iki Rus Alayı olduğunu söylemiş olduklarından Başkumandan Vekili; mevcutların çok azalmış olmasına rağmen, Sarıkamış'ın bugün zapt ve işgal edilmesini istemiştir.²⁹³ Bu kararın ardından 25 Aralık 1914'de IX. Kolordu tarafından Kızılkilise alınarak Ordu Karargâhı yapıldı²⁹⁴.

Ordu Komutanlığı yürüyüşe devamla Kızılkilise'nin 4 km güneyindeki boyun noktasında kısmen hâkim bir yere geldiği zaman, Sarıkamış'ın 4 km kuzey batısındaki boyun noktasının iki yanında bulunan sırtların Rus kuvvetleri tarafından tutulmuş olduğu görüldü.²⁹⁵ Kızılkilise'ye varıldığı zaman, Rusların burada takriben bir Tabur Piyade, 4 makineli tüfek, birkaç top bulundurmakta olduğu ve bu alanı işgal ve müdafaa etmekte olduğu anlaşılmıştır. Öğleden sonra saat üçte tekrar ileri harekâta geçilerek 25 Aralık günü verilmiş olan Ordu emrinde IX. Kolordu'nun 29. ve 17. Tümeni ile 25 Aralık 1914'de Sarıkamış'a ulaşması, X. Kolordunun da oraya gelmesi ve Ordu Karargâhı'nın 25 Aralık öğleden sonra Sarıkamış'a gideceği bildirilmiştir.²⁹⁶

Ancak yapılan hesapların tutması için askeri güçlerin yeterliliği ve sıhhati hesaba katılmamıştır. Bir yandan ağır kış şartlarıyla savaşıyor ordu, diğer yandan; açlık, sefalet, hastalık ve belirsizliklerle baş etmek zorunda kalmıştır. Bu durum ise yaklaşan faciannın uyarıları gibi olmasına rağmen, komuta kademesi; sonuca o kadar çok odaklanmışlardı ki, mevcut durumdan sonra kazanılacak eşsiz askeri başarının serabıyla meşgul olmuş, eksiklikler ve kayıpların kritiği yapılmamıştır.

25 Aralık 1914'de Sarıkamış'ın zapt edilememesi kaçırılan en büyük fırsat olmuştur. Bir de bunun üzerine X. Kolordu Kumandanı Hafız Hakkı Paşa'nın, Beyköy-Vartenek(Vartanik)'e akşam varması gerekirken, Kosor-Allahuekber Dağı yolunu seçmesi ile X. Kolordu zaman kaybetmiş ve kış ortamında yörenin en yüksek dağı

²⁹³ A.İ. Sabis, **Birinci Dünya Harbi**, II, s.283-5

²⁹⁴ Birinci Dünya Harbi'nde Türk Harbi **Kafkas Cephesi III. Ordu Harekâtı**, I,s.423.

²⁹⁵ Birinci Dünya Harbi'nde Türk Harbi **Kafkas Cephesi III. Ordu Harekâtı**, I,s. 423.

²⁹⁶ Birinci Dünya Harbi'nde Türk Harbi **Kafkas Cephesi III. Ordu Harekâtı**, I,s. 421; A.İ. Sabis, **Birinci Dünya Harbi**, II, s.283-5; X. Kolordu'nun yürüyüş güzergâhı; Kosor-Ersinek Yayla'sı - Allahuekber Dağı-Başköy civarından Sarıkamış'a doğru olmuştur.(Yarbay Guze, **Birinci Dünya Savaşı'nda Kafkas Cephesi'ndeki Muharebeler**, s.47).

aşmak suretiyle Komutan Hafız Hakkı birliklerini felakete sürüklemiştir. Kaybedilen bu zaman, Ruslara Sarıkamış'taki kuvvetlerini takviye etmek gibi bulunmaz bir fırsat kazandırmıştır.²⁹⁷

XI. Kolordu Komutanı Galip Paşa²⁹⁸ ise; Rus kuvvetlerini yerinde tutmak için, Başkumandan Vekili Enver Paşa'dan alınan emir gereği taarruza başlamıştır. Ancak Rusların çekilmesi ile Türklerin taarruzu aynı güne rastlamıştır. Rus Kuvvetleri Türklerin taarruzuna rağmen Sarıkamış Gurubu Birlikleri muntazam ve planlı olarak süratle istenilen Aras Nehri kuzeyindeki Azap-Ardos-Zanzak hattına çekilmişlerdir²⁹⁹. Bu yüzden XI. Kolordu'ya bağlı II. Nizamiye Süvari Tümeni'nin baskısı pek fazla durumu değiştirmemiş, karşısındaki Rus birlikleri 153, 154, 155, 156. Kafkas ve 13,14,15,16,18. Türkistan Alay'ları ve iki Topçu Bataryası inatlı bir savunma yaptıklarından, bölgede önemli bir başarı sağlanamamıştır.³⁰⁰ Sarıkamış Gurubu ile Rus Kafkas Ordusu Komutanlığı'nı yürüten General Maslofski Türk Ordusu ile kesin sonuçlu bir muharebeye girmekten kaçınmıştır.³⁰¹

25 Aralık'ta Türk tarafı, önemli bir fırsatı kaçırmış (taarruz durdurulmuş) ise de henüz ciddi tedbirin Ruslarca alınmadığı ve hedeflenmiş mevki olan Sarıkamış'ın önüne varılmıştır³⁰². Hâlbuki o gece Sarıkamış'da pek az Rus kuvveti bulunmasına rağmen, IX. Kolordu'nun muharebe gücü çok azaldığından bu önemli taarruz yapılamamış ve ertesi gün sabahına bırakılmıştır.³⁰³ Netice itibarıyla, Bardız'ın ele geçirilmesiyle kilidi kırılmış olan Sarıkamış'a taarruzun durdurulmasından dolayı kapısı aralıklı olmasına rağmen girilmemiş ve bu olay Sarıkamış Kuşatma Harekâtı'nın dönüm noktasını teşkil etmiştir.³⁰⁴

Buna rağmen Rus tarafında gittikçe büyüyen bir ümitsizlik hali başlamış, 25 Aralık'ta Rus Kumandan General Maslofski artık Sarıkamış'da tutunabileceğinden bile emin olamamıştır³⁰⁵. Ancak Türklerin lehine görünen durum değişmeye başlamış, ufak

²⁹⁷ Eşref Köylü, "Enver Paşa'nın Sarıkamış Harekâtı Stratejik ve Taktik Düşünceler", s.98

²⁹⁸ Galip Paşa'nın fotoğrafı için, Bkz. ek Fotoğraflar 11.

²⁹⁹ H. Tugaç, **Bir Neslin Dramı**, s.11.

³⁰⁰ Birinci Dünya Harbi'nde Türk Harbi **Kafkas Cephesi III. Ordu Harekâtı**, I,s. 420.

³⁰¹ Birinci Dünya Harbi'nde Türk Harbi **Kafkas Cephesi III. Ordu Harekâtı**, I,s. 430.

³⁰² Y. Özdemir, **Bir Savaşın Bilinmeyen Öyküsü**, s.255.

³⁰³ Birinci Dünya Harbi'nde Türk Harbi **Kafkas Cephesi III. Ordu Harekâtı**, I,s.435.

³⁰⁴ Yarbay Guze, **Birinci Dünya Savaşı'nda Kafkas Cephesi'ndeki Muharebeler**, s.36.

³⁰⁵ Yarbay Guze, **Birinci Dünya Savaşı'nda Kafkas Cephesi'ndeki Muharebeler**, s.37.

tefek başarılarına rağmen Türk Kuvvetleri o gece Sarıkamış'ı ele geçiremedikleri gibi, 28. Tümen'in birlikleri geceyi Sarıkamış yakınlarındaki ormanlarda geçirmek zorunda kalmışlardır.³⁰⁶ Zorlu iklim şartlarında, açık arazide, yorgun, bakımsız ve aç olan Türk askerleri için bu durum çok acı sonuçlara neden olmuş ve bu durum Savaşın kırılma noktasını teşkil etmiştir. Açıkta kalan Türk birliklerinin donma³⁰⁷ vakalarının yanında, Savaşın cephe kısmında yaşanan zorluklarla birlikte Türk Kolordularının, yürüyüş güzergâhları boyunca³⁰⁸ da çok fazla donuk ve kayıplar olması Türk kuvvetlerini kaçınılmaz sona yaklaştırmıştır.

Zira yol boyunca Bardız (Gaziler), Paldın geçidi, Kızılkilise, Sarıkamış istikametinde perakende olarak IX. Kolorduya bağlı birliğinden geri kalıp da donup giden askerlerle ormanın içerisinde kalan talihsizler, gündüz olduktan sonra anlaşıldı ki, Tümenlerin sayıca yarısından bile çok oldukları anlaşılmıştır³⁰⁹.

Taarruzun dördüncü gününde de bu böyle devam etmiş ve kuşatmada Sarıkamış alınamamıştır.

Türk Kolordularının yürüyüş ve savaş güzergâhları boyunca kaybettiği askerler, çalışmanın asıl konusu olan şehitliklerin tespitinde kullanılmıştır. Şehitlik alanları tespit edilirken, Şehitliklerin özellikle bu mevkiiler civarında olabileceği düşüncesi ile hareket edilmiştir. Bunun nedeni ise dağ başlarında, dere yataklarında donan askerlerin taşınması çok zor olup; şehitlerin genellikle buldukları mevkiine gömülmüş olma ihtimallerinin çok kuvvetli olmasındandır.

³⁰⁶ H.Benazus, **Sarıkamış Faciası**, s.243.

³⁰⁷ Donma süreci şu şekilde gerçekleşmektedir; Soğukta uzun süre kalmak sonucunda "soğuk ısırgı" denilen ve uç noktalardan(burun-kulak-parmak) başlayarak donuklarda geniş ve derin bir alanda hücre ölümüne yol açan durum ortaya çıkmaya başlar. Önce donukların içindeki sıvı donar. Donmuş bölgedeki kan damarları reaksiyonel olarak iyice büzülmüş (vazospazm) olduğundan dolaşım durur ve derinin rengi mum görüntüsü verecek şekilde solar, el ve ayak şişmeye başlar, deri su toplar. Bu esnada vücut iç organlarının ısınımasını koruyabilmek için etrafa olan dolaşım refleksi olarak neredeyse durma derecesine gelmesi tabloyu ağırlaştırır. Bu aşama hala canlı olan dokulara yeteri kadar kan gidemediği için çok ağrılıdır. Soğuk; damarları çevreleyen ve plazmanın damarın dışına çıkmasını önleyen endotel hücrelerine de zarar vererek plazmanın kaybına ve kanın damarın içinde pıhtılaşmasına ve dolaşımın tamamen durmasına neden olur. Açlık, uykusuzluk, yorgunluk, enfeksiyonlar ve rüzgâr bu süreci hızlandırır.(Bingür Sönmez, "**Ölüm-Beyaz ölüm**", T.C. Kars Valiliği Kültür ve Turizm İl Müdürlüğü, Sarıkamış Şehitleri Özel, Kars, Aralık 2008, s.24-25).

³⁰⁸ Sarıkamış Kuşatma Harekâtında, X. Kolordu; Tortum-Oltu-Kosor-Allahuekber Dağları-Sarıkamış güzergâhı, IX. Kolordu; Bardız-Paldın Geçidi-Kızılkilise-Sarıkamış güzergâhını takip etmiştir.

³⁰⁹ H.Benazus, **Sarıkamış Faciası**, s.245

5. Taarruzun Beşinci Günü 26 Aralık 1914

26 Aralık günü III. Ordu Harekâtı sırasında yoğun sis vardır. Buna paralel olarak görüş mesafesi çok aza düşmüş ve soğuk nedeniyle kıtalarda tam veya kısmi donma olayları artmıştır. Öğleye doğru ise sis dağılmış ve hemen hemen bütün bölgede kar yağışı başlamıştır.³¹⁰

Kuşatma Harekâtı'nın başında 20 Aralık 1914'de kendi istikametlerini takip için Kolordular birbirinden ayrılmıştı. Bu tarihten sonra, Kaleboğazı'nı takip ederek, Allahuekber Dağı'nı aşip gelen X. Kolordu'dan ilk malumat ise 26 Aralık'ta alınabilmiş, altı gün Kolordular aralarında tam bir irtibat olmadan hareket etmişlerdir. X. Kolordu Kumandanı İsmail Hafız Hakkı Paşa'ya; IX. Kolordu'nun cephesinde yaşananlar ve IX. Kolordu'nun Sarıkamış önlerinde durakladığı bilgisi, X. Kolordu İsmail Hafız Hakkı Paşanın IX. Kolordu Karargâhı'na bıraktığı İrtibat Subayı Tahsin İybar³¹¹ tarafından verilmiştir.³¹² IX. Kolordu'da ise Bardız'dan beri devam eden sıkı yürüyüşler, gece hücumları ve bir de 25 Aralık'daki neticesiz saldırılarıyla bitap düşerek ormanlar içerisine dağılmış olarak bulunan eratin toplanarak en yakın birliğe alınması³¹³ zarureti doğmuştur. Çünkü keskin bir soğğun etkisiyle elden çıkmış ve derin bir kar tabakasıyla örtülü kesik, ormanlıklı bir arazide her yana dağılmış, nereye geldiğini, nereye gideceğini belirlemesi çok güç olan Alaylar herkesten gelişigüzel emir almaya başlamıştır.³¹⁴ Bu durumda, Harekâtın yakından idare edilmesi emir komuta zincirinin sağlıklı şekilde işlemesi ve birliklerin düzenlenerek muntazam bir surette Tabur ve Alayının eli altına sevki için Tümenlere emirler verilmiştir.³¹⁵ Bu çalışmalara rağmen yinede bu belirsizliğin önüne geçilememiş, her şey gelişigüzel, sözlü ve birbiri ile çelişen emirlerle idare edilmeye devam edilmiştir.³¹⁶

IX. Kolordu Sarıkamış'a doğru harekâta devam etmiştir. Ancak Rusların Sarıkamış'da topçuları konuşlanmış ve bu Rus Birlikleri IX. Kolordu'ya bağlı 17. ve 29.

³¹⁰ Birinci Dünya Harbi'nde Türk Harbi Kafkas Cephesi III. Ordu Harekâtı, I,s.432; Z. Yergök, **Sarıkamış'tan Esarete (1915-1920)**, s.100

³¹¹ X. Kolordu İsmail Hafız Hakkı Paşanın IX. Kolordu Karargâhı'na bıraktığı irtibat subayıdır.(Tahsin İybar, **Sibirya'dan Serendib'e**; Şerif İlden, **Sarıkamış**, s.180, 223.

³¹² T. İybar, **Sibirya'dan Serendib'e**, s.15-17; Z. Yergök, **Sarıkamış'tan Esarete (1915-1920)**, s.96

³¹³ A. Baytın, **Birinci Dünya Harbi'nde Kafkas Cephesi**, s.90.

³¹⁴ Ş. İlden, **Sarıkamış**, s.220.

³¹⁵ N. Öklem, **Birinci Cihan Savaşı ve Sarıkamış**, s.65.

³¹⁶ Ş. İlden, **Sarıkamış**, s.221.

Tümenleri Sarıkamış'ın güneydoğusunu sınırlayan ormanlardan ateşe tutmuşlardır. Ruslar Çerkezköy (Yukarı Sarıkamış civarı) ve kuzeyindeki Taşlıtepe'de birkaç mitralyöz³¹⁷ yerleştirmiş ve mitralyözler ile Türk askerlerini biçmişlerdir³¹⁸. IX. Kolordu 29. Tümen, 86. Alay'ın Kumandanı Agâh Bey de burada şehit edilmiş, Sarıkamış istasyonuna kadar sarkabilen 17. Tümen birlikleri bir başarı sağlayamamış, akşamın bastırması ile birlikte Sarıkamış alınamamıştır.³¹⁹ Gece yapılan taarruzlarda da yine pek çok er bölgeye dağıldığından alaylar çok zayıf düşmüş, Tümen ve Alay Komutanlarının birliklerin önüne geçerek mutlaka taarruza devam edilmesi emredilmişse de yine bu hücumdan bir sonuç alınamamıştır.³²⁰

X. Kolordu'da ise Yarbay Selahattin'in ifadesi ile; 25-26 Aralık gecesi, "Bütün subay ve erlerinin büyük gayretleri ve Allah'ın inayeti sayesinde karşılarındaki düşmanı dağıttıklarını ve kolorduyu zaferden zafere ulaştırdıklarını övgüyle anlatan ve bu günlerin bütün şehitlerini de saygıyla anan ve disiplinin her ne olursa olsun sürekli devamını" isteyen bir tebliğ okunmuştur"³²¹. Arsenek (Ersinek) ve Kosor³²²,a ulaşmış bulunan Kolordu Birliklerinin ise gece konuş ve beslenme açısından, istirahat gereksinimleri sağlanmıştır. Bir kısım Rus kuvveti de esir edilmiştir.³²³ Daha sonra mola yerine ilk gelen birliğin, ilk önce yürüyüşe geçirilmesi uygulaması ile 26 Aralık sabahı saat 05.00'da Beyköy istikametinde yürüyüşe geçirilmesi emri verilmiştir. 30. Tümen, 26 Aralık sabahı öncüsü olan 88. Alay ile saat 05.00'da yürüyüşe başlamıştır. 89. Alay'da, 30. Topçu Alayı'nın bir Taburu ve 31. Alayın 4. Bataryası iki Sınır Taburu Piktir-İşhan Taburları İstihkâm ve Sıhhiye Bölükleri büyük kısmı oluşturulmuş ve öncüyü bir kilometre mesafe ile takip etmişlerdir. Üzerinden yürünen yol, Allahuekber Dağı'ndan geçtiği için yürüyüş birerli kolda ve büyük zorluklarla yapılabilmiş, pek çok döküntü ve donma zayıatı verilerek geç vakit Beyköy'e ulaşılmıştır. Tam 14 saat süren ve gücü tüketen bir yolculuk yapılmış olduğundan, Beyköy'e geldiği zaman

³¹⁷ Mitralyöz: Farsça bir kelime olup, makineli tüfek demektir.

³¹⁸ Bu Tepelerin Fotoğrafları için, Bkz. ek Fotoğraflar 12-13.

³¹⁹ Ş.İlden, Sarıkamış, s.222.

³²⁰ Birinci Dünya Harbi'nde Türk Harbi **Kafkas Cephesi III. Ordu Harekâtı**, I,s.434.

³²¹ Yarbay Selahattin, **Kafkas Cephesinde X. Kolordu'nun Harekâtı**, s.119.

³²² Bu günkü adları ile Ersinek ve Akşar'dır.

³²³ **Meclisi Mebusan Zabıt Ceridesi**, Devre: 3, Cilt:1, İçtima Senesi:1, Sekizinci İnikad,20 Kanunievvel 1330 (1914) s.90.

Bölüklerin mevcudununun 10-15³²⁴ ere inmiş olduğu ve hatta bazılarında subaylardan başka kimselerin kalmadığı görülmüştür. Öncü Alayının bir taburu Sarıkamış önünü kapamak üzere Emirhan'a, iki Taburu Kars istikametini örtmek için Karcık'a³²⁵ gelmiş ve gece emniyet tedbirleri alınarak geçirilmiştir. Birliklerin büyük kısmı da kısım kısım toplanarak geceyi Beyköy'de geçirmiş, Tümen Birliklerinin geride kalmasından Arsenek'teki Alay (30. Topçu Alayı-31.Topçu Alayının 1.Taburu) verilen yürüyüş emrine uyarak yalnız olarak Başköy'e hareket ettirilmiştir. 93. Alay da Allahuekber Dağı'nda 30. Tümen gibi birçok perakende bıraktıktan ve donma nedeniyle birçok ölüm vakaları görüldükten sonra ancak 300³²⁶ mevcutla ve 27 Aralık sabahı Başköy'e gelebilmiştir.³²⁷ X. Kolordu'nun birçok alt kolu da Allahuekber Dağları'nda karların çokluğu, şiddetli soğuk ve yolsuzluk nedeniyle, pek çok döküntü ve kayıplar vermiştir.³²⁸

Bu zamanda X. Kolordu'nun karlar ve tipiler içerisinde Allahuekber Dağları'nı aşmaya çahşarak Karargâhı ile Beyköy'e ve 30. ve 31. Fırkalarıyla bu köy ile Başköy civarlarında bulunduğu anlaşılmaktadır.³²⁹

Artık savaşın seyri değişmiştir. 26 Aralık'dan sonra, ya muharebenin gidişi değişecek ya da her şey bitecektir. Çünkü 24 Aralık'da Rus Kuvvetleri, X. Kolordu tarafından geri atıldıktan sonra, X. Kolordu, IX. Kolordu ile birleşmek için Allahuekber Dağları'nı aşarak yaptığı 19 saatlik yürüyüş sırasında kuvvetlerinin 1/3 ünü soğuk ve kış nedeniyle kaybetmiştir. 26 Aralık'da her iki kuvvet birleştiğinde çok yorgun, güçlerinden kaybetmiş durumdadırlar. Buna karşılık Ruslar ise, bir gün öncesinden daha iyi durumda idiler. Bu yüzden 26 Aralık gecesi taarruzunda, Allahuekber Dağları'nın en yüksek yayla ve tepelerinde geçirilen en korkunç gece olmuştur. X. Kolordu'da

³²⁴ Sarıkamış Harekâtı başlangıcında ortalama bölük kuvvetleri 250 kişi civarındadır.

³²⁵ Bu günkü adı: Sarıgün'dür.

³²⁶ Sarıkamış Harekâtı başlangıcında ortalama Tümen kuvvetleri 12.000–16.000 kişi civarındadır. Muazzam şekilde ortaya çıkan bu zayıf rakamları Sarıkamış Harekâtı'nda acı gerçeğin belgesidir.

³²⁷ Yarbay Selahattin, **Kafkas Cephesi'nde X. Kolordu'nun Harekâtı**, s.119–120; X. Kolordu'nun yürüyüş güzergâhı; Kosor-Ersinek Yayla'sı-Allahuekber Dağı-Başköy civarından Sarıkamış'a doğru olmuştur. (Yarbay Guze, **Birinci Dünya Savaşı'nda Kafkas Cephesi'ndeki Muharebeler**, s.46)

³²⁸ Birinci Dünya Harbi'nde Türk Harbi **Kafkas Cephesi III. Ordu Harekâtı**, I,s.439; Yarbay Guze, **Birinci Dünya Savaşı'nda Kafkas Cephesi'ndeki Muharebeler**, s.49

³²⁹ A. Baytın, **İlk Dünya Harbi'nde Kafkas Cephesi**, s.89; Tahsin İybar, **Sibirya'dan Seredib'e**, s16

taburların gücü 100–150³³⁰ kişiye düşmüş subaylar eriyip gitmiştir³³¹. Elde yalnız IX. Kolordu kalmış ve IX. Kolordu'nun, X. Kolordu'nun felaketinden haberi yoktur.³³²

26 Aralık Merkez Taarruzunun yanında, Enver Paşa'nın aynı günün gecesine X. Kolordu'ya taarruz emri vermesi, Sarıkamış Taarruzu'nun Türkler aleyhine “ Sarıkamış Faciası”na yol açtığı gece olmuştur. Bu durumu ise Rus yazar Muratoff şöyle ifade etmiştir, “ Enver Paşa, 26 Aralık gecesine bile, biraz objektif düşünmüş olsaydı, cüretkâr planının başarı şansının pek az olduğunu anlayacaktı. IX. Kolordu Sarıkamış önlerinde duruyordu; fakat bir hafta önce gönderilen 25.000 piyade kuvvetli Dağ Topçusundan ibaret bir kuvvetten, Bardız ve Sarıkamış arasında sadece 10.000 kişi ve 20 top kalmıştı; bunlar da yorgun, aç, kardan, dondan ve firardan moralleri bozulmuş bir halde idiler³³³. Fakat Enver Paşa hala X. Kolordunun geleceğini ve XI. Kolordu ile yapılacak enerjik bir taarruzla, Rusların Sarıkamış'dan takviye almalarının önleneceğini hesap ediyordu” şeklinde değerlendirmiştir.³³⁴ Üstelik IX. Kolordu'nun döküntü erlerini toplamaktan başka olanağı da kalmamıştır.³³⁵ Aynı zamanda yolların bozuk olması, bir dakikanın bile önemli olduğu savaş zamanında askerlerin hedefe varış sürelerinin uzamasına ve zaman kaybının yaşanmasına neden olmuştur.³³⁶ Bu kadar kaybın ardından oluşan ortamda ise Enver Paşa, Türk Askeri Güçlerinin içerisinde yapılacak en ufak bir itaatsizliğe karşı bile çok hassas davranmış, firar durumlarında ise askerlerin gözleri önünde cephede kurşuna dizdirme cezalarını uygulamaktan geri kalmamıştır.³³⁷

XI. Kolordu'nun ise 26 Aralık 1914'te aldığı emirler gereği ağır davranarak yerinde kalması Rus kuvvetlerinin yararına olmuştur.³³⁸ Rus tarafına bakıldığında bu

³³⁰ Sarıkamış Harekâtı başlangıcında ortalama tabur kuvvetleri 800–1.000 kişi civarındadır.

³³¹ Tahsin İybar, *Sibirya'dan Seredib'e*, s.17.

³³² Birinci Dünya Harbi'nde Türk Harbi **Kafkas Cephesi III. Ordu Harekâtı**, I,s 445; N. Aydın, *Her Yönüyle Sarıkamış*, s.40; Tahsin İybar, *Sibirya'dan Seredib'e*, s.16.

³³³ Yarbay Guze, *Birinci Dünya Savaşı'nda Kafkas Cephesi'ndeki Muharebeler*, s.36 .

³³⁴ W.E.D. Allen, P. Muratoff, *Türk Kafkas Sınırdaki Harplerin Tarihi*, s.247.

³³⁵ Birinci Dünya Harbi'nde Türk Harbi **Kafkas Cephesi III. Ordu Harekâtı**, I,s.437.

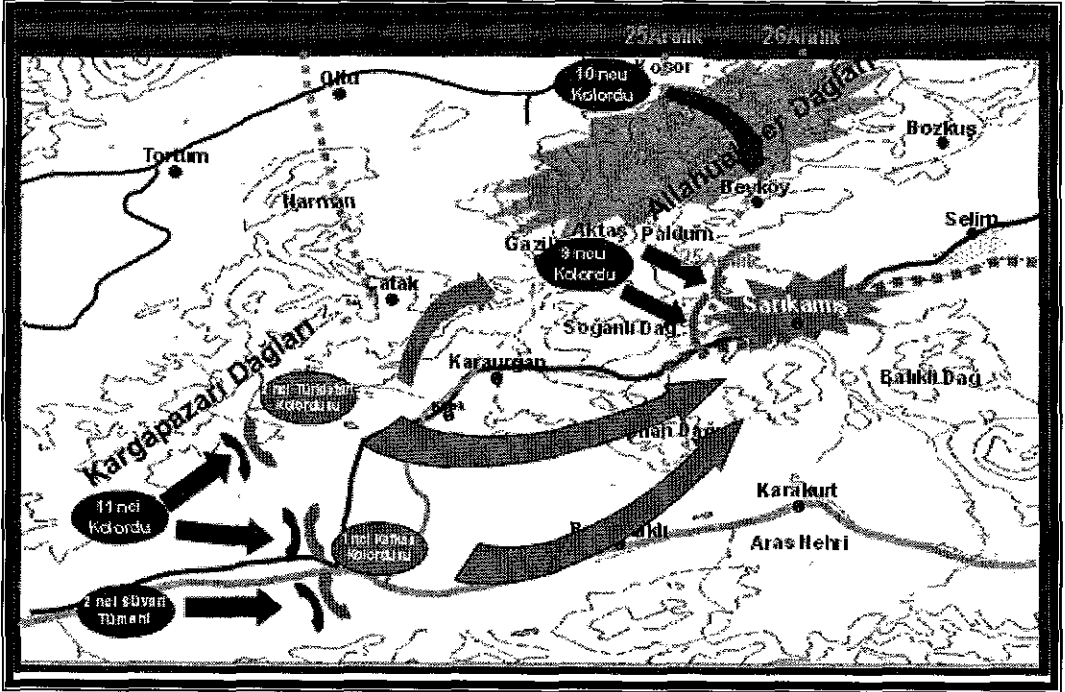
³³⁶ H.Yağcı, *Birinci Dünya Savaşı'nda Kafkas Cephesi, Ştanka Bey Müfrezesi Harp Ceridesi*, s.39.

³³⁷ N. Öklem, , *Birinci Cihan Savaşı ve Sarıkamış*, s.66; S. Ayverdi, *Türk-Rus Münasebetleri ve Muharebeleri*, s.267.

³³⁸ Birinci Dünya Harbi'nde Türk Harbi Kafkas Cephesi III. Ordu Harekâtı, I,s.434; Kışın Yüksek dağlık arazide muharebe irtibatlarının zaman zaman bozulabileceği hesaba katılmış ve birkaç gün geçerli olan, Kolorduların yürüyüş ve mevzi cetvelleri çıkarılmıştır. X. Kolordu Komutanı Galip Paşa da bu düzen üzere hareket etmiştir.(Yarbay Guze, *Birinci Dünya Savaşı'nda Kafkas Cephesi'ndeki Muharebeler*, s.34).

durum, Türkler aleyhine olmuş; Rus Askeri yetkilileri, bu durgunluktan yararlanarak, Sarıkamış'a durmadan taze Rus Kuvvetleri getirmişlerdir.³³⁹ Ruslar Sarıkamış'a kadar demiryolu hattını getirmiş oldukları için, savaş sırasında da demiryolu ile hızlı bir şekilde asker takviyesi işlemi yapabilmişlerdir.

Bu durum içerisinde yine de Enver Paşa, düşmanın tam dağılışından söz etmekten geri kalmamıştır. Üstelik Meclis de daha önceki bilgilere³⁴⁰ ve Enver Paşanın sözlerine itimatla Sarıkamış'da yaşanan dramdan habersizdir. Hâlbuki o sırada X. Kolordu tüm kalıntıları ile birlikte, ancak bir Alaylık bir mevcuda düşmüş, 17. Tümenin insan sayısı 300³⁴¹ kişiye kadar inmiş, IX. Kolordu mevcudu da 1.500 kişiye kadar düşmüştür. Ruslar ise, general kış karşısında kuvvetlerinin çoğunu kaybeden Türklere karşı artık taarruz ve çevirme hareketlerine geçmiş, roller değişmiştir.³⁴²

³³⁹ Birinci Dünya Harbi'nde Türk Harbi Kafkas Cephesi III. Ordu Harekâtı, İ.s.441; Yarbay Guze, Birinci Dünya Savaşı'nda Kafkas Cephesi'ndeki Muharebeler, s.38.

³⁴⁰ Meclisi Mebusan Zabıt Ceridesi,, Devre: 3, Cilt:1, İçtima Senesi:1, Sekizinci İnikad,20 Kanunievvel 1330(1914) s.90.

³⁴¹ Sarıkamış Harekâtı başlangıcında ortalama Tümen kuvvetleri 12.000–16.000 kişi civarındadır. Muazzam şekilde ortaya çıkan bu zayıf rakamları Sarıkamış Harekâtı'nda acı gerçeğin belgesidir.

³⁴² S. Kocabaş, Sarıkamış Faciasına Giden Yol, s.61.

6. Sarıkamış Harekâtı'nın Sonu 27 Aralık 1914 – 5 Ocak 1915

X.Kolordu'nun 30. ve 31. Tümenleri azami derecede zayıyata uğradıkları gibi birçok Alay da mola yerine gelememiştir. Bölüklerin mevcudu çok azalmış hatta bazılarında subaylardan başka kimse kalmamıştır. Donmaktan hayatını kurtarabilen birçok er de döküntü halinde sağa sola dağılmışlardır. 27 Aralık'da istirahat emri düşünülmüş ancak durumun çok gergin olduğu gerekçesiyle bu istirahat fikri merkezden kabule değer bulunmayarak 27 Aralık sabahı tekrar yürüyüşe geçip taarruza devam edilmesi emri verilmiştir³⁴³.

Sarıkamış-Kars yolunu kesmek üzere gecedan sevk edilen ve düşman Keşif Kollarını geri atarak Novoselim'i³⁴⁴ işgal eden ve demir yolunu kesen 19. Süvari Alayı, Çatak'ın doğusunda şose üzerinden yazdığı bir raporla düşmanın bir tabur piyadesinin Sarıkamış'daki kilise civarında avcı halinde olduğunu ve diğer taburunun da Sarıkamış'ın kuzeydoğusundaki ormanlı sırtın eteğinde(Çerkezköy sırtları) mevzilendiğini bildirmiştir.³⁴⁵

28 Aralık'da; IX. Kolordu Tümenlerinin sağı gerisinde bulunan 31. Tümen tarafından dahi güneyden aldığı takviyelerle Bardız Yayla'sına hâkim sırtlarda ve 3 km'lik bir cephe tutan Rus mevziine karşı yapılan taarruzlarda bir netice elde edememiş fakat muharebedeki telefattan başka havanın şiddeti tesiriyle birçok erat donmuştur.³⁴⁶

IX. Kolordu günlerce Sarıkamış önlerinde yalnız kalmış, 25 Aralık'da başlayan ve 27 Aralık akşamına kadar devam eden parça parça taarruzlarla erimiş, X. Kolordu ise 28 Aralık günü geç vakit 31. Tümeniyle ve adeta enkaz halinde Sarıkamış önlerine gelebilmiş ve Yağbasan'da ateş hattına uğrayarak ciddi zayıat vermiştir.³⁴⁷ Büyük umutlarla başlayan Harekâtın 28 Aralık 1914 tarihi itibarıyla durumu daha sonra olabilecekler hakkında sinyal vermiştir.

27 Aralık'da; III. Ordu Komutanı, Karargâhı ile beraber IX. Kolordu bölgesinde olduğu için, XI. Kolordu'nun iki günden beri ordu ile bağlantısı olmamıştır. Ordunun

³⁴³ Birinci Dünya Harbi'nde Türk Harbi **Kafkas Cephesi III. Ordu Harekâtı**, I,s.451.

³⁴⁴ Bu günkü adı: Selim'dir.

³⁴⁵ Yarbay Selahattin, **Kafkas Cephesinde X. Kolordu'nun Harekâtı**, s.125-126; Yarbay Guze, **Birinci Dünya Savaşı'nda Kafkas Cephesi'ndeki Muharebeler**, s.38.

³⁴⁶ A. Baytın, **İlk Dünya Harbi'nde Kafkas Cephesi**, s.95.

³⁴⁷ Yarbay Selahattin, **Kafkas Cephesinde X. Kolordu'nun Harekâtı**, s.193; Ş.İlden, **Sarıkamış**, s.138.

son direktifindeki serbest hareket etmek yetkisine göre XI. Kolordu harekâtını, genel maksada uygun olarak, kendi kararları ile düzenlemiştir. Ayrıca XI. Kolordu bölgesinde soğuk pek fazla olduğu için birliklerde tam veya yarı donma vakaları gittikçe artmıştır. Erlerin giysileri zayıf, çadırları noksan ve kıtalar devamlı hareket halinde olduklarından kıtalar açıkta gecelemiş, bu durum ise donma vakalarını daha da artırmıştır.³⁴⁸ Çünkü askerlerin çoğu yağmurluk altında yine çoğu pantolonsuz, yırtık çoraplarla savaşmaya çalışan ve gece siperlerde açıkta yatmak zorunda kalmışlardır³⁴⁹. Bu durum kaçınılmaz olarak donma vakalarının günden güne artmasına neden olmuştur.

Ruslar ise 27 Aralık'da Sarıkamış'da bir gün öncesinden daha çok kuvvetli idiler. Rus Karargâhınca Türk Birliklerinin sayısı ve durumu bilinmemekle beraber Sarıkamış'daki durum Ruslar için kati surette daha iyiye doğru gitmiştir. 28 Aralık gecesi sakin geçmiş, Hafız Hakkı Paşa, Enver Paşa'yı 30. ve 31. Tümenine ait birliklerin dinlenmeye ihtiyaçları olduğuna ve yolda dağılan erlerin toplamak için, en az 36 saat gerektiğine ikna etmiştir. Fakat bu bir gün, X. Kolordu'nun toparlanmasına yardım ettiyse bile, Turnagöl'ün buz gibi ormanlarında bir gece daha geçirmek, IX. Kolordu'dan arta kalanların da kuvvetlerinin daha da azalmasına sebep olmuştur. Bunun sonucunda 29 Aralık sabahı IX. Kolordu'da bulunan 3 Tümenin işe yarar durumda elde yalnız 600³⁵⁰ kişi kalmış³⁵¹ 17. Tümen'den ise taarruza devam edecek hiçbir güç kalmamıştır.³⁵² 29 Aralık'da Sarıkamış'da nihai muharebe cereyan etmiştir.

3 Ocak 1915'de ise III. Ordu artık geri çekilmeyi tamamlamaya çalışmaktadır. Ancak Başkomutan Vekili Enver Paşa'nın Divik'den Bardız yolu ile Norşin'e hareket etmiş 4 Ocak 1915'te Sarıkamış bölgesinde ise ölüm kalım savaşları başlamıştır.³⁵³

Ruslar çok üstün kuvvetlerle IX. ve X. Kolordulara, sabahtan itibaren taarruza başlamış³⁵⁴ bunun üzerine 4 Ocak 1915'de X. Kolordu, sol tarafından kuşatılmış ve geri

³⁴⁸ Birinci Dünya Harbi'nde Türk Harbi Kafkas Cephesi III. Ordu Harekâtı, I,s.442-443.

³⁴⁹ H. Tugaç, **Bir Neslin Dramı**, s.117.

³⁵⁰ IX. Kolordu'nun Sarıkamış Kuşatma Harekâtı'nın başlangıcındaki mevcudu yaklaşık olarak 40.000'dir. Geri kalan kuvvet olarak 600 kişinin zikredilmesi harekâtındaki zayıflığın çok fazla olduğunun, kabul edilmesi gereken bir gerçek olduğunun kanıtıdır.

³⁵¹ W.E.D. Allen, P. Muratoff, **Türk Kafkas Sınırdaki Harplerin Tarihi**, s.249.

³⁵² Yarbay Guze, **Birinci Dünya Savaşı'nda Kafkas Cephesi'ndeki Muharebeler**, s.36.

³⁵³ T. İybar, **Sibirya'dan Seredib'e**, s18.

³⁵⁴ Birinci Dünya Harbi'nde Türk Harbi Kafkas Cephesi III. Ordu Harekâtı, I,s.510.

çekilme kararı almıştır³⁵⁵. Kolordu Kumandanı İsmail Hafız Hakkı Paşa bu vahametinin ardından yazdırdığı emirde, “Artık her şey bitmiştir, kalanı kurtarmak lazımdır” demiştir.³⁵⁶ Bu karışıklıkta IX. Kolordu ise eldeki silahları kırmış, işleyen makineli tüfek ve topları imha etmiş, askerlerin üzerinde bulunan, düşmana yarayabilecek evrak ve her şey yok etmeye çalışmıştır. Bu karışıklıkta korkulan gerçekleşmiş ve Ruslar tarafından IX. Kolordu, Komutanı İhsan Paşa ile birlikte esir alınmıştır.³⁵⁷

Maiyetindeki kumandanların itirazlarına rağmen ileri harekâtı ağır kış şartlarında yapılmasını emredip, inatla sürdüren Enver Paşa; Sarıkamış Harekâtı olarak anılan, zayıf rakamları 90.000 ile başlayıp 150.000’e kadar varabilen, bu savaşta; 90.000³⁵⁸ kişilik bir ordu mevcudunun çok büyük bir bölümünün Allahuekber Dağları’nda donarak ölmesi veya Ruslar tarafından öldürülmesi üzerine, önce İstanbul Başkomutanlığı’nı yanlış bilgilendirmiş,³⁵⁹ ardından 9 Ocak 1915’te cepheyi terk edip yerine III. Ordu Komutanı olarak, X. Kolordu Komutanı İsmail Hafız Hakkı Paşa’yı bırakarak İstanbul’a dönmüştür.³⁶⁰ İstanbul’a dönüşünün ardından Enver Paşa Sarıkamış Harekâtı ile ilgili olarak devleti ve milleti yanlış bilgilendirmeye devam etmiş ve 22 Eylül 1915’de Meclisi Mebusan’a sunduğu askeri durum değerlendirmesi konuşmasında “ Savaş başladıktan sonra, Rusları kendi arazilerinde takip edecek süratte mukabil taarruza geçerek, onları hırpaladık ve bu güne kadar gördüğümüz gibi, Rus ordusu artık bizim için bir tehlike teşkil edemeyecek bir hale soktuk” demektedir.³⁶¹ Ancak gerçekleri devletten ve milletten saklamak o kadar kolay olmamış Sarıkamış Harekâtı hezimetinin sonuçları günden güne kendini hissettirmeye başlamıştır.

Bu harekâtın dışında, savaş sırasında aktif cephe görevi yapmamış olan Enver Paşa’nın prestiji, söz konusu bozgun sebebiyle sarsılmış; savaşın sonunda 14 Ekim 1918 tarihinde Talat Paşa Kabinesinin istifası ile Enver Paşa’nın Harbiye Nazırlığı da sona ermiş ve Enver Paşa 1-2 Kasım 1918’de İttihat ve Terakki’nin diğer yedi lideriyle

³⁵⁵ Yarbay Guze, *Birinci Dünya Savaşı’nda Kafkas Cephesi’ndeki Muharebeler*, s.39.

³⁵⁶ Birinci Dünya Harbi’nde Türk Harbi *Kafkas Cephesi III. Ordu Harekâtı*, I,s.512.

³⁵⁷ N. Öklem, *Birinci Cihan Harbi’nde Sarıkamış*, s.70; Dünya Harbi’nde Türk Harbi *Kafkas Cephesi III. Ordu Harekâtı*, I,s.512; H. Tugaç, *Bir Neslin Dramı*, s.119-20.

³⁵⁸ III. Ordu’nun sayısı hakkındaki rakamların ayrıntılı değerlendirmesi için bakınız; Çalışma içerisinde Şehitlerimiz başlığı altında incelenmiştir.

³⁵⁹ Birinci Dünya Harbi’nde Türk Harbi *Kafkas Cephesi III. Ordu Harekâtı*, I,s.522.

³⁶⁰ Birinci Dünya Harbi’nde Türk Harbi *Kafkas Cephesi III. Ordu Harekâtı*, I,s.542; Yarbay Guze, *Birinci Dünya Savaşı’nda Kafkas Cephesi’ndeki Muharebeler*, s.40.

³⁶¹ *Meclisi Mebusan Zabıt Ceridesi*, Devre: 3, Cilt:1, İçtima Senesi:1, Otuzbeşinci İnikad, s.490.

birlikte Arnavutköy'den bir Alman denizaltısına binerek Odesa'ya kaçmıştır³⁶². Ülkeyi terk ettikten sonra Türk Hükümeti'nce, Enver Paşa'nın idamı istenmiştir. Alman Hükümeti ise Enver Paşa'yı teslim etmeyince³⁶³ Enver Paşa, Türk Hükümeti'nin 1 Ocak 1919 tarihli iradesi ile askerlikten tardedilmiştir.³⁶⁴

Çok büyük bir umutlar bağlanarak gerçekleştirilmeye çalışılan Sarıkamış Harekâtı'ndaki yıkımı yaşamak zor olduğu gibi, bu kadar zorluk içerisinde gerçekleştirilen ve aziz vatanın masum evlatlarının tertemiz canlarına mal olan bu harekât ile ilgili olarak kültür açısından başka bir değerlendirme yapılmaktadır.

Yapılan incelemelerde görüldüğü üzere, Sarıkamış Harekâtı Almanların isteği ile yapılmış siyasi hedefli bir taarruzdur. Burada askeri strateji, siyasete mahkûm edilmiştir.³⁶⁵Böylece III. Ordu'yu teşkil eden iki güzide Kolordudan X. Kolordu'nun hemen hemen tam erimesiyle³⁶⁶, diğerinin esaret ve çökmesiyle (IX. Kolordu) sona eren Sarıkamış faciası da kapanmıştır.³⁶⁷

Sarıkamış Kuşatma Harekâtı, Türk milletinin vatanı ve kutsal varlıkları uğruna neler yapabileceğinin bir delili olarak tarihteki yerini almıştır. Ancak yine de yapılması gereken bir öz değerlendirme vardır. Burada sonuç olarak denilebilir ki, Harekâtteki asıl hata mevsimin kış olmasına karşın taarruzu yapılmasında değil, taarruzun yapılış tarzında olmuştur. Lojistik yönden iyi hazırlanmış, stratejik ve taktik kurallara uygun, birlikte hareketi sağlayan plânlı bir taarruzla, kışın ve Rus ordusunun yenilmesi pekâlâ mümkün olabilir ve böyle bir hareket de ancak Türk askeri ile başarılabilirdi.³⁶⁸

³⁶² Fahri Belen, **Türk Kurtuluş Savaşı**, Ankara, 1973, s.14.

³⁶³ F. Belen, **Türk Kurtuluş Savaşı**, s.39.

³⁶⁴ İslam Ansiklopedisi, "Enver Paşa", D.İ.A., İstanbul,1995, s.263;Yarbay Guze, **Birinci Dünya Savaşı'nda Kafkas Cephesi'ndeki Muharebeler**, s.12.

³⁶⁵ Y. Hikmet Bayur, **Türk İnkılâbı Tarihi**, III/I, s.349; Eşref Köylü," *Enver Paşa'nın Sarıkamış Harekâtı Stratejik ve Taktik Düşünceler*", s.90.

³⁶⁶ Birinci Dünya Harbi'nde Türk Harbi **Kafkas Cephesi III. Ordu Harekâtı**, I,s.528.

³⁶⁷ N. Öklem, **Birinci Cihan Harbi'nde Sarıkamış**, s.70.

³⁶⁸ Birinci Dünya Harbi'nde Türk Harbi **Kafkas Cephesi III. Ordu Harekâtı**, I,s.528.

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

SARIKAMIŞ KUŞATMA HAREKÂTI SIRASINDA III. ORDU'NUN KAYIPLARININ DEĞERLENDİRİLMESİNDEKİ ZORLUKLARIN NEDENLERİ

Sarıkamış İhata Manevrası ve yaşanan dramlarla birlikte, Türklerin verdiği şehit sayısı tam bir muamma olmuştur. Bu çalışmada ise mevcut belirsizliğin bir nebze olsun önüne geçilmeye çalışılmış, mevcut bilgiler ışığında bir öz değerlendirme yapılmıştır. Yine de belirtmek gerekir ki burada bilimsel bir değerlendirme yapabilmek oldukça zordur. Bu zorlukların ise çeşitli nedenleri vardır.

1.Coğrafi Şartların Etkisi

Coğrafi şartlar bu harekâtteki kayıpların tam olarak bilinebilmesindeki en büyük engellerden biridir. Doğu Anadolu'nun mevsim ve iklim şartları göze alındığında, Aralık ayında başlayıp, Ocak ayında biten Kuşatma Harekâtı'nın ardında kalan şehitlerin; tam olarak tespiti ve defin işlemleri bu nedenle gecikmeli olarak yapılabilmıştır. Devletin resmi kurumu Hilal-i Ahmer Cemiyeti³⁶⁹ de bu defin çalışmalarının da görev almıştır³⁷⁰. Bu gecikme ise tam sayının ortaya konulmasındaki zafiyetleri artırmıştır.

Yol konusunda Türkler, gerçekten büyük bir talihsizliğe sahiptiler. Denize Ruslar hâkim olması nedeniyle Türkler için emniyetli olarak karayolu kalıyordu ki, tren yolu ve şose bulunmadığı için III. Ordu “yol güçlüklerine” de mağlup olmuştur.³⁷¹ Bu mağlubiyet şehitlerin oldukları yerlerden alınabilmeleri içinde engel olmuştur.

³⁶⁹ İstanbul'da 11 Haziran 1868'de Osmanlı Mecruhin-i Askeri Muavenet Cemiyeti (Osmanlı Yaralı Askerlerine Yardım Cemiyeti) adıyla kurulan dernek 14 Nisan 1877'de “Osmanlı Hilal-i Ahmer Cemiyeti” adını aldı.(Yedi Kıta Dergisi, İstanbul, Sayı:8,Nisan-2009,s.71), Ayrıca Hilal-i Ahmer Cemiyeti, seferberlik ilanının ardından ordunun eksikliklerini karşılamak için çalışmalarına başlamıştır. Sarıkamış Kuşatma Harekâtı öncesinde.(Tanin, 1 Aralık 1914, s.1) sırasında (Tecüman-ı Hakikat, 31 Aralık 1914,s.2) ve sonrasında da(İkdam, 11 Şubat 1915,s.2) askerlerin eksikleri karşılanmaya çalışılmıştır.

³⁷⁰ Bkz. ek Fotoğraflar 16; Hilal-i Ahmer Cemiyeti çalışmalarına Sarıkamış Kuşatma Harekâtı sonrasında da devam etmiştir. Savaşın ardından şiddetli kışın etkisinin yanı sıra yaralı ve hastalara yardım çalışmalarında da bulunmuştur.(Bkz. İkdam, 11 Şubat, 1915).

³⁷¹ S. Kocabaş, Sarıkamış Faciasına Giden Yol, s.87.

Yolsuzluk, dağlık arazi, menzil zorlukları, ordunun kış taarruzu yapacak şekilde giydirilmemiş ve teçhiz edilmemiş olması gibi ahval dolayısıyla bu taarruzun kışın yapılmaması gerekiyordu. Harekât bölgesinde, yolların sınırlı ve dar olmasının yanında, çoğunlukla karlarla örtülü olan dağlık arazilerde hareket güçlüğü yüzünden çok büyük zorluklar yaşanmıştır.³⁷² Bu zorluklar iletişim ve şehitlere ulaşma çabasında da engel olmuştur. Türk askerlerinin kısıtlı şartlarda yapabildiği defin çalışmalarında ise, şehitler savaş durumu ve zorlu iklim şartlarının etkisiyle; kullanılmayan avcı siperlerine doldurularak defnedilmiştir.³⁷³

Harekât sürerken zorlu dağ yollarında, daha savaşın başında döküntüler vermeye başlanmış, yürüyüşlerde gücü tükenenler oldukları yere yığılmışlardır. Arkadan gelen askerler de, döküntüyü yolun kıyısına çekip buzlu karların (dağlarda) üstüne bırakmış ve yoluna devam etmiştir.³⁷⁴

Harekâtın devam ettiği günlerde hüküm süren şiddetli kış ve zorlu yürüyüşler³⁷⁵, Türk birliklerinin şehitleri defnetmesine bile fırsat vermemiştir. Soğuğun şiddetiyle donan toprak, kaya gibi sertleştiği için zaten yorgun olan askerler, şehit arkadaşları için birer mezar bile kazamamışlardır. Bu sebeple, kahraman şehitlerin aziz naaşları dağ başlarında, orman içlerinde, ıssız vadilerde öylece bırakılmıştır. Bu mübarek naaşlar, buldukları yerde aylarca durmuş ve bir kısmı ne yazık ki kurda kuşa yem olmuştur. Sert karasal iklimin hâkim olduğu coğrafyada; dağlarda karlara gömülüp donarak şehit olan askerlerin tespiti; çok geç zamanlara hatta ilkbahar aylarına, karların eriyip cesetlerin ortaya çıkmasıyla başlamış durumun vahameti daha da anlaşılır olmuştur.

2.Rusların Yaptıkları Defin Çalışmaları

1877–78 Osmanlı-Rus Harbi sonucunda Sarıkamış, Rusya Devlet'i sınırları dâhilinde kalmış ve Sarıkamış İhata Manevrası da bu gerçeği değiştirememiştir. Bu veçhile savaşın sonunda o gün itibarı ile Rus toprakları olarak kabul edilen bölgede kalan Türk şehitlerinin bir kısmını Rus askerleri toplamış ve gömmüştür.

³⁷² A. İ. Sabis, *Birinci Dünya Harbi*, II, s317.

³⁷³ A.R. Eti, *Bir Onbaşının Doğu Cephesi Günlüğü*, s.113.

³⁷⁴ A. Müderrisoğlu, *Sarıkamış Dramı*, s.241.

³⁷⁵ Bkz. ek Fotoğraflar 19.

Savaşın sona erdiği 5 Ocak 1915 ve bu tarihi takip eden aylarda çevrede şahadet katına yükselenlerin, gömülmesi bir sorun haline gelmiş ve Rus Komutanı Yudenitç tarafından bu işe Kara Askeri Dairesi Başkanı görevlendirilmiştir.³⁷⁶

Öyle ki yaşadıkları büyük kayıplar ve kargaşa sonucu Türkler kendi şehitlerini gömmeye fırsat bulamamışlardır. Açıktan çürüten askerlerin cesetlerini de bütün cephe alanı Çanakkale Savaşları'nda Gelibolu Yarımadası'nda olduğu gibi her yer kemik yığına dönmüş; Ruslar, Türklerin ölülerinin çoğunu, kokup hastalık yaymasını diye büyük çukurlar açarak balık istifi gömmüşlerdir.³⁷⁷

Ruslar muharebe esnasında 7.000 esir aldıklarını ve muharebeden sonra 23.000 ölü gömdüklerini resmi yayınlarında bildirmişlerdir.³⁷⁸ Rusların toplu olarak defnettikleri Türk askerlerinin büyük bölümü halen bulunamamıştır. Ayrıca, Allahuekber Dağları'nda donan bazı Türk askerlerine ise, zemin sert ve kayalık olduğu için mezar kazılamamış, karların erimesiyle ortaya çıkan şehit kemikleri toplanarak "kurda kuşa yem olmasın" diye, şehitlerin üstlerine taşlar konularak şehitler koruma altına alınmıştır. Birçok Türk askeri de hastane önlerinde açılan büyük çukurlara, siperlere gömülmüştür.³⁷⁹ Rusların bu gömme çalışmaları ile Türk şehit sayısının tespiti zorlaşmıştır. Bu işlemi gerçekleştiren Ruslar olduğu için onların verdikleri rakamlara itibar etmek zorunluluğu doğmuştur.

3. Yerli Halkın Yaptığı Defin Çalışmaları

Bu çalışmalar tüm iyi niyeti ile vatanperver milletimizin; acı veren fakat kaçınılmaz görevlerinden biri olmuştur. Bu görev şuuruyla canlarını aziz vatan için kurban eden aziz şehitlere son görev, yerli halk tarafından yerine getirilmiştir. Rusların ileri gelemeyip görmedikleri ortada kalan şehitler de bölge halkı tarafından gömülmüştür.³⁸⁰ Bu çaba daha çok havaların ısınması halinde doğacak hastalık korkusundan ileri gelmiştir. Gömülme işleminde yerli halk, askerler ve gayri

³⁷⁶ M. Erendil, *Sarıkamış Şehit Yurdu*, s.29.

³⁷⁷ S. Kocabaş, *Sarıkamış Faciasına Giden Yol*, s.79/ Ayrıca bkz.129. dipnot.

³⁷⁸ Birinci Dünya Harbinde Türk Harbi, *Kafkas Cephesi III. Ordu Harekâtı*, I, s.535.

³⁷⁹ Halil Ataman anılarında, "(Erzurum)Hastane kapısının civarı ölü insan ve hayvan cesetleriyle dolmuştu. Rusların saldırı gerçekleştireceği öğrenilince, Arabalar o cesetlerin üzerinden geçip gidiyordu. (Halil Ataman, *Esaret Yılları*, İstanbul, 1990, s.76-77; B. Sönmez, R. Yıldız, *Ateşe Dönen Dünya*, *Sarıkamış*, s.181.

³⁸⁰ F. Çakmak, *Büyük Harpte Şark Cephesi Hareketleri*, s.79.

Müslimlerde kullanılmış ve bu çalışmalar, 1915 yılı Mart ayında yapılmıştır.³⁸¹ Bu defin çalışmalarının yapıldığını, büyüklerinden dinleyen bölgenin yerlisi, Muzaffer BOZ (75) da bu olayları aşağıdaki gibi ifade etmiştir;

“Kalan cenazeler ne oldu. Yaz başı açıldığı zaman isbatlı böyle büyüklerimiz konuşuyordu ki o canazeler sanki yeni vurulmuş sanki yeni donmuş çünkü Cenab-ı Allah şehitlik mertebesine giden bir kuluni kurda kuşa pay etmez. Müslümanların tarafına defnedilmişler.” demektedir.

Yerli halkın, bölgenin coğrafi ve sosyal yapısı gereği, birbirinden uzak ve sınırlı bağlantısı olmasından dolayı, yapılan defin çalışmalarını tam anlamıyla tespit edilmesi çok zordur. Bu bilgilere, belgeler ışığında ulaşmak da nadirattan sayılır. Bu bilgilere ancak sözlü anlatım ile o dönem yaşamış yerli halkın ifadelerinden ulaşılmaktadır.

4.Şehit Sayıları Hakkındaki Yanlı Yaklaşımlar

Savaşta kaybedilen şehit sayısı net olarak bilinemediğinden bu belirsizlik spekülasyona çok açık bir konu olmuştur. Şehit sayıları ile ilgili olarak birbirini tutmayan beyanların olduğu aşikârdır.

Osmanlı Devleti sürecinden Cumhuriyet Türkiye'sine geçiş döneminde de bu yanlı yaklaşımların etkisi ifade edilebilir. Nihayetinde Osmanlı Devleti, Başkumandan Vekili tarafından sonucu belirsiz bir savaşa sürüklenmiş, bu savaş sonucunda Sarıkamış'da unutulmaz bir dram yaşanmıştır. Bu olayın müsebbipleri ile tabi olunan sistemin eleştirilip hatalarının da halka abartılarak lanse edilmesi fikri kuvvetle muhtemeldir. Zira ortada net bir bilgidен yoksunluk, basın yasağı ile gerçeklerin örtbas edilme çabası ve büyük bir askeri hezimet vardır.

Zira, “Allahuekber Dağları'ndaki 90.000 askerimiz, düşmana tek kurşun bile atmadan donup şehit oldular” şeklindeki söylentilerin gerisinde, 1920'li yılların siyasi düşünceleri etkili olmuştur denilebilir.³⁸²

³⁸¹ M. Erendil, *Sarıkamış Şehit Yurdu*, s.30.

³⁸² R. Balcı, *Tarihin Sarıkamış Duruşması*, s. 349.

5.1877-78 Osmanlı-Rus Harbi Kayıpları İle Ermeni Mezalimi Kayıplarının Sarıkamış Kuşatma Harekâtı Şehitleri İle Karıştırılması

1877-78 Osmanlı Rus Harbi ve Ermeni Mezalimi kayıplarının da bu konu içerisinde değerlendirilmesi, Sarıkamış Harekâtı'ndaki Türk askeri kaybının netlik kazanmasındaki engellerden biri olarak ve ayırt edilmesi geren bir faktör olmuştur. Sarıkamış Harekâtı'nda şehit olan askerlerin tespiti için bu ayırımın kesinlikle göz ardı edilmemesi gerekmektedir. Ancak yerli halkın Sarıkamış şehidi ya da 93 Harbi şehidi ayırımını yapmakta zorlanabileceği gerçeği karşımıza çıkmaktadır. Bu itibarla sözlü bilgi, aktarımındaki sahilik açısından tartışmalıdır.

6.Askeri Firar Olaylarının Yaşanması

Amansız iklim şartlarında vuku bulan Sarıkamış Kuşatma Harekâtı'nda insan olmanın verdiği yaşama güdüsü de, III. Ordu kayıplarının sağlıklı bir şekilde belirlenememesinde etkili olmuştur. Zira Harekât öncesi ve sonrası çok ağır yaşam ve iklim koşullarına tabi olan bazı askerler firar etmişlerdir. Bu askeri firar olayları ayrıca hatıratda zikredilmiş ve bir Onbaşının hatırat eserinde bul olay "Askerimiz firar, evet firar ediyor, hem de toplu bir halde"³⁸³ ifadesi ile yer almıştır. Zira Türk askerlerinin içerisinde bulunduğu şartlar oldukça ağırdır.

Türk askerleri, geceleri buz gibi çadırlarda yatmak zorunda kalmış, gündüzleri akşama dek kazma sallayarak siper kazmış ara yollar açmışlardır. Ellerinde gereç olarak belde taşınan portatif kazma ve kürekten başka bir şey olmadığı gibi, mevcut gereçler de yetersiz sayıdadır. Normalde iki üç saatte kazılabilecek bir siper için günlerce uğraşmıştır. Çünkü Toprak donmuş, kazı çalışmalarının mevzi çukurlarına dönüşmesi haftalar almıştır. Aşırı yorgunluğa ve uykusuzluğa bir de açlık eklenince bazı erler yılgınlığa kapılmış ve bir fırsatını bulunca kaçmış, sıcak ocak başı ve yiyecek bulmak umuduyla yollara düşmüşlerdir. Bu durumun asıl düşündürücü tarafı ise, askerler yakalanınca idama mahkûm olacaklarını bile bile bunu yapmıştır.³⁸⁴ Yine de birçok asker geriye doğru kaçmış, geriye kaçanların miktarı günden güne artmıştır.³⁸⁵

³⁸³ A.R.Eti, *Bir Onbaşının Doğu Cephesi Günlüğü*, s.109.

³⁸⁴ A. Müderrisoğlu, *Sarıkamış Dramı*, s.180.

³⁸⁵ Yarbay Guze, *Birinci Dünya Savaşı'nda Kafkas Cephesindeki Muharebeler*, s.36.

14 Şubat 1914 günü toplanan ordu kuvvetlerinde 42.000 er sayılmıştır. Böylece muharebeden önce 118.000 olan ordu mevcudundan 15.000 kadar ere ne olduğu bilinmemiştir. Bunlardan bir kısmının büyük bir olasılıkla mahalli çete teşkilatına katılmış ve bir kısmının da bölgedeki köylere dağıldıkları düşünülmüştür.³⁸⁶ Aslında zayıfın büyük kısmını da bu firariler oluşturmuştur.³⁸⁷

7. Askeri ve Mülki Amirlerin Tedbiren Yaptıkları Belge İmhaları

Harekâtın sonlarına doğru ve harekâtın ardından bazı askeri ve mülki yetkililer Rusların eline geçmesinden endişe duydukları belgeleri imha etmişlerdir. Bu karar savaş şartlarında değerlendirildiğinde güvenlik açısından zaruri bir karar olmasına karşın tarihi değerlendirmelerin sıhhati açısından bilgi zafiyetine zemin hazırlamıştır. Bu olay İhsan Paşa'nın hatıratında, esir olacaklarını anlamalarının hemen ardından çok net bir şekilde dile getirilmektedir; "Bu karışıklıkta eldeki silahlar kırılmış, işleyen makineli tüfekler ve toplar tahrip edilmiş ve üzerimizde düşmana yarayabilecek evrak ve her şey mahvedilmeye uğraşılıyordu, sonunda etrafımız sarıldı"³⁸⁸ ifadeleri vardır. Erzurum Valisi Hasan Tahsin Bey de "Bizden üç saat sonra Rus tayyaresi, hükümet konağına bomba atarak tahribat yapmış, aynı saat cephaneliğe ateş verildiğinden, ateşin şehrin bir kısmına sirayet ettiği, XI. Kolordu dümdarları (*artçıları*) ayrılırken resmi daireleri, telgrafhane'ye, kışlalara, emvali metruke olan kiliseye, hastaneye ve büyücek binalara ateş vererek; sevgili Erzurum, Moskoflara volkan halinde teslim olunmuştur ve maatteessür bu yüzden ahalden bazı mertebe zayıf olduğu işitilmiştir"³⁸⁹ demektedir.

8.Sarıkamış Kuşatma Harekâtı'nın Ardından Uygulanan Basın Yayın Yasağı

Harekâtın ardından büyük bir hezimetle İstanbul'a dönen Enver Paşa, bu büyük faciayı kamuoyundan saklamak için azami gayret göstermiş ve basın yasağı

³⁸⁶ Birinci Dünya Harbinde Türk Harbi, **Kafkas Cephesi III. Ordu Harekâtı**, I, s.536.

³⁸⁷ Yarbay Guze, **Birinci Dünya Savaşı'nda Kafkas Cephesi'ndeki Muharebeler**, s.41.

³⁸⁸ N. Öklem, **I. Cihan Harbi ve Sarıkamış**, s.70.

³⁸⁹ Tahsin UZER, **Makedonya Eşkiyalık Tarihi ve Son Osmanlı Yönetimi**, Ankara, 1987, s.336-337.

uygulamıştır³⁹⁰. Hakikati saklamak ve Sarıkamış faciasının III. Ordu'nun mevzii bir gerileyişi olarak göstermek için mümkün olan her şeyi yapmıştır.³⁹¹ Enver Paşa Türkiye'de örneğine bu güne kadar rastlanmamış bir sansür uygulamış ve basında Sarıkamış Harekâtı ile ilgili olarak tek bir satır haber yahut resim çıkmasını engellemiştir. Türkiye, Sarıkamış'ta nelerin yaşandığını ancak seneler sonra, 1922'de yapılan yayınlar sayesinde öğrenmiştir.³⁹²

Zaten savaşın başlamasından itibaren sansür uygulamasının olması da bu belirsizliğin nedenlerinden biri olmuştur. Sansür uygulamasından bahseden ve durumu eleştiren Kazım Karabekir Paşa;

“Dâhiliye Nezareti'nin sansür meselesini kökünden halletmeye karar verdiğini öğrendim, bu garip karar da şu imiş; Tanin Gazetesinden başka bütün gazete ve mecmualar kapatılacak.” Ve Sarıkamış Bozgununu da felaketi örtbas etmeye ve hatta yaldızlamaya kalkışmak açıkça bir hainliktir”. Demektedir.³⁹³

Rusya'ya saldırıyı Osmanlı Devleti'nin başlattığı gerçeği kamuoyundan saklandığı gibi³⁹⁴, Sarıkamış faciası da topluma yansıtılmamıştır.³⁹⁵

9.Sarıkamış Kuşatma Harekâtı Sırasında ve Sonrasında Sağlık Koşulları

Sarıkamış Harekâtı'nda Türk askerleri her türlü zarara açık durumda, sağlıksız bir ortamda, teçhizatsız ve tıbbi yardımdan yoksundur. Bu durumda askerlerin donmak ya da düşman kuvvetleri tarafından yok edilmesinin yanı sıra, çeşitli hastalıklarla da tehdit altında olmuştur. Bu itibarla, şehit sayısının artmasında bu hazırlıksız durumun önlenemez sonuçları Türk askerlerini tehdit etmiştir.

³⁹⁰ Sarıkamış Kuşatma Harekâtı'nın ardından İstanbul basınında bir ketunluk öne çıkmaktadır. Bu kayıtsızlığın nedeni üzerinde tartışmadan yayınlanan gazetelere bakıldığında ya Sarıkamış Harekâtı hiç yapılmamış izlenimi oluşmakta (, **Tercüman-ı Hakikat**, 31 Ocak 1915, **Tercüman-ı Hakikat** 1 Şubat 1915) ya da Harekâtın seyri ve sonuçları itibarı ile yanlış bilgilendirme yapılmaktadır.(Bkz. **Tanin**, 31 Ocak, 1915; İkdâm, 11 Şubat 1915).

³⁹¹ Enver Paşa'nın bu tutumu neticesinde hem Meclis-i Mebusan yanlış bilgilendirilmiş(**MECLİSİ Meclisi Mebusan Zabıt Ceridesi**, Devre: 3, Cilt:1, İctima Senesi:1, Otuzbeşinci İnikad, s.490) basın yolu ile hem de halk yanlış bilgilendirilmiştir.(“Osmanlı Ordusu Muzafferane ilerliyor...” **Tercüman- Hakikat** 31 Aralık 1914,s.2) ; Daha sonraki yayınlarda bu tutum çok daha net görülebilmektedir.(W.E.D. Allen, P. Muratoff, **Türk Kafkas Sınırdaki Harplerin Tarihi**, s.266).

³⁹² R. Balcı, **Tarihin Sarıkamış Duruşması**, s.348; (Sarıkamış Kuşatma Harekâtı ile ilgili ilk yayınlar için Bkz. Ö. Köprülü Şerif İlden, **Sarıkamış**, İstanbul,2005).

³⁹³ Kazım Karabekir, **I. Cihan Harbi'ne Nasıl Girdik**, II, İstanbul,1995, s. 441.

³⁹⁴ Y. Hikmet Bayur, **Türk İnkılâbı Tarihi**, III/I, s.276.

³⁹⁵ Yaver Suphi Bey, **Enver Paşa'nın Son Günleri**, Yay. Haz.: Mehmet Kuzu, İstanbul, 2007, s.253

Sarıkamış Harekâtı'yla ilgili yaygın görüşlerden biri de Harekât boyunca en az 40.000 askerin hastalık nedeniyle saf dışı kaldığı şeklindedir. Ordu Sıhhiye Başmüfettişi Tevfik Sağlam'ın raporları 1914 Aralık ve 1915 Ocak aylarında en az 25.000 askerin hastalıktan öldüğü tahminleri doğrular niteliktedir. Bu sonucun nedenlerinden biri de ulaşım hizmetlerinin yetersizliğidir.³⁹⁶ Yeteri kadar sağlık personeli ile hastanelerin bulunmaması, giyim kuşam ve beslenme durumunun vahameti şehit sayısını artırmıştır.³⁹⁷ 90.000 kişiden mürekkep olarak tertip edilen bu ordudan, resmi kayıtlara göre, ancak 12.000 kişi Erzurum'a ulaştı; diğer askerler ise tamamen telef olmuş veya esir edilmiş veyahut çadırsız karlı ordugâhlarda açlıktan soğuktan helak olmuştur. Geri dönebilen erat arasında ise çok geçmeden, tifüs³⁹⁸ hastalığı zuhur ettiğinden bu suretle onların da birçoğları ölmüştür.³⁹⁹

10.Şehit Sayıları Hakkındaki Bilgiler

Sarıkamış Harekâtı şehitleri hakkındaki bilgiler değerlendirildiğinde, bu olayın Enver Paşa'nın müdahaleleriyle (sansür ve İstanbul'u yanlış bilgilendirme) 1914 yılı içerisinde tam anlamıyla algılanamadığı görülmektedir. Bu bilinmezlik içerisinde ise şehit sayılarının tespiti ve neşri yapılamamıştır. Şehitlikler için müstakil bir yazının ele alınması bir yana, Sarıkamış Harekâtı'nı anlatan ilk eser bile bu harekâtın gerçekleştiği tarihten yedi yıl sonra; Sarıkamış Harekâtı'na katılan III. Ordu'ya mensup IX. Kolordu

³⁹⁶ B. Sönmez, R. Yıldız, *Ateşe Dönen Dünya: Sarıkamış*, s.104.

³⁹⁷ Birinci Dünya Harbinde Türk Harbi, *Kafkas Cephesi III. Ordu Harekâtı*, I, s.536.

³⁹⁸ Bu hastalığın 1913 'teki adı Hummayı Sebeh-i Tifo (Tifoya benzeyen humma) 'dur. Ateşli, Dalgınlığa sebep olan, Vücudun her yerinde sivilce ve lekelerle sebep olan çabuk ilerleyen bir hastalıktır. Ayrıntılı bilgi için Bkz. Lekeli Tifo, Tevfik Salim (Sağlam)'in 18 Nisan'da Tıp Fakültesi'nde verilen Konferansı, İstanbul, 1329 (1913).

Tifüs: Çok tehlikeli ve bulaşıcı bir hastalıktır. Halk arasında lekeli humma da denir. Bitler aracılığı ile bulaşır. Tifüsü doğuran nedenler; pislik, aşırı kalabalık yerlerde yaşamak, açlık ve yorgunluktur. Tifüs 12-14 gün devam eder. Ritekسیون denilen tifüs mikrobu, vücuda girdikten bir süre sonra; hastada halsizlik, baş ve bel ağrıları görülür, ateşi yükselir. Dudakları kurur, dili paslanır, yüzü kızarır. 4-5 gün içinde derinin üzerinde ufak kırmızı lekeler ortaya çıkar. Bazı hastalarda, sayıklama, bağırma ve tuvaletini altına kaçırmaması görülür. Hasta sağlıklı kişilerden ayrı bir yerde bakıma alınır. Eşyaları, bulunduğu yer dezenfekte edilir. Sulu ve sindirimi kolay yiyecekler verilir. İyi beslenir, vücut temizliğine çok dikkat edilir.(Ayrıntılı Bilgi İçin Bkz. <http://hastalik.terimleri.com/tifus.html>).

³⁹⁹ General Nikolski, *Sarıkamış Hareketleri*, s.94.

Kurmay Başkanı Yarbay (Kaymakam) Köprülü Şerif İlden⁴⁰⁰ tarafından yazılmıştır. Bu yazıyı ele alış amacını ise Yarbay Şerif İlden eserinde şöyle dile getirmektedir “Sarıkamış olayını ayrıntıları ile yazmak kaçınılmazdı. Bu gereklilik olayın şimdiye dek çoğunluğun bilgisinden uzak tutulmasından çok, orada bu ulusun pek çok yıllardan beri benzerini ortaya çıkaramadığı pek değerli bir ordusunun iki hafta içerisinde yok edilmesinden kaynaklanmaktadır”.⁴⁰¹ Bu yayın bir ilk olsa da tam anlamıyla Türk kayıplarına bir netlik kazandırmamıştır. Zira çok geniş bir harekât alanı ve hatırı sayılır bir mevcutta olan III. Ordu bahis konusudur. Sarıkamış Harekâtı’na katılan asker sayısı ve harbin sonundaki kayıplar hakkında çeşitli kaynaklarda farklı bilgiler vardır. Kafkasya Cephesi Samsun’dan Van’a kadar 600 km⁴⁰² uzunluğunda geniş bir cephe olduğu düşünülürse, kayıpların da netliği konusunda zorluk daha anlaşılır olmaktadır. Bu karışıklığın önüne ise ancak, III. Ordunun kuruluş aşamasındaki mevcudunun sağlıklı bir şekilde ele alınmasıyla geçilebilir.

Birliklerin sayısı “standart askeri sisteme” göre⁴⁰³ belirlenmiş sayılara göre oluşturulmuş olduğu düşünülürse tablo hemen hemen aşağıdaki gibi olmaktadır.

Bu askeri standartlar, I.Dünya Savaşı eşiğinde şu şekilde belirlenmiştir:

“Bir Manga 9 kişi,

Bir Takım 9 Manga (81 kişi),

3 Takım bir Bölük (250 kişi),

Bir Tabur 4 Bölük (1.000 kişi),⁴⁰⁴

Bir Alay 3 ya da 4 Tabur (3 taburlu olması halinde 3.000 kişi, 4 taburlu olması halinde 4.000 kişi),

Bir Tümen 3 Alay ve bağlı birlikler ile birlikte 10.000 ile 13.000 kişi olur.

⁴⁰⁰ Bu eser önce Akşam Gazetesi’nde yazı dizisi olarak tefrika edilmiş sonra da 1338 (1922) yılında İstanbul’daki Zaman Kitaphanesi tarafından kitap haline getirilmiştir.(Kaymakam Şerif Bey’in Anıları Sarıkamış, İstanbul, 1998,s.7).

⁴⁰¹ Ş. İlden, **Sarıkamış**, s.261.

⁴⁰² Y. H. Bayur, **Türk İnkılâbı Tarihi**, III/I, s.362; .S. Kocabaş, **Sarıkamış Faciasına Giden Yol**, s.78
⁴⁰³ Sarıkamış Kuşatma Harekâtı sırasında; Kolordular üçer Tümenli, Tümenler üçer Piyade Alaylı, Alaylar üçer taburludur. Ayrıca Tümenlerde birer de Topçu Alayı vardır.(Yarbay Guze, **Birinci Dünya Savaşı’nda Kafkas Cephesi’ndeki Muharebeler**, s.7)

⁴⁰⁴ Bir taburun Erzurum’dan çıkış sayısını 800 ve üzeri olarak veren eserler vardır. Dolayısı ile belirtilen rakamlar III. Ordu mevcuduna yakındır denilebilir. (Şerif İlden, **Sarıkamış**, s.239)

Bağlı birlikler ise, Tümenlerde ve Kolordularda komutanlığa bağlı muharebe, İstihkâm, Süvari Bölüğü, Topçu Alayı ya da Taburu, sağlıkçılar, Sahra Hastanesi, Ekmekçiler, Ulaştırmacılar⁴⁰⁵ gibi birimlerden oluşmaktadır.

Bu yapılanmaya göre bir Alay en az 3 Tabur ve 3.000 den fazla 4 Tabur ve 4.000 personelden oluşmaktadır.

Bu standarda göre, Sarıkamış'a katılan Alayların mevcutları ile ilgili bir tablo oluşturulabilir. Bu klasik hesaplamaların sonucunda çıkan tabloda, askeri güçlerin sayısı; birbirini tam tutmasa da hatırat ve kaynak eserler dikkate alındığında birbirine yakın rakamlar ortaya çıkmaktadır. Bu amaçla ordunun seferberlik sırasında ve sonrasında, harekât sırasındaki Ordu mevcutlarının tespiti en önemli adımdır. Seferberlik ilan edildiğinde III. Ordu Müfettişliği III. Ordu'nun IX. , X. , XI. Kolordular ve II. Süvari Fırkası'ndan meydana geldiği ifade edilmektedir.⁴⁰⁶Bu bilgiler ışığında oluşturulabilecek muhtemel tablo aşağıdaki gibi olur.

IX. KOLORDU'YA BAĞLI BİRLİKLER

BAĞLI BİRLİKLER ⁴⁰⁷	En Az	En Fazla
17.Tümen Toplamı	9000	12000
49.Alay	3.000	4.000
50.Alay	3.000	4.000
51.Alay	3.000	4.000
17. Topçu Alayı	3.000	4.000
28.Tümen Toplam	12.000	16.000
82.Alay	3.000	4.000.
83.Alay	3.000	4.000
84.Alay	3.000	4.000

⁴⁰⁵ Birinci Dünya Harbi'nde Türk Harbi, **Kafkas Cephesi Üçüncü Ordu Harekâtı**, I, S. 40.

⁴⁰⁶ Miralay Bakı, **Büyük Harpte Kafkas Cephesi**, İstanbul, 1933, s. 155.

⁴⁰⁷ Birinci Dünya Harbi'nde Türk Harbi, **Kafkas Cephesi III. Ordu Harekâtı**, I, s. 41.

28.Topçu Alayı	3.000	4.000
29.Tümen Toplam	12.000	16.000
85.Alay	3.000	4.000
86.Alay	3.000	4.000
87.Alay	3.000	4.000
29.Topçu Alayı	3.000	4.000
IX. Kolordu Toplamı	36.000	47.000⁴⁰⁸

X. KOLORDU'YA BAĞLI BİRLİKLER

BAĞLI BİRLİKLER ⁴⁰⁹	En Az	En Fazla
30.Tümen	12.000	16.000
88.Alay	3.000	4.000
89. Alay (Giresun Alayı)	3.000	4.000
90.Alay	3.000	4.000
30.Topçu Alayı	3.000	4.000
31.Tümen Toplamı	12.000	16.000
91.Alay	3.000	4.000
92.Alay	3.000	4.000

⁴⁰⁸ IX. Kolordu 1914 yılında 17. 28. Ve 29. Tümenlerden oluşmaktadır. Bu kolordu askerlerini; Trabzon, Polathane, Büyük liman, Maçka, Sürmene, Of, Rize, Erhavi, Pazar, Erzurum, Pasinler, Hınıs, Kığı, Mamahatun, Erzincan, Plümür, Kemah, Refahiye, Karaköse, Bayburt, İspir, Keskin, Tortum, Aşkale, Gümüşhane, Kelkit, Şiran, Karahisar, Mesudiye'den temin etmiştir.(Ayrıntılı bilgi için bkz.Türk Silahlı Kuvvetleri Tarihi, III/VI 1908-1920 Ankara, 1971,Ayrıntılı tablo için bkz. ek Arşiv belgeleri 12).

⁴⁰⁹ Birinci Dünya Harbi'nde Türk Harbi, **Kafkas Cephesi III. Ordu Harekâtı**, I, s. 41; X. Kolordu 1914 yılında 30. 31. ve 32. Tümenlerden oluşmaktadır. Bu Kolordu askerlerini; Sivas, Yıldızeli, Hafik, Zara, Divrik, Kangal, Gürün, Sarkışla, Aziziye, Tokat, Reşadiye, Niksar, Amasya, Mecitözü, Merzifon, Köprü, Havza, Samsun, Bafra, Çarşamba, Ünye, Fatsa, Peşembe, Ordu, Giresun, Tirebolu'dan temin etmiştir. Ayrıntılı bilgi için bkz.Türk Silahlı Kuvvetleri Tarihi, III/VI 1908-1920 Ankara, 1971,Ayrıntılı tablo için bkz. ek Arşiv belgeleri 12).

93.Alay	3.000	4.000 ⁴¹⁰
31.Topçu Alayı	3.000	4.000
32.Tümen Toplamı	13.250	17.000
Fethi Bey Müfrezesi⁴¹¹ (93. Alay)	4.250	5.000
94.Alay	3.000	4.000
95.Alay	3.000	4.000
96.Alay	3.000	4.000
X. Kolordu Toplamı	37.250	49.000⁴¹²

XI. KOLORDU'YA BAĞLI BİRLİKLER BAĞLI BİRLİKLER⁴¹³

	En Az	En Fazla
18.Tümen	12.000	16.000
53.Alay	3.000	4.000
98.Alay	3.000	4.000
102.Alay	3.000	4.000
18.Topçu Alayı	3.000	4.000
33.Tümen	12.000	16.000⁴¹⁴
52.Alay	3.000	4.000

⁴¹⁰ Askeri birliklerin mevcutlarını verirken bu hesaplamamın üzerinde de rakamlar çeşitli kaynaklarda zikredilmektedir. (Hanri Benazus, **Sarıkamış Faciası**, s.255).

⁴¹¹ X. Kolordu'ya bağlı olarak savaşan Fethi Bey Müfrezesi 4 Tabur ve bir batarya'dan oluşmakta olup, taburlar 1.000. kişi, batarya ise 250-500 kişi arasındadır. Bu rakamlar esas alınırsa Fethi Bey Müfrezesi 4.300 kişilik bir mevcuda ulaşmaktadır. Ancak bir eserde bu müfrezenin yekünü 5.000 olarak verilmektedir. (H. Benazus, **Sarıkamış Faciası**, s.255).

⁴¹² X. Kolordu toplamını bazı eserlerde 40. 000 olarak söylenmiştir. Dolayısı ile belirtilen rakamlar III. Ordu mevcuduna yakındır denilebilir.(Şerif İlden, **Sarıkamış**, s.239).

⁴¹³ Birinci Dünya Harbi'nde Türk Harbi, **Kafkas Cephesi III. Ordu Harekâtı**, I, s. 41; XI. Kolordu 1914 yılında 18. 33. ve 34. Tümenlerden oluşmaktadır. Bu kolordu askerlerini; Elazığ, Harput, Arapkir, Malatya, Akçadağ, Adıyaman, Besni, Hozat, Mazgır, Van, Başkale, Gecar, Erciş, Hizan, Siirt, Mardin, Midyat, Nuseybin, Muş, Malazgirt, Genç, Palo, Lice, Silvan, Erganimadeni, Diyarbakır, Derik, Siverek'ten temin etmiştir. Ayrıntılı bilgi için bkz.**Türk Silahlı Kuvvetleri Tarihi**, III/VI 1908-1920 Ankara, 1971,Ayrıntılı tablo için bkz. ek Arşiv belgeleri 12).

⁴¹⁴ 33. Tümen toplamını 13. 000 olarak ifade eden eser vardır. Dolayısı ile belirtilen rakamlar III. Ordu mevcuduna yakındır denilebilir.(Şerif İlden, **Sarıkamış**, s.235-236) .

97.Alay	3.000	4.000
99.Alay	3.000	4.000
33.Topçu Alayı	3.000	4.000
34.Tümen	12.000	16.000
54.Alay	3.000	4.000
100.Alay	3.000	4.000
101.Alay	3.000	4.000
34.Topçu Alayı	3.000	4.000
Tümen Toplamları ⁴¹⁵	36.000	48.000
II.Nizamiye Süvari Tümeni ⁴¹⁶	5.428	5.428
XI. Kolordu Toplamı	41.428	53.428

III. ORDUYA BAĞLI KOLORDULAR VE MEVCUTLARI⁴¹⁷

Kolordu	En Az	En Çok
IX. Kolordu	36.000	47.000
X.Kolordu	37.250	49.000
XI. Kolordu	41.428	53.428
III. Ordu Toplamı	114.678	149.428 ⁴¹⁸

⁴¹⁵ XI. Kolordu toplamını Kasım ayı sonunda 35.000 kişi civarında verilmektedir. Dolayısı ile belirtilen rakamlar III. Ordu mevcuduna yakındır denilebilir.(W.E.D. Allen, P.Muratof, **Türk – Kafkas Sınırındaki harplerin Tarihi**, s.236).

⁴¹⁶ Birinci Dünya Harbi'nde Türk Harbi, **Kafkas Cephesi III. Ordu Harekâtı**, I, s. 40.

⁴¹⁷ 1914 yılı Kasım ayında, Doğu Cephesi'nde III. Ordu'ya bağlı Tümenler; 17,18,28,29,30,31,32,33,34 ncü Tümenlerdir. (Ayrıntılı bilgi için bkz.**Türk Silahlı Kuvvetleri Tarihi**, III/VI 1908-1920 Ankara, 1971).

⁴¹⁸ III. Ordu'nun genel mevcudu hakkında 118.000 rakamı da zikredilmektedir. Dolayısı ile verilen rakamlar III. Ordu mevcuduna yakındır denilebilir. (Fevzi Çakmak, **Büyük Harpte Şark Cephesi Hareketleri**,s.79)

Sarıkamış Muharebeleri'nin kayıpları hakkında Türk ve Rus yazarlarıyla, diğer tarafsız yazarların ortaya koyduğu rakamlar ve görüşler bazı noktalarda birleşmekle beraber büyük farklılıklar göstermektedir.⁴¹⁹

Sarıkamış Harekâtı şehit sayılarıyla ilgili yapılan çalışmalarda ise, aşağı yukarı birbirini tutan rakamlar yerine, birbiriyle örtüşmesi zor ve oldukça farklı olan rakamlar da zikredilmektedir. Ya da tespitin muğlaklığına atfen yuvarlak, tahmini rakamların telaffuzu esas alınmıştır. Yapılan çalışmaya önemli katkılar sağlayan İslam Ansiklopedisi serisi de bu yaklaşıma bir örnektir. Burada;

“Maiyetindeki kumandanların itirazlarına rağmen ileri harekâtı ağır kış şartları altında sürdüren Enver Paşa, Sarıkamış Harekâtı olarak anılan bu harekâta 90.000 kişilik ordu mevcudunun çok büyük bir bölümünün Allahuekber Dağları'nda donarak ölmesi veya Ruslar tarafından öldürülmesi üzerine”...⁴²⁰ “Başka bir kaynakta ”Ordu mevcudunun yüzde doksanınin kaybettikten sonra”...⁴²¹ ifadesi geçmektedir. Bu belirsizlik akademik çalışmalarda olduğu gibi, edebi eserlerde de “ Sarıkamış'ta onbinlerce Mehmetçik buz kesti⁴²²” aynı ihtilafı içerisinde taşımaktadır.

Denilebilir ki Sarıkamış Harekâtı için en farklı bilgiler savaş ölüleri konusunda verilmiştir. Bu farklar, rakam tespitinde uygulanan yöntemlerin eksikliğinden ziyade çoğu zaman yazarın keyfi bir tutum içerisine girmesinden kaynaklanmaktadır. Elde edilen birçok hatırat eserde ise harekâta ilgili olarak verilen bilgilerde; güzergâh ile ilgili olarak çok genel ifadeler yer almış, bu genel ifadeler şehitler ve yaralılar içinde kullanılmıştır. Örneğin hatıralarda geçen, “Çadıra gelene kadar gördüğüm sekiz on yerde, donan zavallı askerler ebedi uykularında yatıyorlar,”⁴²³ ”Bugün birliğimiz Allahuekber Dağları'ndan Kars'a doğru iniyor.”⁴²⁴ Gibi ifadeler bize genel bir güzergâh vermekle birlikte; şehit sayısı ve şehitlik alan tespitleri hakkında tam bir değerlendirme yapılabilmesi için, çok fazla ipucu içermemektedir. Bir de bu duruma askeri ketumluk eklenince bu tutarsızlığın sonu gelmemektedir. 31. ve 32. Tümenlerin çarpışması

⁴¹⁹ M. Taşyürek, *Bir Hüznün Tarihi Sarıkamış*, s.261.

⁴²⁰ İslam Ansiklopedisi, “Enver Paşa”, D.İ.A.,s.263.

⁴²¹ Eşref Köylü, “Enver Paşa'nın Sarıkamış Harekâtı Stratejik ve Taktik Düşünceler”, s.104.

⁴²² İsmail Çolak, *Tarihimizin En Beyaz Dramı*, 2006, İstanbul, s.93.

⁴²³ A.R. Eti, *Bir Onbaşımın Doğu Cephesi Günlüğü*, s.111.

⁴²⁴ Metin Tekin, *Sarıkamış'tan Sibirya'ya*, İstanbul, 2007, s.136.

neticesinde bile 44⁴²⁵ kişi ile 2.000 kişi arasında verilen zayıat miktarındaki tezatlık, bu askeri ketumluğu çok net göstermektedir. Harekâta katılan Şerif İlden de bu ketumluğa atfen, " Bu olay, geleneğe uyularak resmi belgelerde tam anlamıyla gizli tutulmuş"⁴²⁶ ifadesini yazmıştır. Gerçekte olanlarla, olayın ifşa edilen kısımları bazen çok farklı olabilmektedir denilebilir.

Fevzi Çakmak ise eserinde, " Ruslar muharebe meydanında sağlam olarak pek az esir almışlardır. 7.000 esirden başka bütün mıntıkada kışın kar içinde kalmış yaralı ve donuk olarak 23.000 ölü gömmüşlerdir. Muhtelif üç Rus kitabında da bu muhtelif rakamlar birbirine yakındır. Rusların tespit ettiği bu 30.000 zayıata, Rusların ileri gelemeyip görmedikleri bizim tarafta kalan şehitlerle donuklar bilhassa XI. Kolordu zayıatı ilave edilirse umum zayıat tahminen 40.000 olduğu kabul olunabilir"⁴²⁷ demektedir.

Birçok yazar yöntem konusunda açıklama yapma gereği duymazken verdiği rakamın kaynağı konusundan da endişesiz davranmışlardır. Hemen belirtilmelidir ki bu konuda elde edilecek rakamlar üzerinde ihtiyat hakkı her zaman saklı kalacaktır.

Yaralanma ve esirler hakkında doğruya yakın bilgiler bulunmasına rağmen, zayıata sebep olan asıl unsurların başında gelen firar, hastalık ve donmalar konusunda net rakamlar elde etmenin güçlüğü kesin bilgilere ulaşılmasını imkânsız kılmaktadır.

"93 Harbi'nden sonra (1878-1918) 40 Yıllık Kara Günlerde Kars'ımız" kitabının yazarı Sarıkamış Harekâtı sonunda 60.000 şehit, 7.000 esir, 30.000 den fazla hasta ve yaralı verildiğini ve Kars'ta katledilen 40.000 Türk ile bu rakamın 137.000 e ulaştığını belirtmektedir. İngiliz Binbaşı M. Larşer ise, "Türk kıtalarının yolsuz, yüksek dağların zorlukları içerisinde soğuk, kar, açlık ve tifüsten 90.000 insan zayı ettiğini" yazmaktadır. 40.000 den fazla esir veren ordu 12.000 askerle geri dönmüştür. Sarıkamış Dramı'nın yazarı dramatize ettiği rakamlarla 90.000'i donuk toplam 114.000 kayıp verildiğini ileri sürer. Dördüncü Askeri Tarih Semineri'ne bir bildiri sunan General Hüseyin Işık, Sarıkamış Harekâtı'na katılan 118.000 askerden ancak 18.000 kişinin geri döndüğünü hasta ve yaralılarından 10.000 askerin daha kurtarıldığını kabul edilirse Türk kayıplarının 90.000 asker olduğunu belirtir. Aziz Samih ise Kafkas Cephesi

⁴²⁵ Birinci Dünya Harbi'nde Türk Harbi Kafkas Cephesi III. Ordu Harekâtı, I, s.401.

⁴²⁶ Ş.İlden, Sarıkamış, s.192.

⁴²⁷ F. Çakmak, Büyük Harpte Şark Cephesi Hareketleri, s.79.

Hatıraları'nda III. Ordunun tamamen mahvolduğunu Kolorduların geride kalmış olan gayri muharip hısımları ile talimgâhlarda, depolarda, asker alma şubelerinde ve önceden yola çıkarılanların gelmesiyle 22 Ocak 1915'te Ordu mevcudunun 21.351 insan (13.444 tüfek), 12.376 hayvana ulaştığını öne sürmüştür.⁴²⁸

Enver Paşa tarafından, Sarıkamış kuşatması sırasında emirsiz mevzi düzeltilmesi yaptığından idamına karar verilip, sonradan geri alınan Arif Bey'e (29.Tümen Komutanı⁴²⁹) göre ise "Kolorduların %99,5 raddelerinde zayıyatı vardır" derken, bu yaklaşım Ali İhsan Sabis tarafından, "Arif Bey'in verdiği bu zayıyat rakamı kabul edilemez. Oldukça iyi ve ciddi olarak yazılmış kitabının, Enver Paşa hakkındaki hükümleri çok enfüsi (Subjektif)'dir".⁴³⁰ İfadesi ile reddedilmiştir.

Başka kaynaklarda ise, 22 Aralık 1914'de başlayan Sarıkamış Harekâtı'nda 118.000 kişilik III. Ordu'nun 30.000'i ölü, 7.000 esir ve 12.400 erle sınır gerisine çekilmesi ile sona ermiştir⁴³¹ tespiti olduğu gibi, diğer bir kaynakta, Sarıkamış bozgunundan sonra III. Ordu 20.000 kişilik bir kuvvete inmiştir⁴³², ifadesi de yer almaktadır.

Liman Von Sanders'ın verdiği bilgilere göre ise, Sarıkamış Harekâtına katılan 90.000 kişilik mevcuttan harbin sonunda 12.000 kişi kalmıştır.⁴³³

Rus kaynaklarında incelendiğinde, taarruzun neticesi III. Türk Ordusu için tam bir facia olarak nitelenmiş, kayıpların çok fazla olduğu ifade edilmiştir. Buna göre, 75.000 kişi olarak ifade edilen insan kaybı ile topların tamamı Rusların eline geçtiği, Haziran ortasında ise Türklerin elde kalan mevcudunun 18.000 kişi olduğu, geriye kalan bu 18.000 kişiden 15.000'inin de XI. Kolordu'ya ait olduğu yazılmıştır.⁴³⁴

Türk kayıpları ile ilgili olarak General Nikolski değerlendirmesinde ise; III. Ordu'nun tamamen hezimete uğratıldığı; toplamda 90.000 kişi olan ordudan, resmi kayıtlara göre, ancak 12.000 kişinin hayatta kaldığını; geriye kalan 78.000 kişinin ölmüş

⁴²⁸ R. Balci, **Tarihin Sarıkamış Duruşması**, s.274.

⁴²⁹ A. Müderrisoğlu, **Sarıkamış Dramı**, s.297; Bütün Savaş Kadrosu için bkz. İsmet Görgülü, **On Yıllık Harbin Kadrosu 1912-1922**, Balkan-Birinci Dünya ve İstiklal Harbi, Ankara,1993.

⁴³⁰ Z. N. Aksun, **Enver Paşa ve Sarıkamış Harekâtı**, s.221.

⁴³¹ Y. Özdemir, **Bir Savaşın Bilinmeyen Öyküsü**, s.353.

⁴³² Cemil Kutlu, **I. Dünya Savaşı'nda Rusya'daki Türk Savaş Esirleri ve Bunların Yurda Döndürülmeleri Faaliyetleri**, (Yayımlanmamış Doktora Tezi), Atatürk Üniversitesi, A.İ.İ.T. Enstitüsü, Erzurum, 1997, s.3; A. N. Kurat, **Türkiye ve Rusya**, s.283.

⁴³³ Liman von Sanders, **Türkiye'de Beş Yıl**, S.51.

⁴³⁴ W.E.D. Allen, P. Muratoff, **Türk Kafkas Sınırındaki Harplerin Tarihi**, s.264

veya esir edilmiş veyahut çadırsız karlı ordugâhlarda açlıktan soğuktan telef olduğunu yazmıştır. Dönebilen askerlerin ise başka bir tehlike ile karşı karşıya kalıp, çok geçmeden, tifüs hastalığına yakalandıklarını, bu suretle de birçoklarının öldüğünü ifade etmiştir”.⁴³⁵ Yine Rus kayıtlarında, gömülen ölümlerin sayısı ise 11.000, telef olan hayvan sayısı da 13.000 olarak yazmaktadır.⁴³⁶

Genelkurmay kayıtlarında ise; “Bizim kendi arşivlerimizden ve yazarlarımızdan edinilen bilgilere göre, Ruslar muharebe esnasında 7.000 esir aldıklarını ve muharebeden sonra 23.000 ölü gömdüklerini resmi yayınlarla bildirmişlerdir. Bu aynen kabul olunmakta” yazmakta, “XI. Kolordu bölgesinde 10.000, muharebe hatları gerisinde donma ve hastalık nedeniyle 20.000 erin daha öldüğü sanıldığından kayıpların toplamı 60.000 i bulduğu” ifade edilmektedir.⁴³⁷ Yine buna sayıya yakın ifade edilen bir başka rakam da, “Erzurum’dan Sarıkamış’a kadar süren bu büyük savaşa III. Türk Ordusu, IX. , X. , XI. Kolordulardan kurulmuş olarak katılmış olduğu bu ordunun 94 Tabur ve 218 toptan kurulu 75.660 kişiden ibaret olduğu, Türk Harp Tarihi değerlendirmesine göre, Türk Ordusunun kayıpları; savaş alanında şehit düşenler 23.000, savaş hatları gerisindeki kayıpları 10.000, yaralı ve hasta olarak savaş alanından çıkanlar 17.000 ve esir düşenler 7.000 kişidir”.⁴³⁸ ifadesi yer almaktadır.

Harekât esnasında III. Ordu Kurmay Başkan Yardımcılığı’nı yapan Alman Yarbay Guse de, yayınladığı hatıratında bir değerlendirme yapmış; “ yaklaşık 30.000 asker geri dönmüştür. Bazı kaynaklara göre Ruslar tarafından 27.000 esir alınmış, 30.000 ölü (kanlı zayıat ve donma sebebiyle) bulunmuş, diğer bilgilere göre esirlerin miktarını 3.500⁴³⁹dir” demektedir.

Bütün bu rakamların ardından yapılacak değerlendirmede, en sağlıklı sonuca ulaşmaya çalışılacaktır. Kesin olan ve birbiri ile örtüşen rakamlardan hareketle, III. Ordu’nun harekâta başlarken olan mevcudu 118.000 civarı olarak kabul edilirse, Türk askerlerinin kayıpları hakkında bir netlik ortaya konulabilir. Kayıtlarda kesin olan Rusların defnettiği 23.000 şehit, esir aldıkları 7.000 Türk askeri vardır. Ruslar

⁴³⁵ General Nikolski, **Sarıkamış Hareketleri**, s.9.

⁴³⁶ http://www.grwar.ru/library/Sarycamysh/SR_01.html#ftn1b.

⁴³⁷ Birinci Dünya Harbinde Türk Harbi, **Kafkas Cephesi III. Ordu Harekâtı**, I,s.535.

⁴³⁸ **General Maslovsky’nin Umumi Harpte Kafkas Cephesi Eserinin Tenkidine Dair**, Ankara, Genelkurmay Basımevi, 1935, s.152.

⁴³⁹ Yarbay Guze, **Birinci Dünya Savaşı’nda Kafkas Cephesi’ndeki Muharebeler**, s.41.

tarafından ifade edilen Türk zayıtı raporu 30.000 olarak kabul edilebilir. Bununla birlikte Türk Genelkurmayı'nın 2007 tarihinde açıkladığı Sarıkamış Harekâtı kayıpları 60.000 olarak ifade edilmiştir. Bu rakamların ardından, toplamda 90.000 Türk askerine ne olduğu belirlenmiştir. Geriye kalan 28. 000 askerden ise 12.000 Türk askerinin cephe gerisine avdet edebildiği sabittir. Ne olduğu meçhul Türk askeri sayısı 16.000 olarak ortada durmaktadır. Bunun açıklamasını da yine bir asker olan Fevzi Çakmak şöyle yapmaktadır; “ Her ay 30.000 kişi hastaneye girince izdiham muhtelif hastalıkları doğurdu, Tifüs, Hummayı Racia, Dizanteri, Tifo....sefaleti hayatiye ile askerler yollarda ölecek yer arıyorlardı, aynı hal 1877-78 Rus seferinde yine Erzurum'da zuhur etmiş 30.000 neferin ölümüne neden olmuştu. Erzurum'da 16.000 kişilik hastane olması gerekirken 900 kişilik hastane vardı, ölümler çadırlarda odun yığını gibi yığılıyordu.”⁴⁴⁰

X. Kolordu Komutanı ve daha sonra III. Ordu Komutanlığını da üzerine alan, en yetkili askeri komutanlardan biri olduğu aşikâr olan Hafız Hakkı Paşa'nın da Tifüs hastalığından öldüğü⁴⁴¹ hesaba katılırsa, III. Ordudaki askerlerin hastalığa kapılma riski ve hastalıktan vefat sonuçları çok daha fazladır denilebilir. Nitekim kayıplar noktasındaki ne olduğu belirsiz 16.000 (Ordu mevcudunun daha fazla olması bu kaybı daha da artırır) kişilik III. Ordu askerlerinin hastalıktan vefat eden şehitler olma olasılığı oldukça yüksektir.⁴⁴² Bu gerçekliği destekleyecek nitelikte bazı kayıtlar, bize bir bakış açısı kazandırabilecek bilgiler içermektedir. ATESE Arşivi'nden alınan bir belgede, Erzurum'da bulunan merkezi hastanenin üç yıllık kayıt ve faaliyet cetveli tablosu⁴⁴³ bulunmaktadır. Bu cetvel dikkatlice incelendiğinde sayılar bize 1914 ve sonrasındaki savaş ve yürüyüş güzergâhındaki donuk şehitlerinin yanında hastalıktan dolayı da çok fazla kaybın olduğunu⁴⁴⁴ ve bu kaybın asker sivil demeden tüm halka sirayet ettiği gerçeğini gözler önüne sermektedir. Sarıkamış Kuşatma Harekâtı'na en yakın tarih olan 1915 tarihli hastane kaydına bakıldığında şu tablo ortaya çıkmaktadır.

⁴⁴⁰ F.Çakmak, *Büyük Harpte Şark Cephesi Hareketleri*, s.80.

⁴⁴¹ Hafız Hakkı Paşa 15 Şubat 1915'de vefat etmiş, naaşı, Erzurum'da Karskapı Şehitliği'ne defnedilmiştir..

⁴⁴² Cihat Göktepe, *“Sarıkamış Harekâtı ve Şehitlerle İlgili Değerlendirmeler”*, s.43.

⁴⁴³ ATASE, BDH, Kıs.3003, Dos.196, F.1.

⁴⁴⁴ Halil Ataman, *Esaret Yılları*, s.76-77.

Raporda; 1915 yılında Erzurum'daki hastaneye gelen hasta sayısı 326.350 kişidir. Erzurum'un 1915 nüfusu⁴⁴⁵ esas alındığında bu rakam çok büyük bir rakamdır. Cumhuriyetin ilk resmi nüfus sayımının yapıldığı on yılda on beş milyon genci yaratmakla marşların yapıldığı 1927 senesinde bile Erzurum'un merkez nüfusu ancak 270.925 kişidir. Bu rakamlardan hareketle,

1915 yılında Erzurum Hastanesine gelen hasta toplamı: 326.350

1915 yılında Erzurum Hastanesinde vefat eden sayısı : 54.446 kişidir.

Ayrıca bu rakamlar resmi belgelere girmiş olan kayıtlar için geçerlidir. Birde savaşın acımasız yüzü olan; seferberlik, kargaşa, belirsizlik ve fakirlik ortamındaki yaşama içgüdüğü ile hareket eden insanların durumu(hastaneye gelemeyen- kayıt dışı tedavi yöntemleriyle muhatap olan) bu rakamların üzerine eklenecek olursa sayı daha da büyüyecektir. Resmi rakamları hastalıklara göre vefat durumlarına bakıldığında ise;

1-Hummayı racia⁴⁴⁶, dan 1915 yılında Erzurum Hastanesi'nde 14.327 hasta Hummayı racia' dan 1915 yılında Erzurum Hastanesi'nde 4.961 vefat kaydı vardır Hummayı racia' dan 1915 yılında Erzurum Hastanesi'nde ölüm oranı %34.6 dır.

2- Lekeli humma⁴⁴⁷, dan 1915 yılında Erzurum Hastanesi'nde 9.920 hasta Lekeli humma' dan 1915 yılında Erzurum Hastanesi'nde 4.686 vefat kaydı vardır. Lekeli humma' dan 1915 yılında Erzurum Hastanesi'nde ölüm oranı %47 dir.⁴⁴⁸

Bu rakamlardan da anlaşılacağı üzere savaşın seyri ve sonrası birbirinden bağımsız olmadığından nedenleri ve sonuçları ile binlerce vatan evladının (asker-sivil) canına mal olmuştur. Canını ortaya koyan bu insanları asker sivil diye ayırmak da o dönemin şartlarında çok zordur. Bir insan askeri yoklama defterine girince mi asker

⁴⁴⁵ 24 Mayıs 1913'de Erzurum Vilayeti'nin merkez sancağı, nahiye ve köylerle birlikte nüfusu 109.561'dir. (Ali Servet Öncü, **1908-1923 Yılları Arasında Erzurum Vilayeti'nin İdari ve Sosyal Yapısı**, (Yayımlanmamış Doktora Tezi), Erzurum, 2006, s.19; Kemal Karpat, **Osmanlı Nüfusu (1830-1914), Demografik ve Sosyal Özellikleri**, İstanbul, 2003, s.208-209).

⁴⁴⁶ Hummayı Racia: Ateşli (İlgisi olan-Geri dönen) hastalık demektir. Mikroplu, Sâri (Bulaşabilen) istila eden bir kan hastalığıdır. Ayrıntılı bilgi için bkz. **Hummayı Racia'ya Karşı Talimatname**, Babı Ali Dâhiliye ve Sıhhiye Nezareti, Osmanî Şirketi Matbaası, İstanbul, 1332 /1916 .

⁴⁴⁷ Bu hastalığın 1913 'teki adı Hummayı Sebeh-i Tifo (Tifoya benzeyen humma) 'dur. Ateşli, Dalgınlığa sebep olan, Vücudun her yerinde sivilce ve lekelere sebep olan çabuk ilerleyen bir hastalıktır. Ayrıntılı bilgi için (Bkz. Lekeli Tifo, **Tevfik Salim (Sağlam)'ın 18 Nisan'da Tıp Fakültesi'nde verilen Konferansı**, İstanbul, 1329 /1913); Tifo Yun. *Typhos*: Kirli sularda, bu sularla sulanmış sebzelerde bulunan ebert basilinin sebep olduğu ortalama üç hafta süren ateşli ve tehlikeli bir bağırsak hastalığı, karahumma(Cihat Göktepe, "**Sarıkamış Harekâtı ve Şehitlerle İlgili Değerlendirmeler**", s.43).

⁴⁴⁸ ATASE, BDH, Kls.3003, Dos.196, F.1.

olur, yaşının 12 ya da 70 olması vatan savunmasında hizmet edemeyeceği anlamına mı gelir? Bir insan köyünde vatanını, toprağını savunurken ölürse ne kadar şehittir? Askerlere erzak götürürken yollarda donan kadınlar ne kadar şehittir? Askere cephaneye yetiştirmek için bir yandan soğukla bir yandan yoklukla uğraşırken hastalanıp ölen çocuklar ne kadar şehittir? Bunların hiç birisi birbirinden ayrı değerlendirilemeyecek kadar vatan evladıdır, vatan şehididir. Her ne kadar hastane cetvellerinde, askeri yoklama tutanaklarında, savaş zabıt ceridelerinde adları zikredilmese de bu kalemlerde olmayan kayıtsızlık, bundan sonra da bu insanlara kayıtsız kalınacağı anlamına gelmemelidir.

Bu değerlendirmelerin yapılması için ele alınan ilk çalışmalara bakıldığında ise; Sarıkamış Dramı'nı bütün boyutlarıyla Türk Halkına ilk duyuran; beş buçuk yıl Rusya'daki Sibiryaya tutsak kamplarında kaldıktan sonra 1920 yılı ortalarında Türkiye'ye dönen, anılarını İstanbul'da yayımlanan "Akşam" gazetesinde gündelik dizi biçiminde 1921 yılında yayımlayan, III. Ordu IX. Kolordu Kurmay Başkanı Yarbay Şerif (Köprülü) en önemli adımı atmıştır. Sarıkamış dramı yitikleriyle ilgili olarak III. Ordu belgeleri arasında iki önemli tablo vardır. Bu tablolardan biri Sarıkamış saldırısı başlamadan önce 22 Aralık 1914'te, saldırıya katılan Türk askeri sayısını göstermektedir. Öteki tablo ise Sarıkamış Harekâtı'ndan sonraki asker sayısını göstermekte ve 18 Ocak 1915 tarihini taşımaktadır. Bu iki tabloyu bir araya getirdiğimizde şu sonuca varılmaktadır.

Birlikler	Türk Askeri Sayısı	Türk Askeri Sayısı	Yitikler
	(22 Aralık 1914)	(18 Ocak 1915)	
IX. Kolordu	36.734	-----	36.734
X. Kolordu	48.943	2.200	46.743
XI. Kolordu	27.019	5.200	21.819
II. Süvari Tümeni	5.428	1.500	3.928
Toplam	118.174	8.900	109.274 ⁴⁴⁹

⁴⁴⁹ H. Benazus, *Sarıkamış Faciası*, s.8, ;A. Müderrisoğlu, *Sarıkamış Dramı*, s.466 (Bu eserlerde kayıplar 109.000 olarak zikredilmektedir, hatta bazı eserlerde; ATASE'nin 1933 yılında resmi bir yazı ile Sarıkamış Harekâtı Şehitlerini 108.000 olarak açıkladığını ileri süren ifadeler vardır. Yapılan arşiv çalışmasında bu belge bulunamamıştır, gözden kaçırıldığı ihtimali ile ilgili kuruma

Bu tabloya bakıldığında, rakamlardaki belirsizlik dikkat çekicidir. Zira Genelkurmayın resmi internet sitesinde Sarıkamış Harekâtı ile ilgili zayıat rakamı 60.000 olarak verilmektedir.⁴⁵⁰ Yine aynı internet bildiri sayfasında savaşa katılan III. Ordu mevcudu 120. 000⁴⁵¹ olarak zikredilmektedir. Ancak Erzurum'da toplanan III. Ordu'dan geri kalan kuvvetler 12.000⁴⁵², döküntülerin toplanması ile 42.000 (12.000 Dâhil) mevcutlu⁴⁵³ olarak, esirlerin rakamı da 7.000⁴⁵⁴ olarak verildiğine göre 11.000 kişilik bir mevcudun ne olduğu sorusu akla gelmektedir. Bu rakamların yanı sıra Türkiye genelinde birçok üniversitede okutulan Türk İnkılâbı ve Türkiye Cumhuriyeti Tarihi kitaplarında III. Ordu mevcudu 150.000⁴⁵⁵ olarak bile zikredilmektedir. Şayet bu rakam doğru ise 60.000 kabul edilen kayıplarımızın üzerine birde ne olduğu meçhul (Büyük olasılıkla dağlarda donan Türk askerleri) askerlerimizin sayısı 41.000 olmaktadır. Daha da fazlası 10 Eylül 1914 tarihinde verilen III. Ordu veri tablosunda genel yekün 161.762 insan, 41.551 hayvan olarak verilmektedir.⁴⁵⁶ Bu rakamın verildiği tarihten sonra da ordunun devamlı takviye edilmeye çalışıldığı, gönüllü birliklerin orduya katıldığı hesap edilirse bu rakamın daha da fazla olduğu söylenebilir. Dolayısı ile ne olduğu meçhul olan asker sayısı daha da fazla olabilir. İşte tam bu noktada çalışma konumuz olan Sarıkamış Harekâtı Şehitleri ve Şehitlikleri (Şenkaya, Sarıkamış, Selim) değerlendirmesi önem arz etmektedir. Bu Orduda olduğu belli ancak sonucu

18 Kasım 2009 yılında tarafımdan, bir dilekçe ile ATASE'nin 108.000 şehit rakamını veren 1933 yılına ait bir yazısı olup olmadığı sorulmuştur.02 Aralık 2009 tarihinde dilekçeme cevaben alınan resmi yazıda ATASE'nin böyle bir yayın ve ifade kullanmadığı geri bildirim alınmıştır.

⁴⁵⁰ Bu muharebelerde Rusların zayıatı 30.000, Türklerin zayıatı ise 60.000 kadardır. (http://www.tsk.tr/8_TARIHTEN_KESITLER/8_8_Turk_Tarihinde_Onemli_Gunler/sarikamis_harekati/sarikamis_harekati.html)

⁴⁵¹ Bu harekâtı icra edecek 3'üncü Ordu; 9, 10, 11'inci Kolordular ve 2'nci Süvari Tümeninden oluşuyordu. Cephedeki Rus mevcudu 100.000, 3'üncü Ordunun mevcudu ise 120.000 idi. (http://www.tsk.tr/8_TARIHTEN_KESITLER/8_8_Turk_Tarihinde_Onemli_Gunler/sarikamis_harekati/sarikamis_harekati.html)

⁴⁵² General Nikolski, Sarıkamış Hareketleri, s.94

⁴⁵³ Y. Özdemir, Bir Savaşın Bilinmeyen Öyküsü, s.353; Yarbay Guze, Büyük Harpte Kafkas Cephesi'ndeki Muharebeler, Çev. Nazmi, Askeri Mecmuanın Tarih Kısmı, Sayı:20, (I Kanuni-i Sani, 1931)s. 46

⁴⁵⁴ Ruslar; Türklerden 200 subay, 7000 eri esir, 20 makineli tüfekle 30 topu ganimet olarak almışlardır.(

http://www.tsk.tr/8_TARIHTEN_KESITLER/8_8_Turk_Tarihinde_Onemli_Gunler/sarikamis_harekati/sarikamis_harekati.html)

⁴⁵⁵ Mustafa Keskin, Abdulkadir Yuvalı, Ayhan Öztürk, Mustafa Ekincikli, **Türk İnkılâbı ve Türkiye Cumhuriyeti Tarihi**, Kayseri, 2005, s.78

⁴⁵⁶ Miralay Baki, **Büyük Harpte Kafkas Cephesi**, s.116

itibarı ile meçhul olan erat, çoğunluk itibarı ile dağlarda, yürüyüş güzergâhlarında can veren aziz Türk şehitleridir.

İşin gerçeği şu ki, aynı savaşa katılan diğer devletlerin yetkilileri cepheye gönderilen değil askerlerinin, katır ve eşeklerinin dahi kaydını “isim”leriyle tutmuşken⁴⁵⁷, ne yazıktır ki Türkler şehitlerinin ne tam sayılarını, ne hepsinin isimlerini, ne de şehit oldukları aziz vatan toprağının tam olarak mevkisini yazmışlardır. Bu çalışma, Sarıkamış Harekâtı’nda canlarını veren aziz Türk Şehitlerinin asil bedenlerinin bulunduğu mevkileri elde edilebilen kaynaklardan hareketle tespit etme üzerine kurulmuştur.

⁴⁵⁷ H. Benazus, **Sarıkamış Faciası**, s.8

DÖRDÜNCÜ BÖLÜM

ŞEHİTLİKLER

Her bellek tekniğinin ilk aracı mekânlaştırmadır. Anların somutlaştırılması için mekânlar önemlidir. Zaten gündelik hayatta soyut olan duygu ve düşünceleri iyi ifade edebilmek için somutlaştırmaya gidilmektedir.⁴⁵⁸ Sarıkamış Kuşatma Harekâtı'nın toplumsal bellekteki somutlaştırılması ise Şehitlikler ile gerçekleştirilmektedir. Çalışmanın asıl konusunu oluşturan şehitlikler tespiti de bu toplumsal bellekteki somutlaştırma çabalarının en sağlıklı şekilde ele alınıp, bu mekânlara sahip çıkılıp hak ettiği değerin verilmesidir.

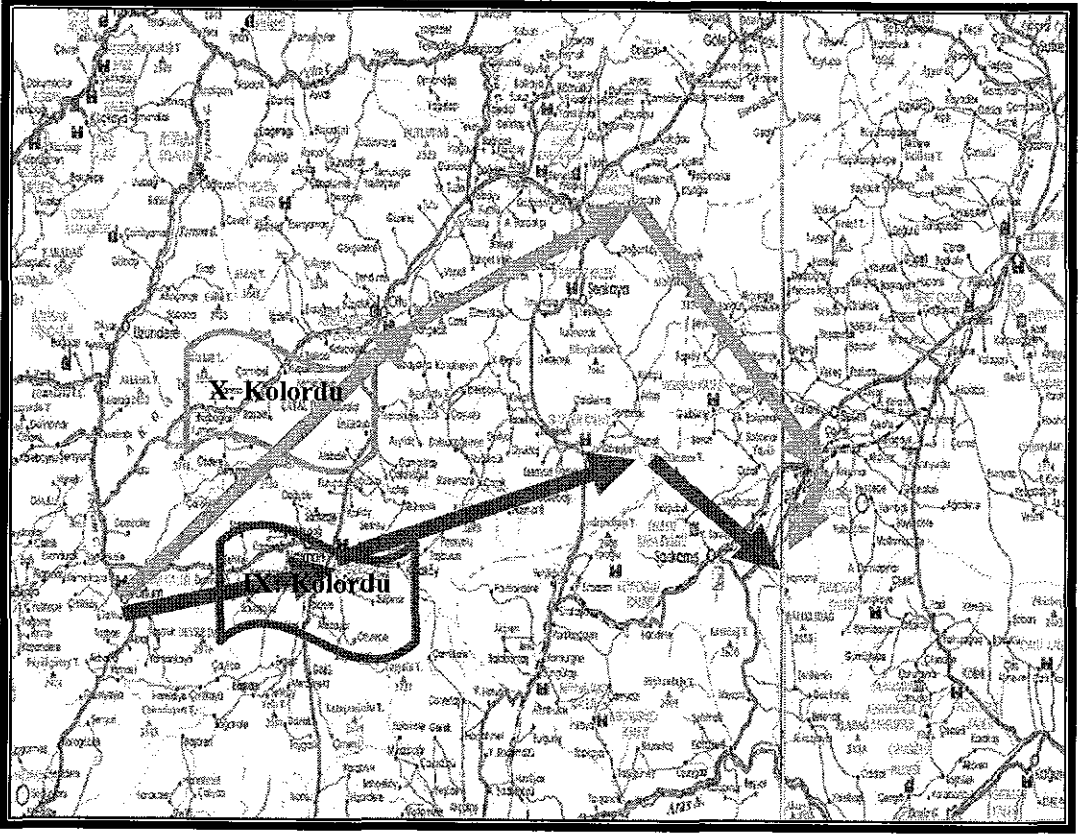
A-SARIKAMIŞ İLÇESİ İDARİ SINIRLARI İÇERİSİNDE MEVCUT SARIKAMIŞ KUŞATMA HAREKÂTI (1914-1915) ŞEHİTLERİ VE ŞEHİTLİKLERİ

I.Sarıkamış Kuşatma Harekâtı Şehitlikleri

Sarıkamış şehitlikleri de, tıpkı şehit sayısı gibi net olarak değerlendirilebilecek bir alan olarak ifade edilemez. Çünkü Sarıkamış harekât alanını kapsayan toprakları adeta şehitler diyarı gibidir. Aşağıdaki Haritada Kolorduların güzergâhları dikkate alındığında bu çok daha net anlaşılacaktır.

⁴⁵⁸

F.Ç.Ersöz, Sarıkamış Harekâtı'nın Toplumsal Bellekteki İzdeşimleri, s.104

Yerleri belli olmayan tek tek mezarlar olduğu gibi toplu mezarlar⁴⁵⁹ da mevcuttur. Bu mezar çeşitliliğinin birçok nedeni vardır. Toprak donduğunda kazmanın güclüğü ile şehitler zaman zaman siperlere veya gelişigüzel çukurlara da defnedilmişlerdir. ⁴⁶⁰Kısmı kısım donduğu yerde etrafı taşlarla çevrilen şehitler, orman etekleri, dere yataklarında donan askerler için de bu durum geçerlidir. Muazzam bir ordunun çok büyük bir askeri manevrası için geniş bir coğrafyada yapılmaya çalışılan harekâtteki şehitlerin buldukları yerler, yürüyüş güzergâhları esas alınarak tespit edilmeye çalışılmıştır.

İnancımıza göre de şehit mevkilerin en yükseği ile ödüllendirildiğine göre, bizler için canını verip, toprağımızın her karışını kendi kanlarıyla sulayan vatan evlatlarını anarak, onların abidelerini dile getirmek de bizim borcumuzdur. Bu çalışmada, Sarıkamış, Selim, Şenkaya idari sınırları içerisindeki şehitlik alanlar yazılacaktır.

⁴⁵⁹ Bkz ek Fotoğraflar 17

⁴⁶⁰ B. Sönmez, R. Yıldız, Ateşe Dönen Dünya Sarıkamış, s.182

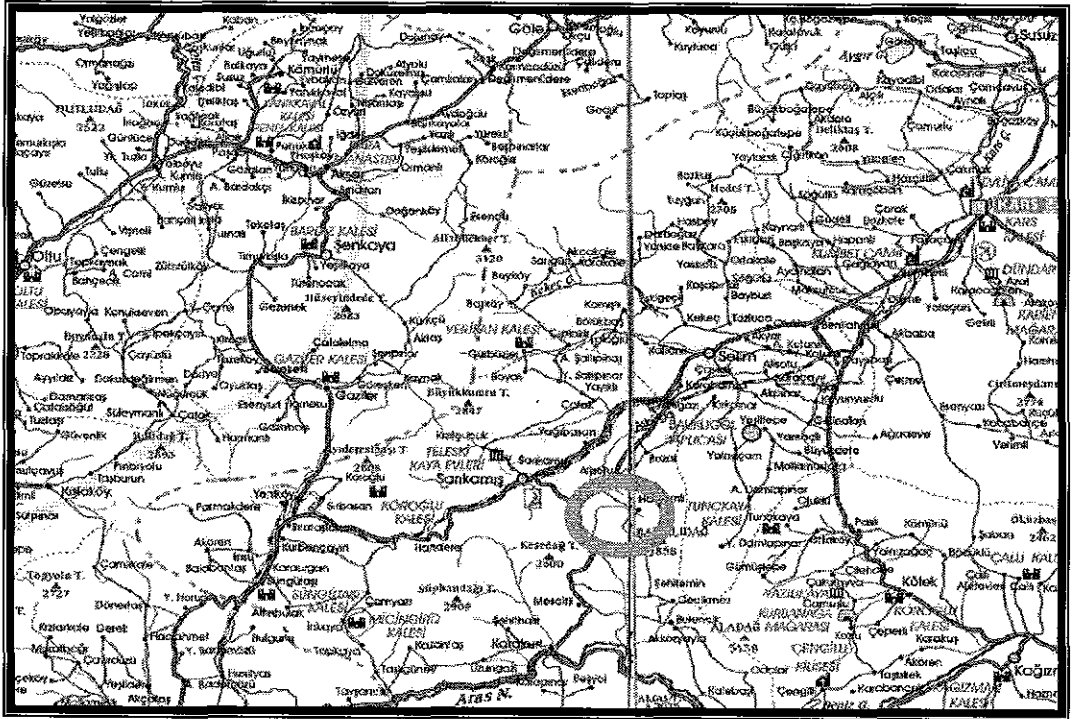
Köprüköy Savaşı'nın birinci gününden sonra III. Ordu kademeli olarak tüm kuvvetlerini savaş alanına toplamıştır.⁴⁶¹

Sarıkamış şehitlerini sinesine barındıran vatan toprakları bu gün yörenin değişik yerlerinde bulunmaktadır. Bu yerlerdeki şehitlikler; ordunun yürüyüş güzergâhı ve hatıratda geçen yer isimleri-kayıp isimleri esas alınarak yerli halkın belleğindeki şehitlik alanların sorgulanması ile belirlenmeye çalışılmıştır. Hatıratda geçen bazı ifadeler; çok kapalı, tam mevki ve kayıp sayısı vermemekle birlikte bazı hatırat da ise ayrıntılı yer isimleri ve şehit sayıları vardır.⁴⁶²

Bunları genel başlıkları altında şöyle özetleyebiliriz.

II. Sarıkamış İlçesi İdari Sınırları İçerisinde Mevcut Sarıkamış Harekâtı (1914-1915) Şehitleri Ve Şehitlikleri

1. Allahuekber (Ali Sofu Köyü) Şehitliği Anıtı

461

Ş. İlden, Sarıkamış, s.131

462

Hatıratta” izlediğimiz yolları, geçtiğimiz bu köyleri ben 1902 ve 1903 yıllarında pek çok kez görmüş ve tanımışım. O zaman bu bölgede sınır komiseri idim.”(Ş. İlden, Sarıkamış, s.187); A.R.Eti, Bir Onbaşının Doğu Cephesi Günlüğü, s.49-50-101-102 v.d)

Güzergâh tarama çalışmasında ilk şehitlik tespiti, en çok bilinen ve Kars-Sarıkamış karayolu üzerinde bulunan Ali Sofu Köyü yakınında olan Allahuekber Anıtı temsili Şehitliğidir. Bu anıt literatürde en çok bilinen şehitliktir. Yol üzerinde olması ve bakımlı bir şehitlik anıtı hüviyeti ile en çok ziyaret edilen şehitlik olarak, yerli -yabancı turistlerin ziyaret ettiği, okul ve özel gezilerinde ziyaret edilen şehitlik anıtıdır.

Allahuekber Dağı Şehitliği Sarıkamış-Selim karayolu üzerindedir. Şehitliğin yapıldığı tarih 10 Ekim 1996'dır. Şehit sayısı tam olarak bilinmemektedir. Bu şehitliğin bakımından sorumlu makam ise IX. Piyade Tümen Komutanlığı (Sarıkamış)'dır.⁴⁶³

Ali Sofu Köyü arazisi içinde, X. Kolordunun çevirme harekâtını tamamlayarak karargâh kurduğu yerde yapılmış görkemli bir anıttır. Özellikle sol tarafta bulunan anıt adeta Sarıkamış Meydan Muharebesinin sembolü haline gelmiştir. Sarıkamış'a gelen protokol tarafından mutlaka ziyaret edilir. Her yıl yapılan geleneksel yaz (Temmuz) anma törenleri bu anıttan başlamaktadır.⁴⁶⁴

Bu şehitlik ve çevresindeki Sarıkamış Harekâtı cereyanı ise şöyledir; 25 Aralık günü, Sarıkamış'ı zapt edeceğine inanan Enver Paşa askerlerin tam toparlanmasına fırsat vermeden, üstelik tam doğru olmayan bir harita ile taarruza geçmiştir. 25 Aralık taarruzunda Sarıkamış'a 8 kilometre kalan alanda bulunan Türk askerleri, Cepheden yürüten bölükler vaktinden evvel meydana çıkarıldıkları için, çok fazla şehit verilmiştir.⁴⁶⁵ Bu şehitlik, 26-27 Aralık 1914'de, Oltu-Kosor-Allahuekber Dağı-Başköy-Divik⁴⁶⁶ (Yayıklı) genel yönünde, düşmanı kuzeyden kuşatma harekâtını yürüten X. Kolordu'nun, 30., 31. ve 32. Tümenlerinin Allahuekber silsilesini aştığı sırada, donmak suretiyle şehit olan erlerin cesetlerinin toplanarak gömüldüğü şehitliktir.⁴⁶⁷ Bu harekâta 30. ve 31. Tümenler Allahuekber yolunu 19 saatte aşmışlar bu arada birçok erlerini kaybetmişlerdir. Kayıpların genel miktarı 10.000 kadardır.⁴⁶⁸

⁴⁶³ T.C. Milli Savunma Bakanlığı, **Yurtiçi Şehitlikler Kataloğu**, Ankara, s.273

⁴⁶⁴ Bingür Sönmez, 1914 Sarıkamış Meydan Muharebesi Şehitlikleri, Sarıkamış Dayanışma Grubu Başkanı Özel Arşivi, İstanbul.

⁴⁶⁵ A. Baytın, **İlk Dünya Harbi'nde Kafkas Cephesi**, s.81

⁴⁶⁶ Ş.İlden, **Sarıkamış**, s.237; Yarbay Guze, **Birinci Dünya Savaşı'nda Kafkas Cephesi'ndeki Muharebeler**, s.49

⁴⁶⁷ H. Gündoğdu, A. M. Aktemur, İ. U. Kukaracı,,A. Çelik, Ş. Eraslan, **Sarıkamış ve Çevresindeki Tarihi Kalıntılar**, s.77

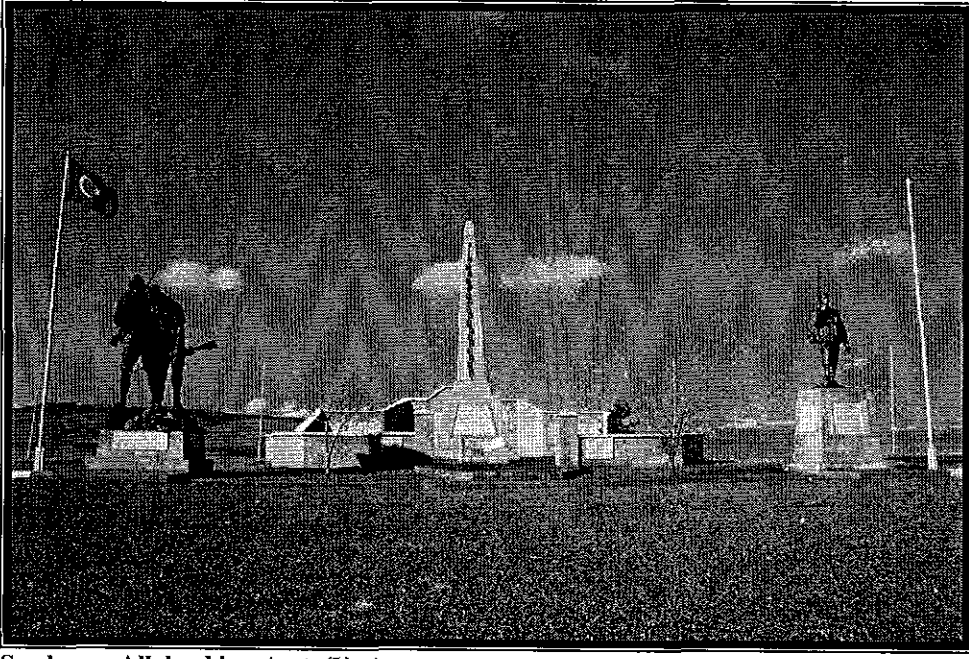
⁴⁶⁸ M.Erendil, **Şehit Yurdu Sarıkamış**, s.32

Aslında Sarıkamış'a giden bu yol güzergâhında çok geniş alanlar şehitlik hüviyeti arz etmektedir. Bu anıtsal yapı sadece bir örnektir.

Şehitlik ile ilgili bilgiler;

1. Sıra No : 64
2. Şehitliğin adı : Sarıkamış Allahuekber Dağı Şehitliği
 - a. İli : Kars
 - b. İlçesi : Sarıkamış
 - c. Bucağı :--
 - d. Köy : --
3. Bakım ve Onarımı ile İlgili Makam : IX. Kor. İnş. Eml. Müdürlüğü
4. Şehitliğin Kuruluş Tarihi :1964
5. Şehitlikte Yatan Şehit adedi : Bilinmiyor
6. Şehitliğin Şimdiki Durumu : Bakımsız
7. Şehitliğin Alanı : 40 Metrekare/ (30.000 metrekare)
8. Şehitliğin Kime Ait Olduğu : Hazine
9. Şehitlikte anıt Olup Olmadığı : Var. Eni:2 Boyu:2 Yüksekliği: 3 metre
10. Şehitliğin Bekçisinin Olup Olmadığı :Yok
11. Şehitliğin Tapusunun Olup Olmadığı :Tapusu Bulunmamıştır.
 - a. Pafta No : --
 - b. Ada No : --
 - c. Parsel No :--Allahuekber Dağları'nı 19 saatte aşabilen Türk Kuvvetleri, bu arada 20.000 mevcuttan 7.000 kişiyi Allahuekber Dağları'nda kaybetmiştir.⁴⁶⁹

⁴⁶⁹ Cem-Ender Arslanoğlu, **Kars Şehitlikleri ve Mehmetçimiz**, s. 278

Sarıkamış Allahuekber Anıtı (Yaz)

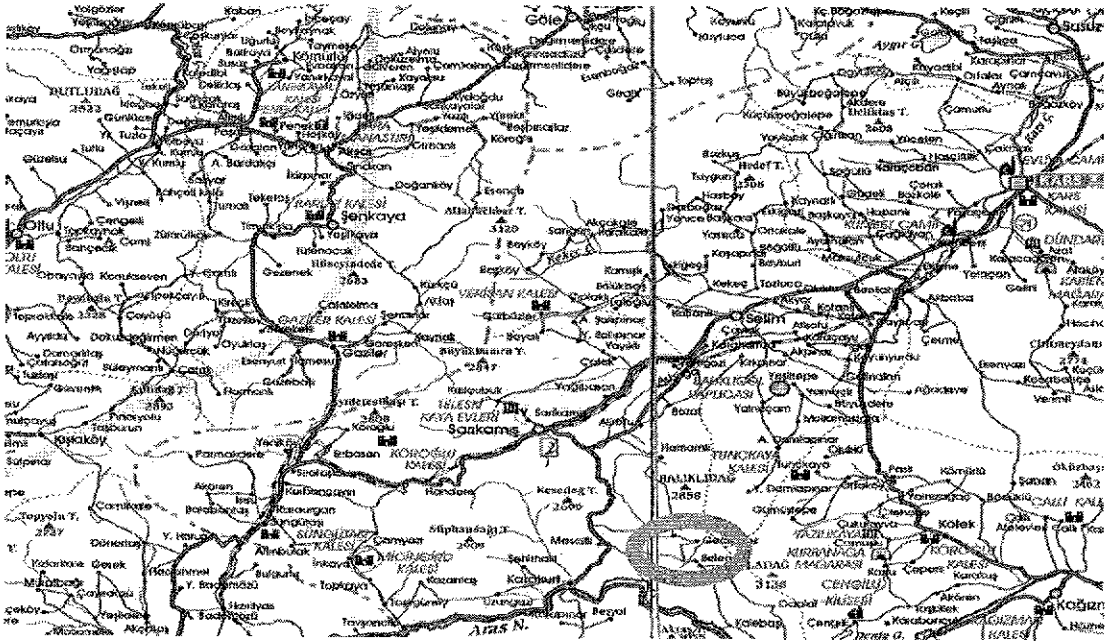
2. Şehit Meçhul Asker Şehitliği

Sarıkamış Allahuekber Şehitliği Anıtı'nın hemen sağından Ali Sofu Köyü'ne doğru giden yolu takip ederek 4 km sonra Ali Sofu Köyü görülür, köyden 2 km daha ileriye gidildiğinde etrafı taşlarla çevrili daha iç kısmında, iyi durumda yapılı bir mezar bulunmaktadır. Bu mezarın üzerinde "Şehit Meçhul Asker" yazmaktadır. Şehitlik üzerinde herhangi bir bilgi yazısı ve tarih bulunmamaktadır. Ancak, çevreden ve araştırma grubunda bulunan askerlerden alınan bilgiye göre buradaki şehitliğin şehitleri Sarıkamış Harekâtı'na katılan Türk askerlerinin şehitliğidir. Görünürde bir mezar çevrilmiştir, ancak zamanın ve mekânın iklimsel ve ekonomik şartları göz önüne alındığında, temsili bir mezar olsa bile Türk askerlerinin bir ihtimal bu güzergâh üzerinde de zayıf verdiği noktada görüş isabetli olacaktır. Şehit sayıları bu mevki de muğlâktır.

Meçhul Asker Şehitliği

3. Hamamlı Köyü Karantina Merkezi Ve Şehitliği

Ruslar Sarıkamış Kuşatma Harekâtı'nın kendi lehlerine sonuçlanmasının ardından elde edilen Türk esirleri ile ilgili bir dizi tedbir almıştır. Alınan esirler

Sarıkamış'ta toplanmış⁴⁷⁰ ve bu insanlar, hemen esir kamplarına gönderilmemiş, hastalık riski nedeni ile ilk adım olarak karantina merkezlerinde esirler toplanmıştır. Sarıkamış'taki karantina merkezi Sarıkamış'a 8 km uzaklıktaki Hamamlı Köyü'ne kurulmuştur.⁴⁷¹

Aslında bir Çerkez köyü olan Hamamlı, halkının savaş sebebiyle göç etmesiyle boş kalmıştır. Köydeki evler Ruslar tarafından yıkılarak yerlerine bir "üsera karargâhi" vücuda getirilmiş ve etrafı da tel örgülerle çevrilmiştir. Ermeni ve Ruslardan oluşan bir bölüğün inzibatı sağladığı karargâhin idaresi Ermenilerin eline bırakılmıştır.⁴⁷² Hamamlı'da kurulan karantina merkezinin ortalama karantina süresi ise 21 gün civarında olmuştur.⁴⁷³

Bu karantina merkezinde esir alınan Türkler çok ağır şartlar altında yaşam mücadelesi vermişlerdir. Esirler kurulan büyük çadırlarda barındırılmıştır. 80 cm aralıklarla açık alanda açılan tuvaletler kullanılmış ve bu durum yaz aylarında karantina merkezini tam bir mikrop ve koku kaynağı haline getirmiştir. Temizlik ve her türlü sıhhi şartlardan uzak olan bu karantina merkezinde Türk esirler, Ermeni askerleri tarafından her türlü darp ve hakarete de maruz kalmışlardır. Bu şartlar altında gerekli sağlık hizmetlerinin verilmemesi nedeniyle de tam bir bulaşıcı hastalık merkezi olan Hamamlı'da vefat miktarı normalin çok üzerinde olmuştur. Ölümler ise daha çok kötü yaşam koşulları ve mikrop nedeni ile Tifüs'ten kaynaklanmıştır. Bu karantina merkezinde Türk esirlerinin vefatları sonrasında gömülme işi de aynı ölçüde tam bir kayıtsızlık içerisinde yapılmış, günde en az 35-40 cesedin çıkarıldığı karantina merkezinde, vefat eden Türk askerleri orman kenarında daha önceden kazılmış çukurluk yerlere atılmıştır.⁴⁷⁴ Esir kamplarına gönderilmek üzere trenlere bindirilen Türk esirler de yine tifüsten çok kayıp vermişlerdir. Tifüs salgını nedeni ile esirlerin taşındığı trenler de karantina altına alınmış bu karantina tedbiri eziyete dönüşerek esirler vagonlardan

⁴⁷⁰ H. Tugaç, *Bir Neslin Dramı*, s.16

⁴⁷¹ H. Ataman, *Esaret Yılları*, s.104; C. Kutlu, *I. Dünya Savaşı'nda Rusya'daki Türk Savaş Esirleri...*, s.31

⁴⁷² C. Kutlu, *I. Dünya Savaşı'nda Rusya'daki Türk Savaş Esirleri...*, s.32

⁴⁷³ C. Kutlu, *I. Dünya Savaşı'nda Rusya'daki Türk Savaş Esirleri...*, s.34

⁴⁷⁴ Hamamlı'da karantina müddetini dolduran bir Türk esir subay ise bu durumu şöyle anlatmaktadır, "Bir akşamüzeri otuz kırk araba geldi, henüz yarı canlı bulunan bu bahtsızları odun boşaltır gibi birbiri üstüne atıp gittiler. Sabahleyin arabalardan atılan, ayaklar altında ezilen bir çok şehitlerin yine kendi arkadaşları tarafından çukurlara atıldığını, sonsuz azap ve elem içinde geriden seyrettik". C. Kutlu, *I. Dünya Savaşı'nda Rusya'daki Türk Savaş Esirleri...*, s.33

dışarıya çıkarılmamış bir yandan tifüsle bir yandan açlık ve pislikle uğraşan Türk esirler ölüme terk edilmişlerdir.⁴⁷⁵

Çalışmada tespit edilebilen şehitlik alanlar ise; Karantina merkezi olan mevki ve çukurluk alanların olduğu yerlerdir. Şehitlik hemen köyün sağ tarafında dağın eteklerinde ağaç olmayan alanda bulunmaktadır. Hamamlı Köyü şehitliği çok bakımlıdır ve ziyaretçisi vardır.

Hem harekât bölgesi içerisinde olması hem de karantina merkezi olarak kullanılması hasebiyle burada mevcut şehit sayısı bilinenden çok daha fazla olduğu söylenebilir. Yerli halk ile yapılan mülakatlarda da belleklerde canlı, net bir şehit sayısına rastlanılmamıştır. Zira o günleri görmüş ya da reşit olarak büyüklerinden savaş ve sonrasında olan olayları dinlemiş, sağlıklı bilgiye sahip olan bir kişi tespiti yapılamamıştır. Halk, genel itibarı ile köyün emekli imamı da dâhil “ gidin dileklerinizi dileyin mübarek yerdir” tanımlamaları ile manevi kültürdeki yansımalarına sahip çıkarak yadır kültürü sahipliği yapmaktadır. Resmi, kesin, belgeli bir şehit ve sayı envanteri bulunamamıştır.⁴⁷⁶

Bu şehitlikte tahmini olarak 7.000 insan gömülmüştür⁴⁷⁷. Bunlar arasında, 1877-78 Türk-Rus savaşı şehitleri, Sarıkamış Harekâtı Esir ve Şehitleri bir kısım da ermeni katliamına uğramış sivil Türk vatandaşları da vardır. Ölülerin gömülüş şekli olarak, toplu mezarlar olarak, 40-50 kişilik çukurlar şeklinde olduğu beyanları vardır. Anıtın yanı sıra etrafında müşahede edilen çukurluk alanlar bu 40-50 kişilik toplu mezarların doğruluğunu işaret etmektedir. Bu çukur alanlar ise şehitlik etrafında olup, çok geniş bir alanı kaplamaktadır.

Yüzölçümü: 22.500 m2

Şehitlik Sahibi: Milli Emlak Genel Müdürlüğü.

Şehitlikten sorumlu birlik: I. Motorlu Piyade Tümen Komutanlığı

Şehit Kimlikleri: Tespit edilememiştir.

⁴⁷⁵ H. Tugaç, **Bir Neslin Dramı**, s.27

⁴⁷⁶ H.Gündoğdu, A. M.Aktemur, İ. Umut Kucaracı, Adem Çelik, Şehnaz Eraslan, **Sarıkamış ve Çevresindeki Tarihi Kalıntılar**, s.76; ⁴⁷⁶Bingür Sönmez, 1914 Sarıkamış Meydan Muharebesi Şehitlikleri, Sarıkamış Dayanışma Grubu Başkanı Özel Arşivi, İstanbul

⁴⁷⁷ Bu ifade Hamamlı Köyüne yapılan şehitlik anıtı tabelasında da vardır.

Hamamlı Köyü sakini, Ahmet Günay'ın⁴⁷⁸ ifadesine göre “Bu şehitliğin ilk tespiti 1969 yılında yapılmış, bir albay ve bir binbaşı gelerek ve burada şehitlik olduğunu ifade etmiştir, daha sonra bu mevkiye anıt yaptırılmış ve bilgi tabelası yerleştirilmiştir”.

Bozat köyünde, Rumi 1317 doğumlu Mehmet oğlu, İzzet'ten olma Kazım Abay'ın anlattığına göre; kendisinin o zamanlar 15-16 yaşlarında olduğunu ve cenazeleri camuş arabası, yani kendi deyimiyle furgun ile taşımakla görevli olduğunu söylemiştir. Hamamlı da oluşturulan karantina merkezinin oldukça büyük ve iki kapılı olduğunu, etrafının yüksek tel örgüyle çevrildiğini, sık sık nöbetçilerin olduğunu nöbetçilerin durdukları yerlerin çatı şeklinde ve şemsiye görünümünde olduğunu, Türk esirlere çok işkence ettiklerini ifade etmiştir.⁴⁷⁹

Esir düşen 7.000 kişi arasında, Bardız Geçidi ve Turnagöl sırtlarında IX. Kolordu Karargâhı'nda, 17. , 28. ve 29. Tümenlere bağlı 107 subay, 200 er; 29-30 Aralık 1914'de Sarıkamış İstasyonuna ve kasabanın kenar mahallelerine saldıran ve bu arada esir düşen 400 kişi, 30 Aralık 1914 sabahı Rus doğu kışlalarını ele geçiren ve yılmayan bir azimle direnen ve fakat sonunda teslim olmak zorunda kalan 300 kadar kahraman, 2 Ocak 1915'de Soğanlı Yaylası'nda Güllü Dağ savaşlarında esir olan 1.000 kişi bulunmaktadır.⁴⁸⁰

Ruslar, Sarıkamış savaşlarında esir olan Türkleri Hamamlı Köyü'nde kurdukları karantina merkezi ve Sahra Hastanesi'nde tutmuş olduklarından, karantina merkezinin hazırlanması sırasında köy halkını sürmüşler ve keçe çadırlar da kurmak suretiyle köyü tel örgüler içerisine almışlardır. Hamamlı Köyü'ndeki Türk esirleri ise daha çok yorgunluktan, bakımsızlıktan ve hızla yayılan tifüs hastalığından kırılmışlardır. Ölenler Hamamlı Köyü'nün batısındaki etrafı çamlık sırta 40-50 kişilik kümeler halinde gömülmüştür. Çukurların ortalarının zamanla çöküşü ve etrafındaki büyük kaya parçaları bu gün burada yatan şehitleri belirtmektedir. 1972 yılında Milli Savunma

⁴⁷⁸ Hamamlı Köyü Sakini, Yaş 70

⁴⁷⁹ Abay, Kazım, 1327 doğumlu Bozat Köyünde oturur, harekât sırasında sağ elinin başparmağı yaralanmış ve olayları bizzat yaşamış, gazi canlı kaynak./ Atatürk Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü Öğretim Üyesi, Gürsoy Solmaz Arşivi, Erzurum

⁴⁸⁰ F.Ç. Ersöz, **Sarıkamış Harekâtı'nın Toplumsal Bellekteki İzdüşümleri**, s.110

Bakanlığı'na 40.000 TL. lık ödenekle bu şehitlerin anıtı yapılmıştır.⁴⁸¹ Bu şehitliğin bakımından IX. Piyade Tümen Komutanlığı sorumludur.⁴⁸²

Hamamlı Şehitliği

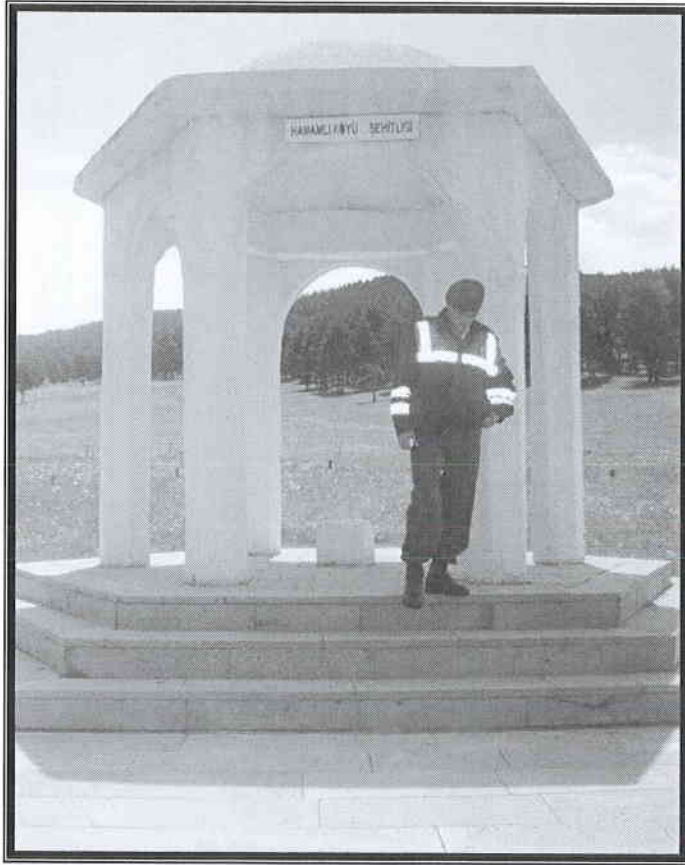
Şehitlik ile ilgili bilgiler;

1.	Sıra No	: 59
2.	Şehitliğin adı	: Hamamlı Köyü Şehitliği
e.	İli	: Kars
f.	İlçesi	: Sarıkamış
g.	Bucağı	: Merkez
h.	Köy	: Hamamlı Köyü
3.	Bakım ve Onarımı ile İlgili Makam.	:IX. Tümen Komutanlığı Sarıkamış-
Erzurum
3.	Şehitliğin Kuruluş Tarihi	: 1914 (1972)
4.	Şehitlikte Yatan Şehit adedi	: Bilinmiyor

⁴⁸¹ C. Kutlu, **I. Dünya Savaşı'nda Rusya'daki Türk Savaş Esirleri...**, s.33; M. Erendil, **Şehid Yurdu Sarıkamış**, s.31

⁴⁸² T.C. Milli Savunma Bakanlığı, **Yurtiçi Şehitlikler Katalogu**, s.274

5. Şehitliğin Şimdiki Durumu : Bakımlı
6. Şehitliğin Alanı : 22.500 (5625 metrekare)
7. Şehitliğin Kime Ait Olduğu : Hazine
8. Şehitlikte anıt Olup Olmadığı : Var. Eni:5 Boyu:5, Yüksekliği: 4 metre
9. Şehitliğin Bekçisinin Olup Olmadığı:Yok
10. Şehitliğin Tapusunun Olup Olmadığı : --
- d. Pafta No : 58
- e. Ada No : 43
- f. Parsel No :12...93 Harbi ile I. Cihan Harbi'ne ait şehitler yatmaktadır. 1914-1915 Sarıkamış Muharebesi için IX. Tümen Komutanlığı'nca 1972 yılında anıt yapılmıştır.⁴⁸³

Hamamlı Köyü Şehitliği

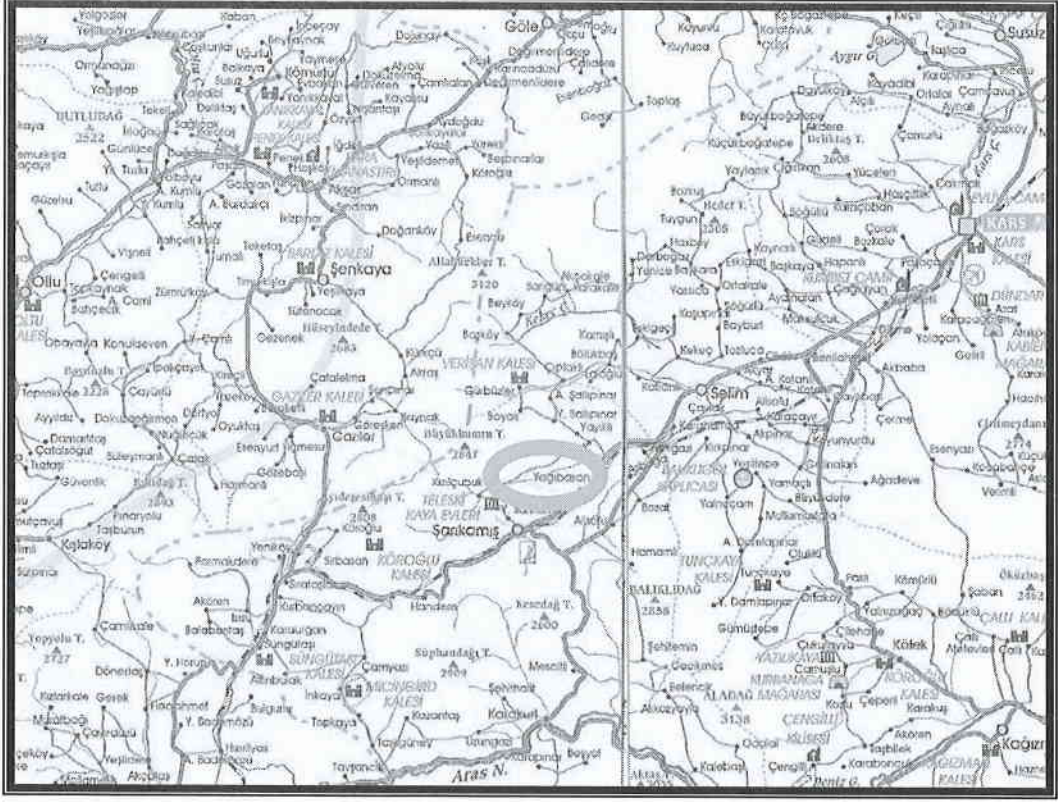

Hamamlı Köyü Çukurlukları (40-50 Kişilik Mezarlar)

Hamamlı Köyü Çukurlukları (40-50 Kişilik Mezarlar)

4. Yukarı (Eski) Sarıkamış Şehitliği

Bu yer aslında Sarıkamış Harekâtı sırasında Sarıkamış'ın merkezi olan yerdir. Buranın eski adı Çerkezköy olarak geçmektedir⁴⁸⁴, belgelerde bu isim de kullanılmıştır. Şimdilerde buraya yukarı Sarıkamış denmesinin nedeni ise yeni Sarıkamış merkezine oranla biraz daha yukarı kısımda kalmasından kaynaklanmaktadır. Asıl savaşların geçtiği ele geçirilmesi uğruna birçok zayıtın olduğu merkezlerden biridir.

Yukarı Sarıkamış'a kuşbakışı bakıldığında 3 hâkim tepe görülmektedir; 1- Makineli tüfek tepe, 2- Topçu tepe 3- Katerina Köşkü'nün olduğu tepedir.⁴⁸⁵ Türk askeri zayıtının asıl sebebi de bu tepelerin Ruslar tarafından tutulması ve ateş hattında Türk askerlerinin açıkta, savunmasız ve mevzisiz kalmalarıdır. Bu hâkim tepelerden ateş açan Rus askerleri Türklere büyük kayıplar verdirtmişlerdir.

484 T. İybar, *Sibirya'dan Serendib'e*, s.16

485 Z. Yergök, *Sarıkamış'tan Esarete (1915-1920)*, s.104

Hâkim tepelerin Ruslar tarafından tutulmasının yanında, Yukarı Sarıkamış ulaşım ve ikmal noktasında da sağlamlaştırılan bir merkez olmuş ve Ruslar demiryolunu buraya kadar getirmişlerdir. Burası Eski Sarıkamış'ın merkezi Katerina Köşkü'nün hemen altındadır.

Sarıkamış İlçesi, Yağbasan Çıkışı

Ruslar Tarafından Yapılan Sarıkamış-Rusya Demiryolu. Günümüzde Sarıkamış-Bakü Demiryolu Olarak, Cumhurbaşkanı Abdullah Gül Tarafından 2008 Yılında Ulaşımına Açılmıştır.⁴⁸⁶

⁴⁸⁶

2 yıl içinde tamamlanması planlanıyor. Yatırım programında bedeli 380 milyon YTL olarak belirlenen proje 3 kısımdan oluşuyor. Projenin ilk kesimini, Türkiye topraklarında kalan 76 kilometrelik bölüm oluşturuyor. Türkiye, Kars ile Ahılkelek arasındaki bu mesafeyi sıfırdan yapacak. İkinci ayak ise Gürcistan topraklarındaki 29 kilometrelik hat. Gürcistan da 29 km'lik mesafeyi Türkiye ile eşzamanlı bitirecek. Diğer yandan hattın devamındaki 160 kilometrelik demiryolunun da rehabilitasyonunu yapacak. Böylece 3 ayaklı proje tamamlanmış olacak.

Eski Sarıkamış (Yukarı Sarıkamış)

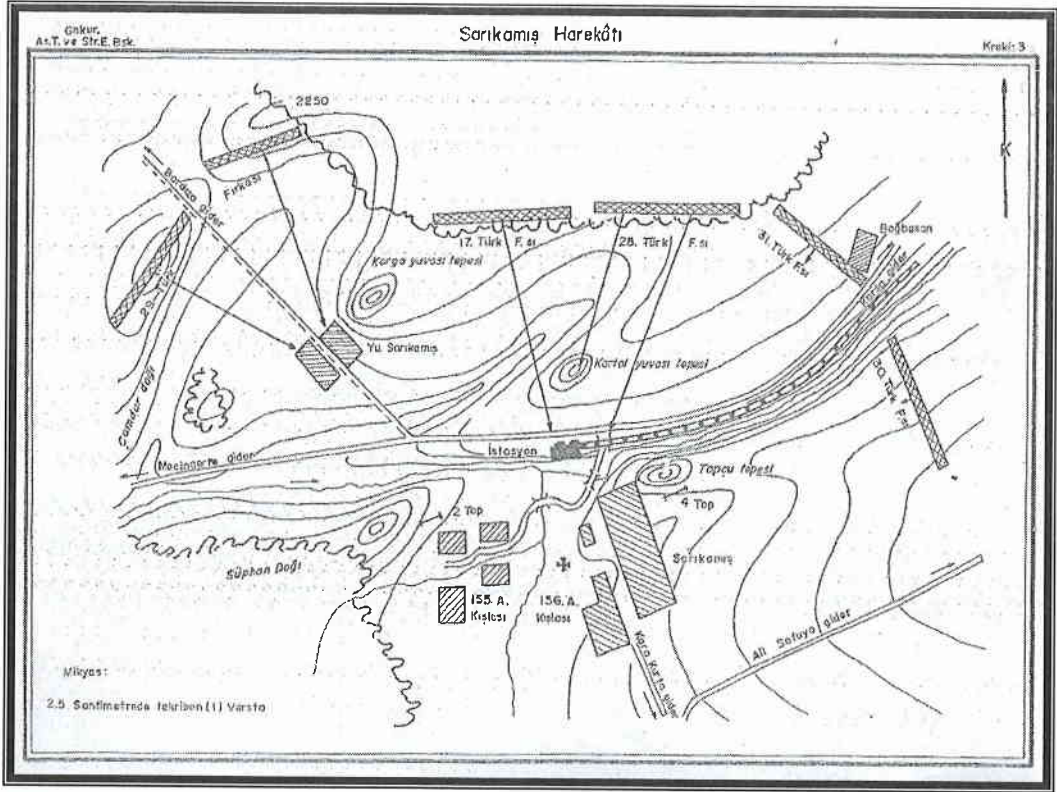
Yukarı Sarıkamış Şehitliği

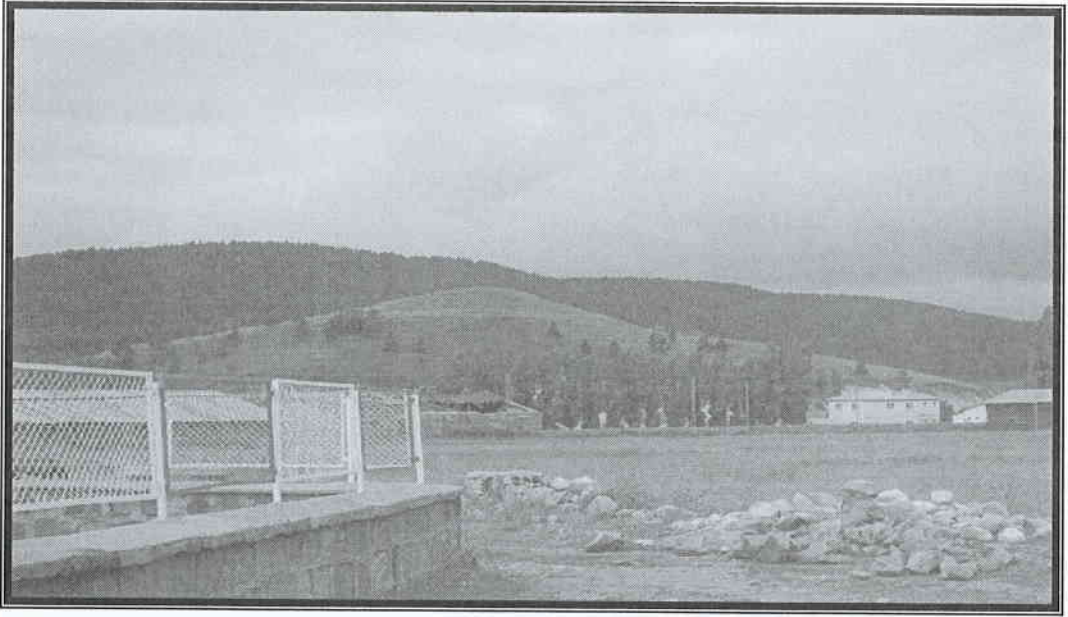
Yukarı Sarıkamış Şehitliği'nin İç Kısmı

Sarıkamış Harekâtı'nın en önemli anlarının yaşandığı 25-26-27 Aralık tarihleri olmuştur, 25-26 Aralık'ta Ruslar Sarıkamış asli mevzilerine çekilmişlerdir. IX. Kolordu'nun bu mevziye yaptığı hücumlar birçok zayiata sebep olmuştur. Rusların inatla müdafaa ettikleri Çerkezköyü'ne (Yukarı Sarıkamış) Türk birlikleri girmeye muvaffak olmuşlarsa da Rusların karşı hücumu ile burada tutunamayarak geri çekilmişlerdir.⁴⁸⁷ Bölgeye hâkim 3 tepe vardır. Bu tepeler stratejik olarak çok önemlidir.

⁴⁸⁷ T. İybar, *Sibirya'dan Serendib'e*, s.16

Makinalı Tüfek Tepe

Topçu Tepe

Ayrıca bu yer; günümüzde derneklerin, kaymakamlığın ve askeri kuvvetlerin desteklediği; Kızılcubuk-Sarıkamış Şehitleri anma yürüyüşünün⁴⁸⁸ bitiş noktasıdır. Valilik ve IX. Kolordu tarafından düzenlenen bu anma yürüyüşlerine Türkiye'nin her yerinden gelen ziyaretçi ve şehit torunları katılmaktadır. Savaşların toplumsal anılar olduğu düşünülürse, geçmişin izleri, tortuları kendini, anma törenlerinde gösterdiği söylenebilir. Başlangıçlar için yine anılara başvurulur. Bu bilinç ise millet olma üst bilincinin temelini teşkil etmektedir. Bu yönleri ile anma törenleri çok önemlidir.

Yukarı (Eski) Sarıkamış Şehitliği anıtının yapımı, kendisi de bir Sarıkamış gazisi olan IX. Tümen Komutanı Tümgeneral Canip İskilipli tarafından mevcut şehitliğe 1957 yılında hala dağlarda bulunan şehit kemikleri askeri kamyonlar ile toplanarak defnedilmesinden sonra gerçekleştirilmiştir. Anıt 1963 yılında III. Ordu Komutanı Orgeneral Refik Tulga tarafından yaptırılmıştır⁴⁸⁹.

⁴⁸⁸ Sarıkamış Harekâtı ve Şehitlerini anma törenleri çok önemlidir. 23-24 Aralık'ta yapılan bu törenlerde konuşmalar yapılmakta, donan şehitlerin canlandırılması yapılmakta, orotoryo gerçekleştirilmekte, askerlerin yürüdüğü yollardan yürüyüş yapılmaktadır. Hatırlama ve anmanın etkili olabilmesi için törenlerin yapılacağı yerler soğuk ve karlı ortamlardan tercih edilmektedir.(Ferya Çalış Ersöz, **Sarıkamış Harekâtı'nın Toplumsal Bellekteki İzdüşümleri**, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi)Ankara, 2007,s.31)

⁴⁸⁹ Bingür Sönmez, 1914 Sarıkamış Meydan Muharebesi Şehitlikleri, Sarıkamış Dayanışma Grubu Başkanı Özel Arşivi, İstanbul; Şerif İlden, **Sarıkamış**, s.10

Eski Sarıkamış, Yukarı Sarıkamış şehitliği adıyla anılan bu şehitlik, aynı adı taşıyan köyün önünde ve köy mezarlığına bitişiktir. Burada gömülü olan şehitlerin hemen hemen tamamı oldukça büyük üç ayrı kuyuya defnedilmişlerdir. Yani birer toplu mezar niteliğindedirler. Şu farkla ki; ileride kokuşma ve diğer menfi durumlar göz önüne alınarak bu kuyulara gömülen şehitlerin aralarına kireç dökülmüştür. Bu şehitler, Sarıkamış'ın İstasyon Mahallesi, yukarı Sarıkamış sırtları ve Turnagöl eteklerinden toplanmıştır.⁴⁹⁰

Bu şehitler IX. Kolordu birliklerine ait askerler veya savaşçılar olup, miktarı 3.700 kadardır. Yöre halkının ve yaşlıların söylediklerine göre, gerek askerlerin, gerek yerli Türk ve Müslüman ahaliyle, gayri Müslimlerin yardımı ile toplanarak köy mezarlığı yanına açılan büyük çukurlara kitle halinde konulmuşlardır.⁴⁹¹

Şehitlik ile ilgili bilgiler;

1.	Sıra No	: 57
2.	Şehitliğin adı	: Yukarı Sarıkamış Şehitliği
i.	İli	: Kars
j.	İlçesi	: Sarıkamış
k.	Bucağı	: Merkez
l.	Köy	: Yukarı Sarıkamış Köyü
3.	Bakım ve Onarımı ile İlgili Makam	: IX. Tümen Komutanlığı Sarıkamış
4.	Şehitliğin Kuruluş Tarihi	: 1914-1915
5.	Şehitlikte Yatan Şehit adedi	: Bilinmiyor
6.	Şehitliğin Şimdiki Durumu	: Abideleştirilmiş
7.	Şehitliğin Alanı	: 2480 Metrekare
8.	Şehitliğin Kime Ait Olduğu	: Hazine
9.	Şehitlikte anıt Olup Olmadığı	: Var
10.	Şehitliğin Bekçisinin Olup Olmadığı:	Yok
11.	Şehitliğin Tapusunun Olup Olmadığı:	Toplu Halde Etrafı Çevrili
g.	Pafta No	: 5

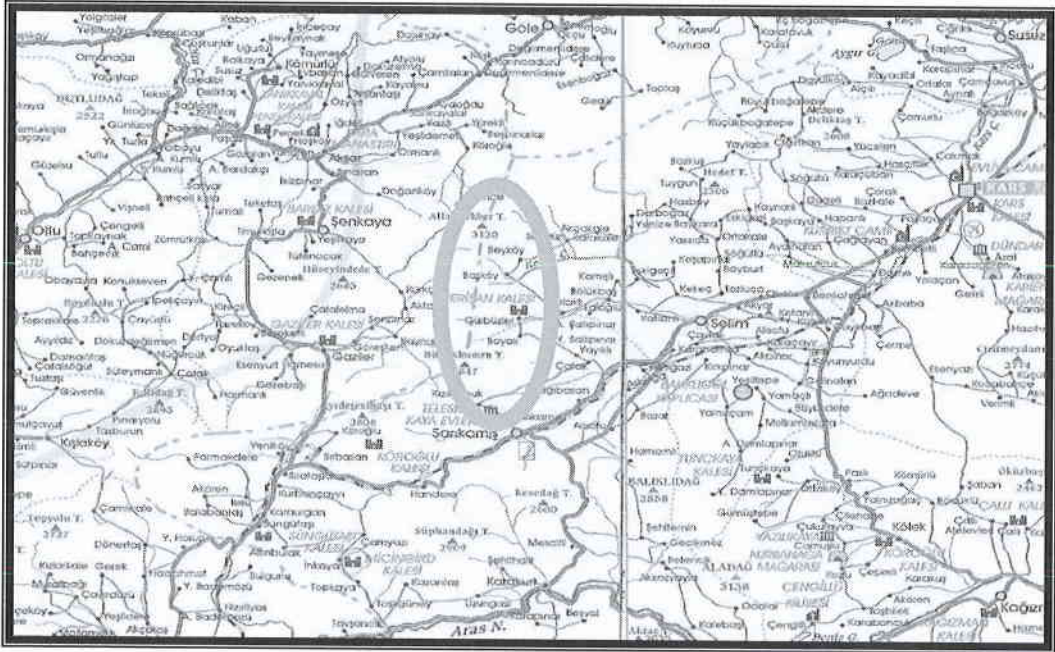
⁴⁹⁰ F.Ç. Ersöz, **Sarıkamış Harekâtı'nın Toplumsal Bellekteki İzdüşümleri**, s.108

⁴⁹¹ M. Erendil, **Şehid Yurdu Sarıkamış**, s. 30

- h. Ada No : 435
i. Parsel No : 213⁴⁹²

5 Ocak 1915’de sona eren Sarıkamış dolaylarındaki savaşlarda şehit düşen Türk erlerinin muharebe alanında bulunuşu; baharın yaklaşması, karların erimesi ve havaların erimesi Rus kumandanlığında bulaşıcı hastalıkların sebebiyet vereceği endişesini doğurmuştur. Bu nedenle General Yudenic, Kars Askeri Dairesi Komutanı’na vakit geçirmeden Sarıkamış Muharebesinde ölen Türklerin cesetlerinin defnedilmesi emrini vermiştir. Yaşlı halktan nakledildiğine göre, Sarıkamış yakınındaki sırtlardan, asker ve sivil görevliler tarafından toplanmış ve yukarı Sarıkamış Köyü mezarlığı yanına ve büyük çukura topluca gömülmüştür. Gömülüşte dini tören yapılmasına müsaade edilmiştir. Şehitlerin toplanması ve gömülmesi 1915 yılı Mart ayında yapılmıştır. Kars Askeri Dairesi Başkanı; Ordu Komutanı Yudenic’e 2.300 Türk cesedinin defnedilmiş olduğunu rapor etmiştir. Bunların yalnız Sarıkamış’ta defnedilmiş olanları 18.000 kadardır.⁴⁹³

5. Sarıkamış Allahuekber Zirve Şehitlikleri

492

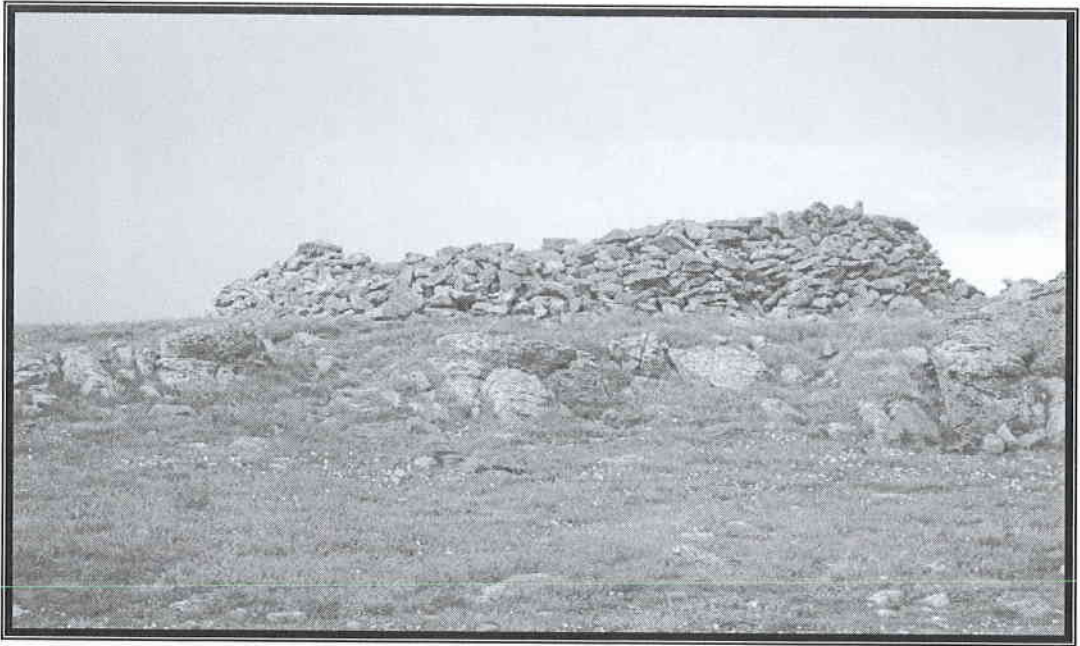
Cem-Ender Arslanoğlu, *Kars Şehitlikleri ve Mehmetçğimiz*, s.253

493

Cem-Ender Arslanoğlu, *Kars Şehitlikleri ve Mehmetçğimiz*, s.253

26-27 Aralık 1914'te Oltu-Kosor-Allahuekber Dağı, Başköy-Divik(Yayıklı) yönünde düşmanı kuzyden çevirme harekâtını yürüten X. Kolordu'nun 30. 31. Ve 32. Tümenlerinin Allahuekber Dağları silsilesini aştığı sırada donmak suretiyle şehit olan erlerin toplandığı şehitliklerdir.⁴⁹⁴

Anıt 1964 yılında III. Ordu Komutanı Orgeneral Refik Tulga tarafından yaptırılmıştır. Her yıl yaz anma törenlerine⁴⁹⁵ (Temmuz) yurdun dört bir tarafından gelen ziyaretçi ve şehit torunları katılmaktadır. Valilik ve IX. Kolordu tarafından düzenlenen törenlere büyük kalabalıklar katılmakta tören bütün gün sürmektedir.⁴⁹⁶

Allahuekber Zirve Şehitlikleri (Fotoğraf: Bingür Sönmez) Rakım 3500 metre.

⁴⁹⁴ F.Ç. Ersöz, **Sarıkaş Harekâtı'nın Toplumsal Bellekteki İzdüşümleri**, s.111.

⁴⁹⁵ F.Ç. Ersöz, **Sarıkaş Harekâtı'nın Toplumsal Bellekteki İzdüşümleri**, s.43.

⁴⁹⁶ Bingür Sönmez, **1914 Sarıkamış Meydan Muharebesi Şehitlikleri**, Sarıkamış Dayanışma Grubu Başkanı Özel Arşivi, İstanbul.

Allahuekber Zirve Şehitlikleri (Fotoğraf: Bingür Sönmez) Rakım 3500 metre.

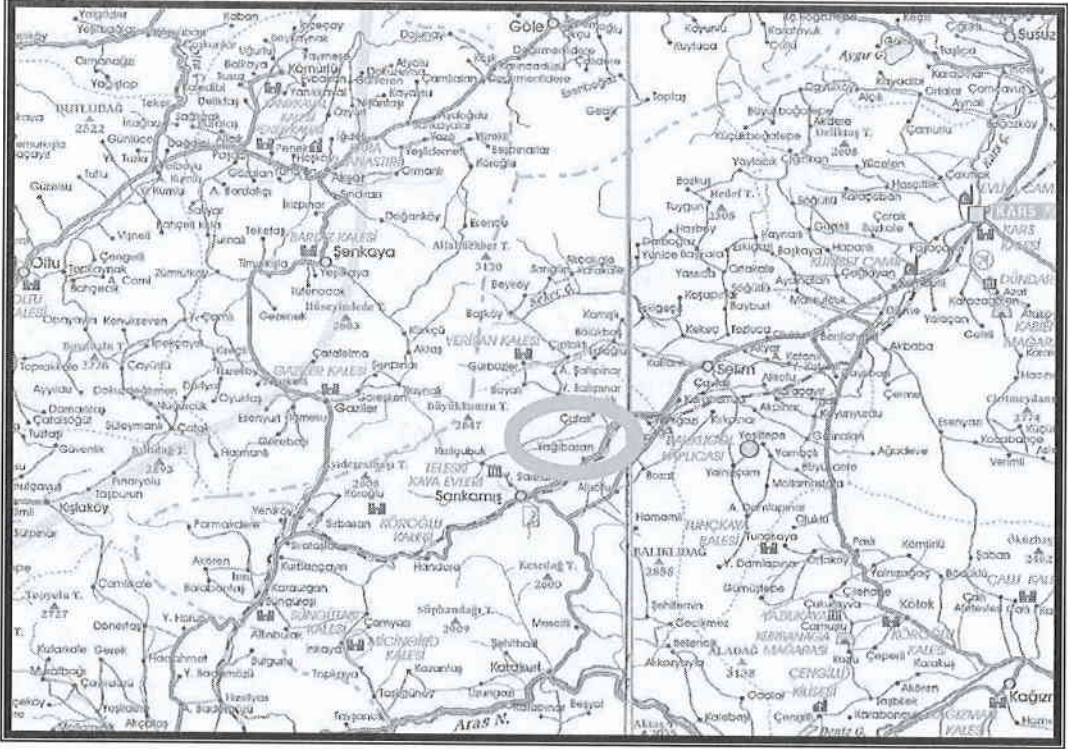
Allahuekber Zirve Şehitlikleri (Fotoğraf: Bingür Sönmez) Rakım 3500 metre.

Şehitlik ile ilgili bilgiler;

1. Sıra No	: 64
2. Şehitliğin adı	: Sarıkamış Allahuekber Dağı Şehitlikleri
a. İli	: Kars
b. İlçesi	: Sarıkamış
c. Bucağı	:-
d. Köyü	:-
3. Bakım ve Onarımı ile İlgili Makam	: IX. Kor. İnş. Eml. Md. lüğü
4. Şehitliğin Kuruluş Tarihi	: 1964
5. Şehitlikte Yatan Şehit adedi	: Bilinmiyor
6. Şehitliğin Şimdiki Durumu	: Bakımsız
7. Şehitliğin Alanı	: 40 Metrekare (30.000 m ²)
8. Şehitliğin Kime Ait Olduğu	: Hazine
9. Şehitlikte anıt Olup Olmadığı	: Var (Eni:2, Boyu:2, Yüksekliği:3 m.)
10. Şehitliğin Bekçisinin Olup Olmadığı	: Yok
11. Şehitliğin Tapusunun Olup Olmadığı	: Tapusu bulunamamıştır.
a-Pafta No	:-
b-Ada No	:-
c-Parsel No	: - ⁴⁹⁷

⁴⁹⁷ Cem-Ender Arslanoğlu, **Kars Şehitlikleri ve Mehmetçğimiz**, s.278.

6. Yukarı Sarıkamış Tepeleri Arkası 57. Alay Şehitliği

Buradaki mevki III. Ordu'nun en büyük zayıflarından birini verdiği 57. Alayın tümünün şehit olduğu bölgedir. Bu mevkiinin fotoğrafının alınmamasının nedeni ise bu alanın artık askeri bölge hüviyeti kazanmasıdır. Türk Silahlı Kuvvetleri, Sarıkamış Kuşatma Harekâtı sırasında şehit olan 57. Alay'ın anısına bu mevki askeri sınırlar içerisine dâhil etmiştir. Burada 2009 yılı itibarıyla bulunan alayı da 57. Alay olarak zikretmektedir. Toprağın altında 1914-15'in Sarıkamış şehitleri 57. Alay yatmakta, toprağın üstünde kahraman Türk Ordusu'nun 2009 yılı itibarı ile 57. Piyade Komando Taburu hizmet vermektedir. Mevkii olarak bu şehitlik alan, İstasyon Mevkii'nin hemen karşısında Katerina Köşkü'nün arka yamacında bulunmaktadır.

Yukarı Sarıkamış Tepeleri Arkası 57. Alay Şehitliği

Tepenin Arkası 57. Alay Şehitliği (İznos Bölgesi)

7. Soğanlı Dağları Allahuekber Dağları Silsilesinde Bulunan Şehitlikler

Güzergâh: Sarıkamış'tan Selim istikametinde karayolundan, Yağbasan Köyü, Çatak Köyü istikametini takiple Çatak'tan Kızılçubuk yönüne giriş vardır. 15 km yol katettikten sonra artık Milli Park ilan edilen Kızılçubuk Vadisi'ne giriş başlamaktadır.

Kızılçubuk Vadisi Milli Park Girişi

1994 tarihinde meydana gelen bir terör olayından sonra Kızılçubuk Köyü boşaltılmıştır. 2009 itibarı ile köyün görünümü harabe şeklindedir. Devlet İstatistik Kurumu nüfus sayımlarında⁴⁹⁸ ve Sarıkamış Belediyesi Köy isimleri listesinde bu köy artık yoktur⁴⁹⁹.

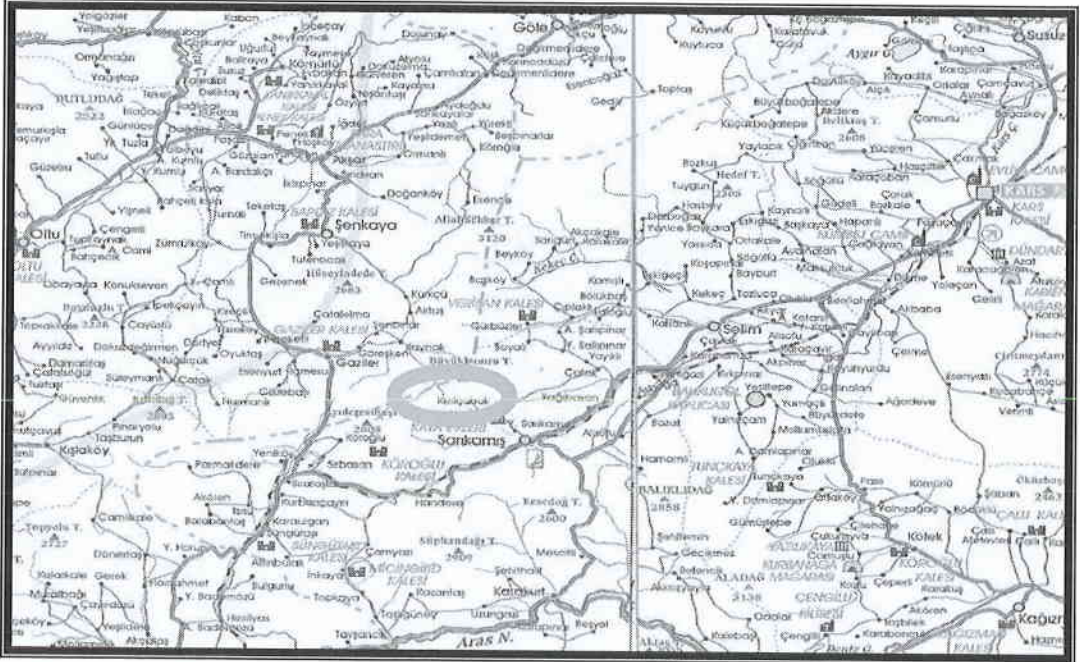
⁴⁹⁸ Başbakanlık Devlet İstatistik Enstitüsü, Ankara, 1960 sayımları: 131 erkek, 135 kadın Toplam :266 kişi. Başbakanlık Devlet İstatistik Enstitüsü, Ankara, 1985 sayımları: Kızılçubuk Nüfusu: 229.

⁴⁹⁹ Sarıkamış Kaymakamlığı Yazı İşleri Müdürü Mustafa Doğanay'dan 2009 yılında alınan; güncel, Sarıkamış İlçesi eski ve yeni adları ile çıkartılmış köy isimleri listesinde Kızılçubuk Köyü bulunmamaktadır.

Terör Dolayısıyla 1994 Yılında Boşaltılan Kızılçubuk⁵⁰⁰ Köyü Harabeleri

8. Kızılçubuk Köyü Şehitlikleri

Bu alan Sarıkamış Kuşatma Harekâtı sırasında geçiş güzergâhı üzerinde bulunan yerlerden birisidir. Sarıkamış'a ulaşmak için Türk Ordusunun yapmaya çalıştığı kuşatma çemberi doğrultusunda; 25 Aralık 1914'de,

⁵⁰⁰ Bu yerin eski adı Kızılkilise'dir.

III. Ordu Karargâhı IX. Kolordu, önde yürüyen 29. Fırka'nın piyade ucundan ileriye geçerek Kızılkilise'ye ⁵⁰¹ girmiştir, ancak 20 dakika sonra piyade ucu buraya varabilmiştir. Kızılkilise alınarak Ordu Karargâhı yapılmıştır ⁵⁰²Öğleden sonra saat üçte tekrar ileri harekâta geçilerek Kızılkilise'nin 4 kilometre güney doğusundaki boyun noktasına varıldığında, Sarıkamış'ın birkaç kilometre batı kısmındaki sırtların takriben bir tabur piyade, dört makineli tüfek birkaç toptan mürekkep bir Rus kuvveti tarafından işgal ve müdafaa edilmekte olduğu anlaşılmıştır. 25 Aralık günü verilmiş olan ordu emrinde IX. Kolordu'nun iki fırkası ile 25 Aralık 1914 'te Sarıkamış'a ulaşması X. Kolordunun da oraya gelmesi ve Ordu Karargâhı'nın 25 Aralık öğleden sonra Sarıkamış'a gideceği bildirilmiştir.⁵⁰³ Yol boyunca Bardız (Gaziler), Paldın geçidi, Kızılkilise, Sarıkamış istikametinde perakende olarak IX. Kolorduya bağlı birliğinden geri kalıp da donup giden askerlerle ormanın içerisinde kalan talihsizler, gündüz olduktan sonra anlaşıldı ki, tümenlerin sayıca yarısından bile çoktular⁵⁰⁴.

Kızılcubuk Köyü Yerlisi(Çoban) Namık Erdoğan'ın (41) İfadesine Göre, Köyün Hemen Üst Kısmında Toprak Yığını Olarak Tespit Edilen Şehitlik Alan. Kızılcubuk Köyü Yamacı.

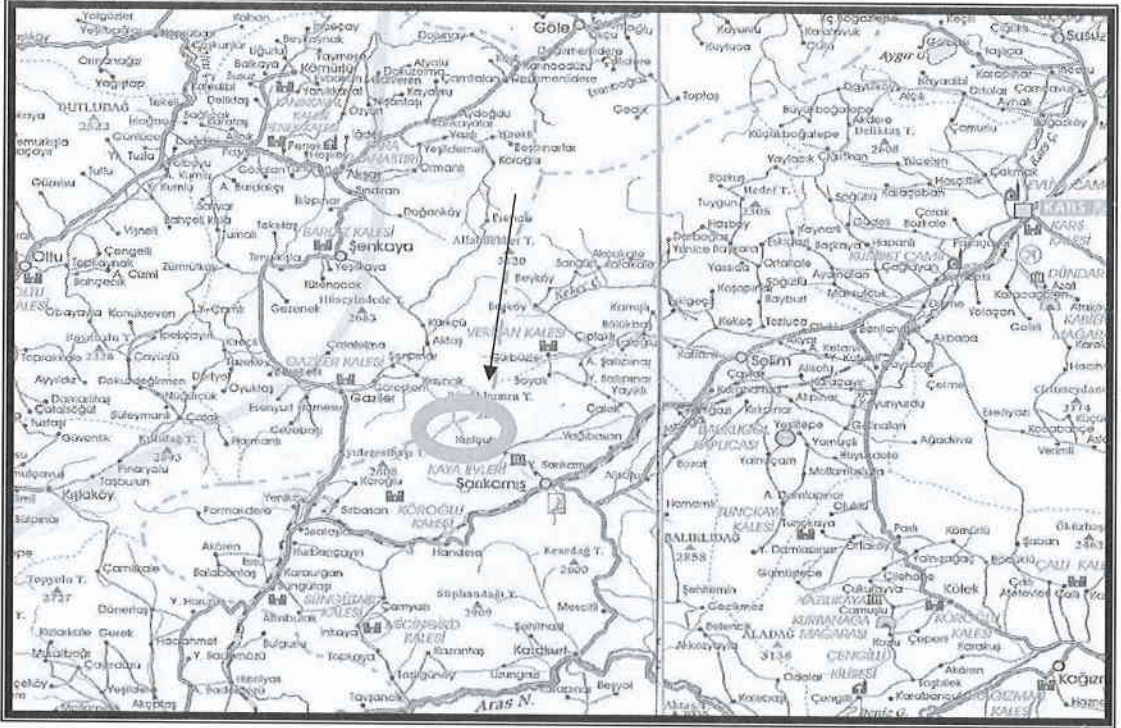
⁵⁰¹ Bu günkü adı: Kızılcubuk'tur.

⁵⁰² Birinci Dünya Harbi'nde Türk Harbi, **Kafkas Cephesi III. Ordu Harekâtı**, I, s.423.

⁵⁰³ A.İ. Sabis, **Birinci Dünya Harbi**, II, s. 283-285.

⁵⁰⁴ H.Benazus, **Sarıkamış Faciası**, s.245.

9. Dikenli Tabya Şehitliği (Soğanlı Dağları Zirvesinde Bulunan)

Kızılçubuk Köyü'nden Soğanlı Dağları istikametinde zirveye doğru alınan 3-4 km lik bir dağ yolundan sonra, yolsuz ve taşlık arazide 1 km ilerledikten sonra soğanlı Dağları'nda bulunan Dikenli Tabya Şehitliği'ne ulaşılmıştır. Şehitliğin bulunduğu mevkiden Bakü-Ceyhan boru hattının boruları geçmektedir. Bu alanda geniş bir bölümde BOTAS'ın döşediği (2005) boru hattı mevcuttur. Boru hattı geçmeden önce bu mevki askeri tatbikatlar için top atışlarının yapıldığı mevkii olarak kullanılmıştır. O dönemlerden kalan mevziler hala gözlemlenebilmektedir.

Bu mevkide yapılan arazi çalışmalarında askeri malzemelerin bulunduğu belirtilmiştir. Şehitlik ise anıtın bilgi tabelasında da yazıldığı gibi; Rizeli Necati Topçuoğlu tarafından 1950 yılında yaptırılmıştır.

Şehitlik alanı belli bir mevkii çevrilerek adlandırılmıştır. Temsili bir şehitliktir, zira burada mevcut belirlenen bir şehit sayısına hala ulaşamamıştır. Mezar anıt şeklinde olan bu şehitlik bakımlıdır. Ancak yol üzerinde olmadığı için hemen hemen hiç ziyaretçisi yoktur.

25 Aralık 1914 'ten sonra Sarıkamış'ın ele geçirilmesi planı uygulanamadığı için, Türk kuvvetlerinden, cepheden yürüyen bölükler vaktinden evvel meydana çıkarılmıştır, bu sebeple ziyadesi ile zayiata uğramışlardır⁵⁰⁵, ufak tefek başarılarla rağmen Türk kuvvetleri 25 Aralık'da Sarıkamış'ı ele geçiremediklerinden dolayı 28. Tümen'in birlikleri geceyi Sarıkamış'ın ormanlarında geçirmek zorunda kalmıştır.⁵⁰⁶Zorlu iklim şartlarında, açık arazide, yorgun, bakımsız ve aç olan Türk askerleri için bu durum çok acı sonuçlara neden olmuştur. Sarıkamış'ın hemen üst kısmında bulunan bu mevkideki şehitlik Sarıkamış Harekâtı'nda yürüyüş kollarının geçtiği bir mevkide bulunması hasebiyle unutulmaması unutturulmaması gereken tarihin yapı taşlarından birisidir.

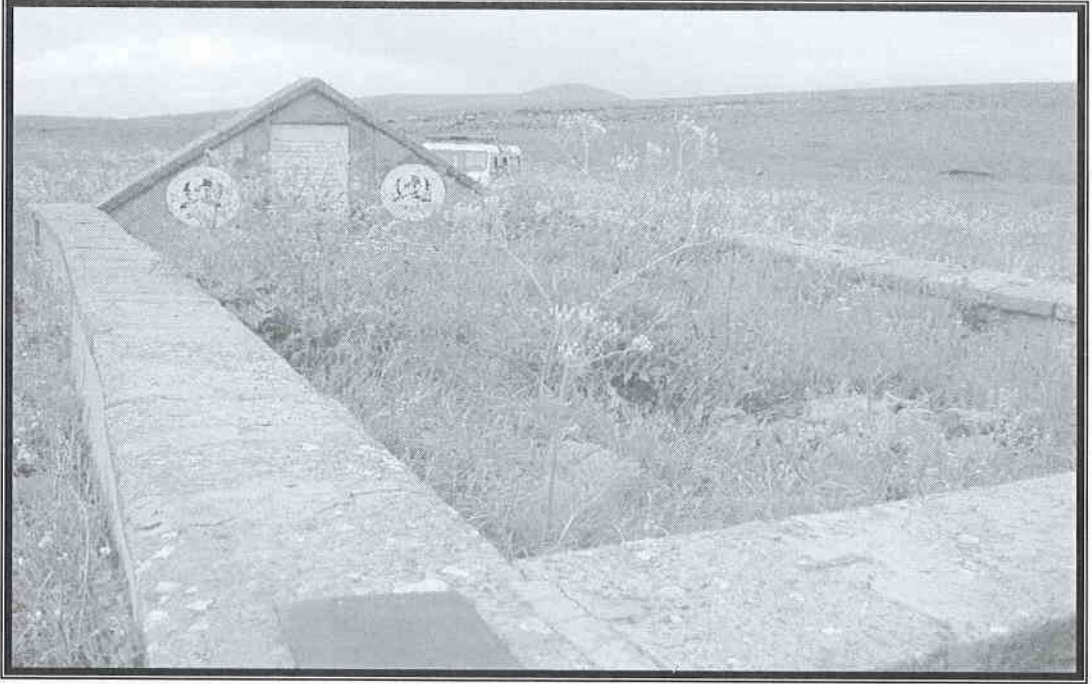
Şehitlik ile ilgili bilgiler ise aşağıdaki gibidir;

1. Sıra No	: 61
2. Şehitliğin adı	: Sarıkamış Soğanlı Şehitliği
a. İli	: Kars
b. İlçesi	: Sarıkamış
c. Bucağı	:--
d. Köy	:--
3. Bakım ve Onarımı ile İlgili Makam	: IX. Kor. İnş.Eml. Müdürlüğü
4. Şehitliğin Kuruluş Tarihi	: 1950
5. Şehitlikte Yatan Şehit adedi	: Bilinmiyor
6. Şehitliğin Şimdiki Durumu	: Bakımsız
7. Şehitliğin Alanı	: 70 metrekare
8. Şehitliğin Kime Ait Olduğu	: Hazine
9. Şehitlikte anıt Olup Olmadığı	:Yapılmış Mezar şeklinde
10. Şehitliğin Bekçisinin Olup Olmadığı	: Yok
11. Şehitliğin Tapusunun Olup Olmadığı	: Tapusuz
1- Pafta No	:
2- Ada No	:

⁵⁰⁵ A. Baytın, **İlk Dünya Harbi'nde Kafkas Cephesi**, s.81.

⁵⁰⁶ A. Müderrisoğlu, **Sarıkamış Dramı**, s.289.

3- Parsel No : ... 1914-1915 yıllarında şehit düşenlerin anısına binaen IX. Tümen Komutanlığı'nca bir mezar şeklinde etrafı çevrilmiştir.⁵⁰⁷

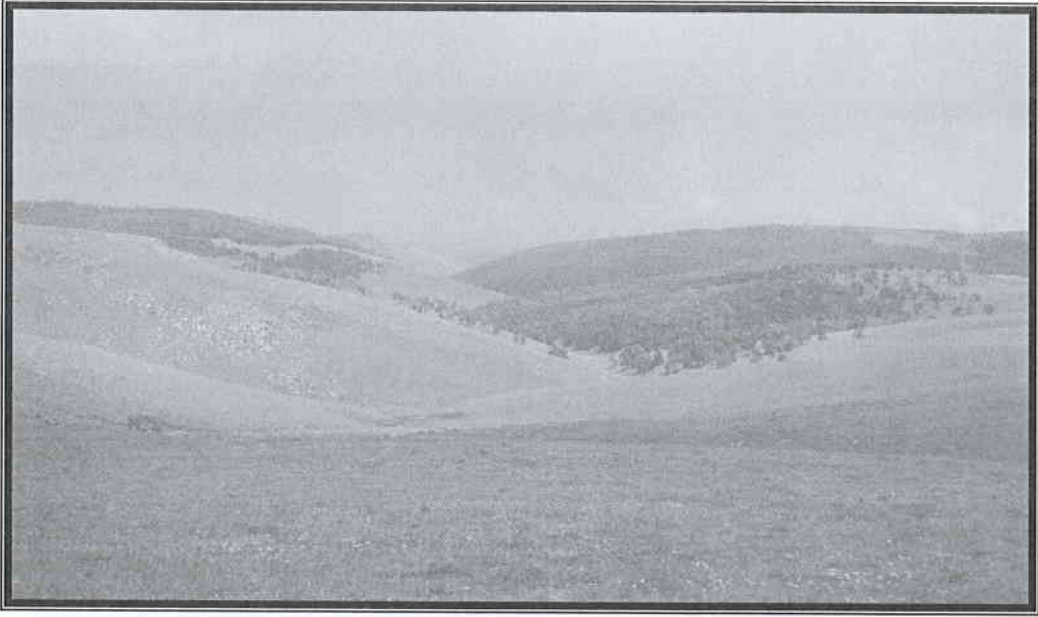

Soğanlı Dağları Zirvesinde Bulunan Dikenli Tabya Şehitliği

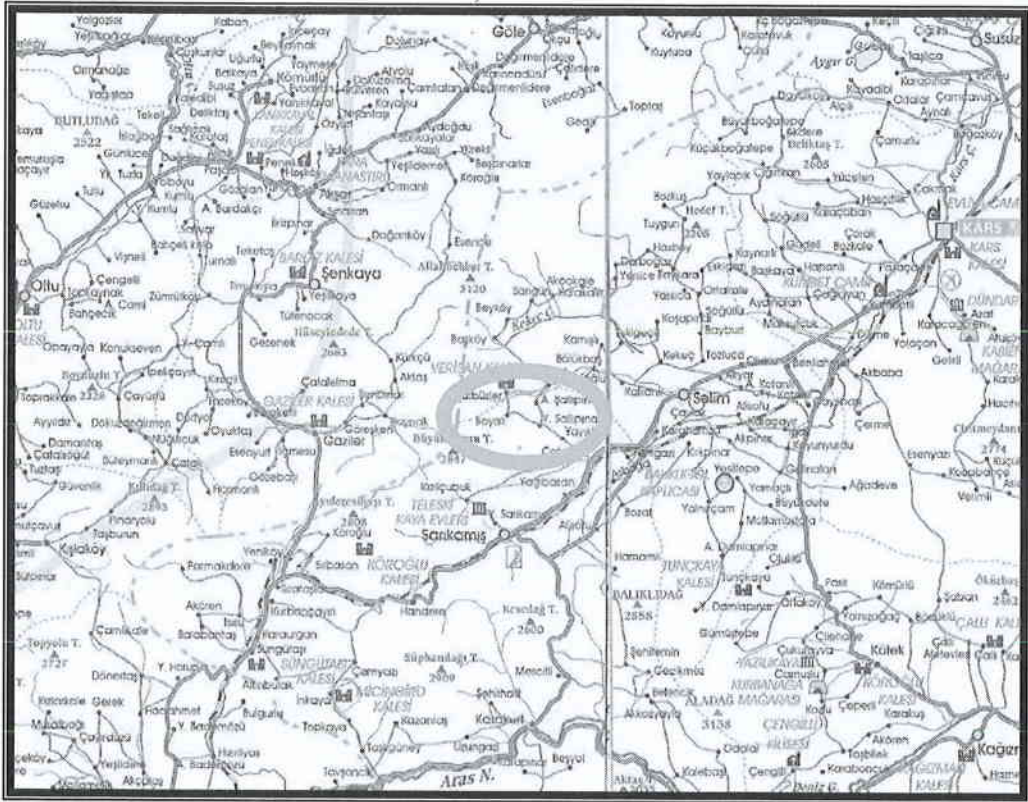
Dikenli tabya Şehitliği Yanı Askeri Tatbikat Mevzileri

⁵⁰⁷ Cem-Ender Arslanoğlu, **Kars Şehitlikleri ve Mehmetçğimiz**, s.270.

Soğanlı Dağları Zirvesi

10. Divik Yayla Şehitlikleri

Soğanlı Dağları silsilesinde zirve kısımlarda bulunan Divik Yayla mevkiinde bulunan Divik Yayla Şehitlikleri yerli halkın bulduğu şehitliklerden birisidir. Sarıkamış Harekâtı'ndan sonra yaylaya çıkan köylüler tarafından yayladaki toplu cesetlere tesadüf edilmesinden sonra, yerli halk kendi imkânları ile bu şehitleri, buldukları yere gömmüşlerdir.⁵⁰⁸

ŞEHİTLİK ANITI YAZISI BİLGİLERİ:

30. Tümen 90. Alay'ın Kahraman Askerleri

Burada Yatıyor

30 Aralık 1914

28 Temmuz 2007

27 Aralık 1914'de X. Kolordunun Selim-Sarıkamış şosesini kesmek üzere ilerleyen 30. ve 31. Tümen'lerinden şehit olanlara ve kısmen 1918 harekâtında hayatlarını kaybedenlere ait şehitliklerdir.⁵⁰⁹ Sarıkamış Kuşatma Harekâtı sırasında X. Kolordu'dan, on binden fazla asker bu yaylalardan geçmeye çalışırken donarak vefat etmiştir⁵¹⁰ bilgisi kaynaklarda geçerken, şehitliğin mezar yazıtında ise; "30 Aralık 1914 sabahı tümü imha edilen 30. Tümen, 90. Alay Şehitleri burada yatıyor" yazmaktadır. 2007 yılında Sarıkamış Dayanışma Grubu tarafından tarihi şekline uygun olarak yeniden yapılandırılmıştır.⁵¹¹ Geniş bir alan üzerinde tesadüf edilen şehit kemikleri için bu zirvede etrafi çevrilmiş üç adet şehitlik mevcuttur.

Hatıratlarda ve araştırma eserlerinde bu geniş alanlara yayılan donuk şehitlerin bilgileri de mevcuttur. Özellikle yürüyüş güzergâhlarının geçtiği bölgelerde bu acı veren donuklar silsilesi hat safhadadır.⁵¹² Yürüyüş güzergâhı yol kenarları, dağ başlarındaki yürüyüş güzergâhları bu gerçeğin yaşandığı alanlardır. Yol boyunca perakende olarak birliğinden geri kalıp donup giden askerlerle ormanın içerisinde kalan talihsizler, gündüz olduktan sonra anlaşıldı ki, tümenlerin sayıca yarısından bile çok oldukları anlaşılmıştır.⁵¹³

⁵⁰⁸ Prof.Dr. Bingür Sönmez'in (Memorial Hastaneleri Kalp-Damar Cerrahisi Bölüm Başkanı) dedeleri, amcaları bu tanı ve defin işlemlerinde bizzat bulunuyor.

⁵⁰⁹ Cem-Ender Arslanoğlu, **Kars Şehitleri ve Mehmetçiğimiz**, s. 289.

⁵¹⁰ Ş.İlden, **Sarıkamış**, s. 138.

⁵¹¹ Bingür Sönmez, 1914 Sarıkamış Meydan Muharebesi Şehitlikleri, Sarıkamış Dayanışma Grubu Başkanı Özel Arşivi, İstanbul.

⁵¹² T.İybar, **Sibirya'dan Serendib'e**, s.24-25.

⁵¹³ H. Benazus, **Sarıkamış faciası**, s.245.

a) Divik Yayla Şehitliği I

Sarıkamış merkezden yapılan 3 saatlik yolculuktan sonra, Kızılcubuk⁵¹⁴ vadisinden tırmanışa geçip Soğanlı eteklerine gidilmiştir. Kızılcubuk'tan yaklaşık 1 km sonra yol olmayan güzergâh sahasında arazi şartlarına uygun bir jeep ile çok zor bir yolculuk yapılmıştır. Yenigazi Yaylası'nın hemen sağında bulunan Divik Yayla'ya gidiş çok daha zor olmuştur. Bu geçiş güzergâhında derin yarıklar, araçla gidişe engel arazi engebeleri çok fazladır. Yayla günümüzde tamamıyla hayvancılığa terk edilmiş, büyükbaş ve küçükbaş hayvancılığın sahası halindedir. Sık sık bu hayvan sürülerine tesadüf edilmiştir. Yol olmayan güzergâh sahasına ancak 1 saat sonra ulaşılmıştır.

Engbelerin ortadan kalktığı bu düz alanda birbirine 2 kilometre uzaklıkta iki şehitlik tespit edilmiştir. **Şehitlik I**; 40 metrekare olup bir yazıtı da mevcuttur.

Divik Yayla Şehitliği I

⁵¹⁴ Eski adı Kızılkilise'dir.

Divik Yayla Şehitliği I

En zorlu iklim koşullarının hüküm sürdüğü bu mevkide yapılan alan çalışmasında hala erimemiş olan karlara tesadüf edilmiştir. Hemen Divik Yayla Şehitliği I 'in 40 metre doğusunda olan bu alanda 22 Temmuz günü kar tespit edilmiştir.

Divik Yayla Şehitliği I'in hemen Yanı, 22 Temmuz 2009 Yazında Hala Kar var.

b) Divik Yayla Şehitliği II

Divik Yayla Şehitliği I'den 2 kilometre uzaklıkta olan şehitlikdir. Bu şehitlik de; Soğanlı Dağları silsilesinde zirve kısımlarda bulunan Divik Yayla mevkiinde bulunan Divik Yayla Şehitliği II yerli halkın bulduğu şehitliklerden birisidir. Sarıkamış Harekâtı'ndan sonra yaylaya çıkan köylüler tarafından yayladaki toplu cesetlere tesadüf edilmiş yerli halk da kendi imkânları ile bu şehitleri buldukları yere gömmüşlerdir.⁵¹⁵

30 Aralık 1914 sabahı tümü imha edilen 30. Tümen, 90. Alay Şehitleri burada yatmaktadır. 2007 yılında Sarıkamış Dayanışma Grubu tarafından tarihi şekline uygun olarak yeniden yapılandırılmıştır.⁵¹⁶

Yazıt:

30. Tümen

90. ALAYIN KAHRAMAN ASKERLERİ

BURADA YATIYOR

30 ARALIK 1914

28 TEMMUZ 2007

Divik Yayla Şehitliği II

⁵¹⁵ Prof.Dr. Bingür Sönmez'in(Memorial Hastaneleri Kalp-Damar Cerrahisi Bölüm Başkanı) dedeleri, amcaları bu tanı ve defin işlemlerinde bizzat bulunuyor.

⁵¹⁶ Bingür Sönmez, 1914 Sarıkamış Meydan Muharebesi Şehitlikleri, Sarıkamış Dayanışma Grubu Başkanı Özel Arşivi, İstanbul.

e) Divik Yayla Şehitliği III (Tekçam Şehitliği)

Bu şehitliğin çevresinde çok sayıda şehit kemiği vardır. Yoğunluklu olarak toplanabilen kemikler buraya gömülmüş, temsili bir şehitliktir. Zira bu alanın çoğu zaten doğal şehitlik hüviyeti arz edecek kadar kemiği barındırmaktadır.

Bu alanın bu kadar hassas ve yoğun bir şekilde şehitlerin kemik parçalarını ihtiva etmesine rağmen, Orman İşletme Müdürlüğü tarafından bilinçsizce bir sürme çalışması burada gerçekleştirilmiştir.⁵¹⁷Daha belirgin olduğu ifade edilen şehitlikler bu bilinçsiz çalışma neticesinde ortadan kaybolmuş, şehitliklerin yerini belli eden başlık taşlar yerlerinden oynatılmıştır.⁵¹⁸

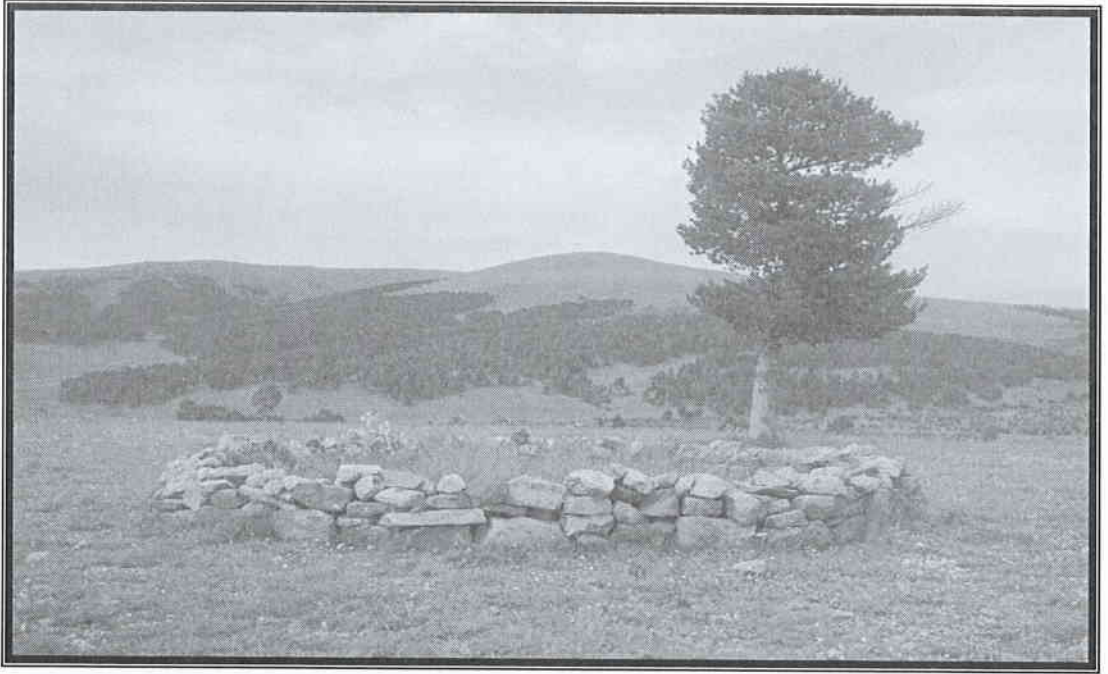

Orman İşletme Müdürlüğü Tarafından Bilinçsizce Yapılan Sürme Çalışması Şehit Kemiklerini Ortaya Çıkmıştır.(2006)⁵¹⁹Divik Yayla Şehitliği III (Tekçam Şehitliği)

⁵¹⁷ **Hürriyet**, 29 Eylül, 2006.

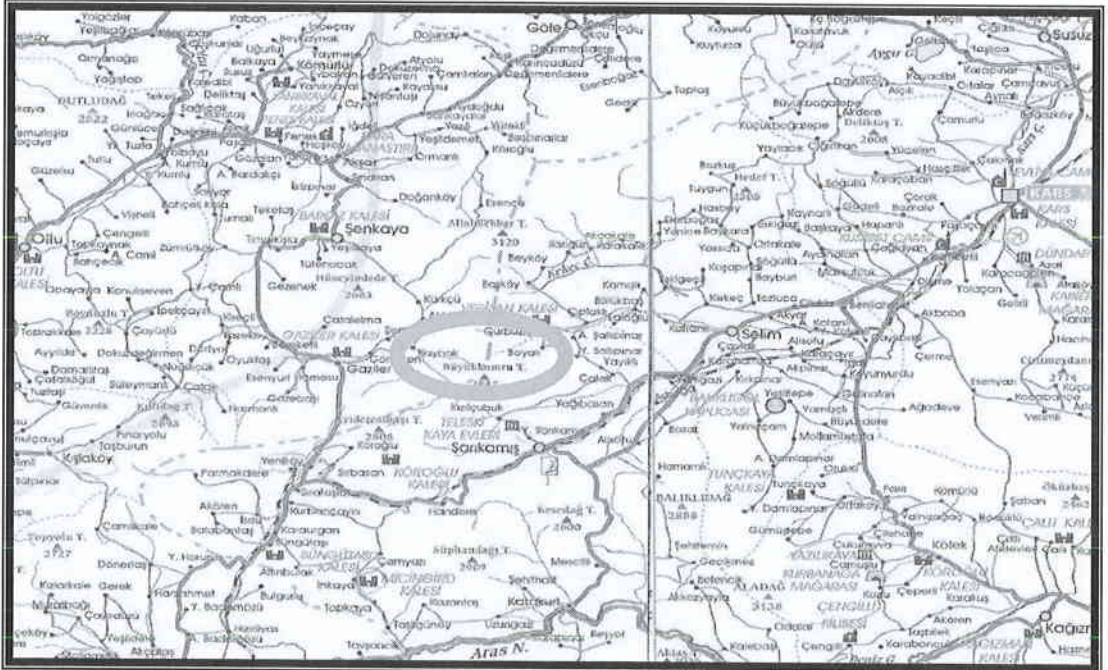
⁵¹⁸ **Hürriyet**, 16 Ekim, 2006 (Yayıklı Köyü Eski Muhtarı: Hıdır Akbulak'ın ifadesi)

⁵¹⁹ Fotoğraf: Bingür Sönmez.

Divik Yayla Şehitliği III (Tekçam Şehitliği) 2009, Arkada Görünen Tepe, Kumru Tepe'dir. Orman İşletme Müdürlüğü Tarafından Sürme Çalışması Yaptırılmış. Sürme Çalışmasına Karşı Yapılan İtirazlardan Sonra, Sürme Çalışması Durdurulmuştur.

11. Kumru Tepe Şehitlikleri

Bu alanın genel itibarı ile şehitlik özelliği arz ettiğini daha önce belirtilmişti. Harekât sahası içerisinde olan bu bölgede şehitlikler çok dağınık ve unutulmaya yüz tutmuş, basit taşlarla alanları belirlenmiş şekildedir. Kumru Tepe'nin zirvesine (mevcut şehitliklere) yürüyüş ise; Sarıkamış merkezden 3 saatte varılan Divik yayladan 5-6 saat yürüyüş mesafesindedir. Arazi aracı ile çıkılması da hemen hemen imkânsızdır. Araştırmacı olarak 2009 yılı şartlarında, yaz ayının konforunda Kumru Tepe'ye çıkılamamıştır, araştırma grubunda olan, korucu ve muhafız askerler de bu yürüyüşü uygun görmemişlerdir. Zira, Küçükkumru, Soğanlı Dağları kuzeydoğusunda yer alan Büyükkumru Dağı (2847 m) ile birlikte, Allahuekber Dağları'nın güneydeki uzantılarını oluşturan, yolu olmayan ve çok yüksek rakımlı bir alanlardır.⁵²⁰

2006 Yılında tümüyle Milli Park ilan edilen Kumru Tepe ve çevresi doğal şehitlik hüviyetinin yanında, tepede belirlenmiş mevcut halde dağınık şehitlikleri barındırmaktadır. Bu şehitlikler başlarına birkaç tane taş konularak belirgin hale getirilmiştir.⁵²¹

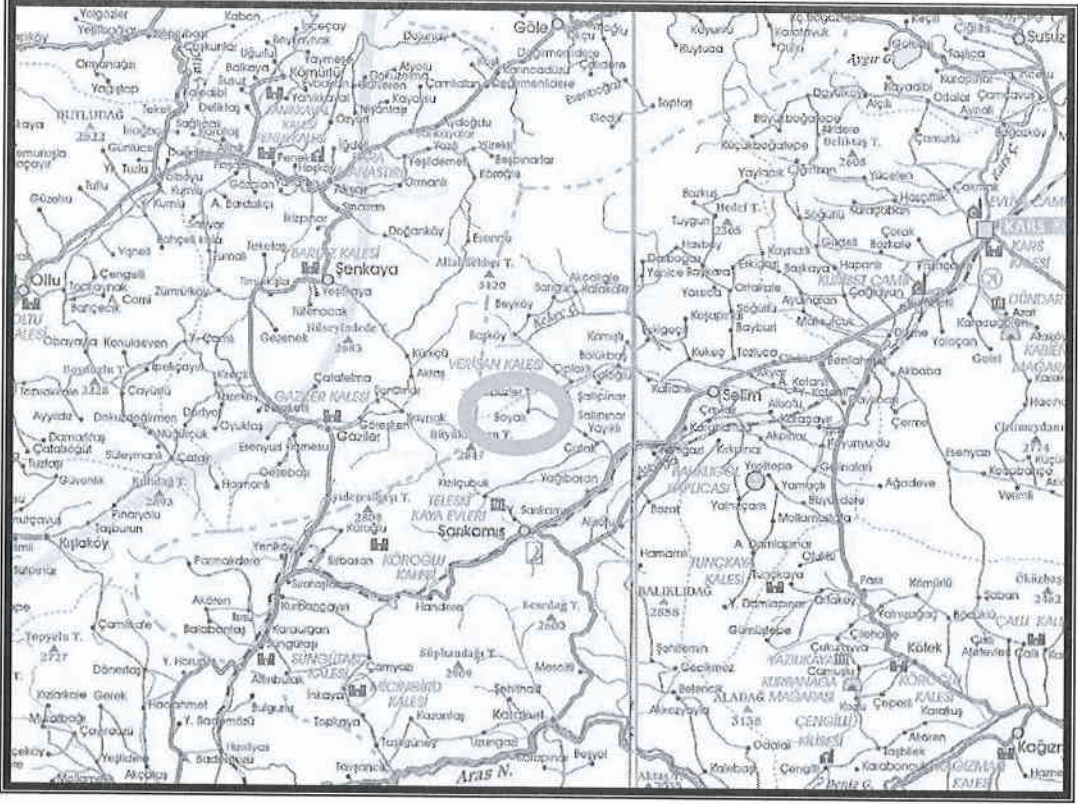

Kumru Tepe

⁵²⁰ Kültür ve Turizm Bakanlığı, **Sarıkamış**, ,s.7.

⁵²¹ Yayıklı Köyü geçici köy korucusu Fikret Tanış'ın ifadesidir.

12. Boyalı (Kavutlu Tepe) Şehitliği

Boyalı Köyü, Kavutlu Tepe’de bulunan 4 adet kardeş mezarı, Soğanlı Dağlarının eteğinde, köyün dışında ve bakımsız bir şekildedir. Projesi hazırlanan şehitlik Sarıkamış Dayanışma Grubu tarafından yapılacaktır.⁵²² Köy sakini İbrahim Aydın’ın(70) ifadelerine göre ise; günümüzde askerlerin zaman zaman ziyarete geldikleri bir alan olan bu yerde, 1914-1918 arasında şehit olan askerler gömülmüş ve gömülen bu askerlerin sayısı tam olarak bilinmemektedir.

⁵²²

Bingür Sönmez, 1914 Sarıkamış Meydan Muharebesi Şehitlikleri, Sarıkamış Dayanışma Grubu Başkanı Özel Arşivi, İstanbul.

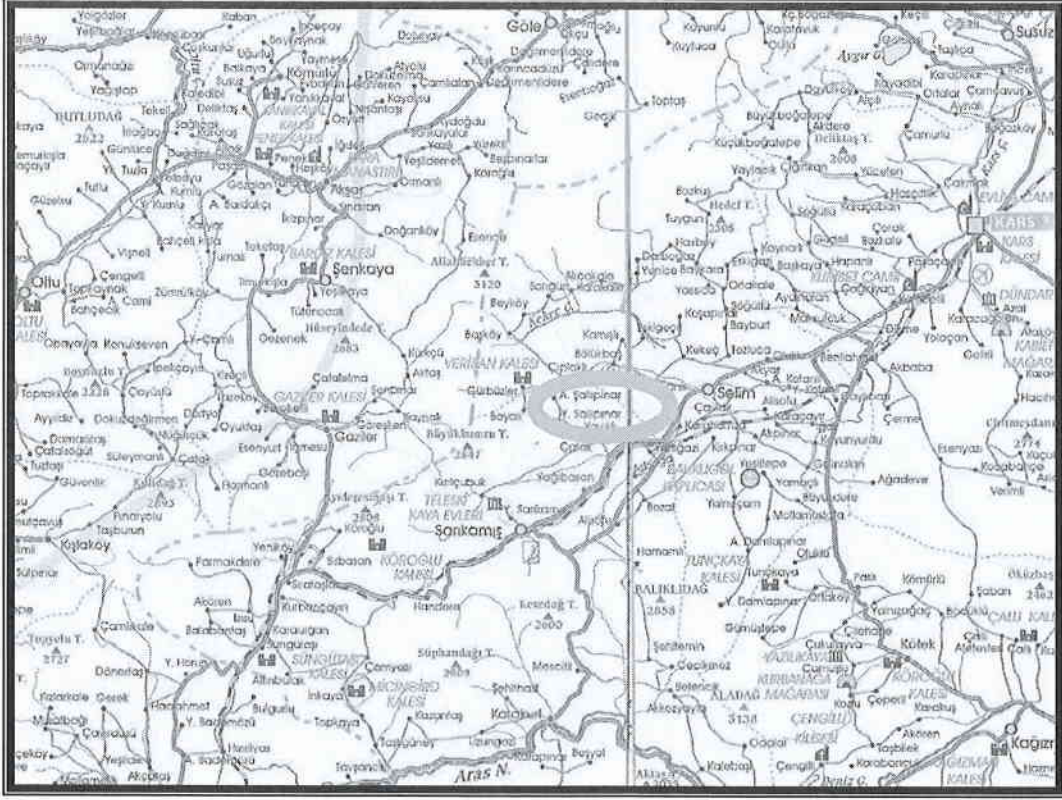

Sallıpınar (Boyalı) Şehitliği

Boyalı (Kavutlu Tepe) Şehitliği

13. Yayıklı (Divik) Köyü Şehitlikleri

a) Yayıklı (Divik) Köyü (Kırklar) Şehitliği I

Yayıklı Köyü merkezinden, şehitliğe gidilen yol güzergâhının uzaklığı yaklaşık 3 kilometredir. Ancak bu mesafede 1 kilometrelik bir araç yolu vardır, Yakın olmasına rağmen yolun dağ eteklerinden başlayıp şehitliğin olduğu tepede son bulan zirve kısma ulaşmak için gidilmesi gerekli 2 kilometrelik kısım tamamen yoldan yoksun, engebeli ve sık taşlıklı şekildedir. Bu zorlu coğrafi şartların ve yolsuzluğun neticesince bu şehitlik; herkesin bilerek, kolaylıkla ziyaret edebileceği bir şehitlik değildir.

Yayıklı (Divik) Köyü dışında, Allahuekber Dağının eteğinde X. Kolordu'nun kahramanlarına ait şehitliktir. İyi korunmuştur. Sadece köy halkı tarafından ziyaret edilmektedir.⁵²³

⁵²³ Bingür Sönmez, 1914 Sarıkamış Meydan Muharebesi Şehitlikleri, Sarıkamış Dayanışma Grubu Başkanı Özel Arşivi, İstanbul.

27 Aralık 1914'de X. Kolordu'nun Selim-Sarıkamış şosesini kesmek görevini alarak ilerleyen 30. ve 31. Tümen'lerinden, muharebe ve kış nedeniyle şehit olanlar⁵²⁴ ve kısmen 1918 harekâtında hayatlarını kaybedenlere ait bir şehitlikdir. Buradaki şehitlerin büyük miktarda olmadığı kabul edilir.⁵²⁵

Yayıklı (Divik) Köyü şehitliği 27.12.1914 yılında yapılmış ve bakımından sorumlu makam; Sarıkamış Belediye Başkanlığı'dır.⁵²⁶

Yayıklı (Divik) Köyü Şehitliği I

b) Yayıklı (Divik) Köyü Şehitliği II

Yayıklı (Divik) Köyü'nde bulunan bu şehitlik köyün merkezindedir. Sarıkamış Harekâtı şehitlerine ait olduğu belirtilen bu şehitlikte 2 adet şehit tespit edilebilmiştir.

⁵²⁴ Muzaffer Erendil, *Şehit Yurdu Sarıkamış*, s.32; F.Ç. Ersöz, *Sarıkamış Harekâtı'nın Toplumsal Bellekteki İzdüşümleri*, s.111.

⁵²⁵ Cem-Ender Arslanoğlu, *Kars Şehitlikleri ve Mehmetçğimiz*, s.290.

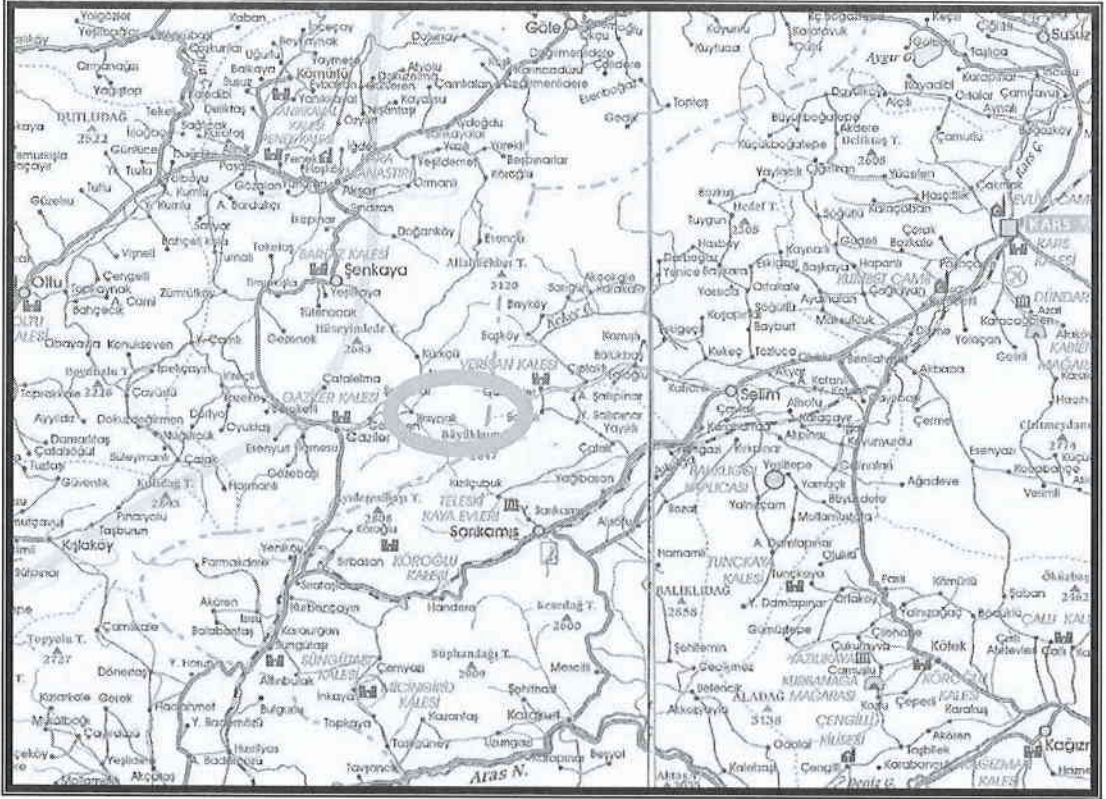
⁵²⁶ T.C. Millî Savunma Bakanlığı, *Yurtiçi Şehitlikler Kataloğu*, s.283.

Köylü halk ve Yayıklı Köyü geçici köy korucusu Fikret Tanış ile yapılan mülakatta tutarlı ve olması muhtemel bilgiler alınmıştır. Fikret Tanış'ın ifadesinde; “ Bu şehitlik alanın bulunduğu yer Selim Koç'a(Vefat etmiştir) aittir. Harman olan bu yerde yapılan sürme çalışmasında bir askere ve kılıcına ulaşılmıştır. Bundan başka diğer bir askerin de cesedi de parmağında yüzüğü ile bulunmuştur (1960-1970 tarihlerinde). Askerin kılıcını alıp evine götürən Selim Koç çok zor bir gece geçirmiş ve rüyasında kılıcını aldığı askeri görmüştür. Rüyasında, kılıcını geri isteyen askeri görmesinin ardından, Ahmet Koç aldığı emanetleri de aldığı yere gömerek iki şehidin yerini mezarlık şeklinde çevirmiştir. Bu olayların ardından ise askeri yetkililer gelip şehitliği yaptırmışlardır”. 2009 yılı itibarı ile arazinin sahibi Hâkim Koç'tur. Şehitlikler muhafaza edilmektedir. Şehitliği fazla bilen olmamakla birlikte, sadece köylü halk ziyaret etmektedir.

Yayıklı (Divik) Köyü Şehitliği II, İki Adet Şehit Mezarı

14. Kaynak Yayla (Çermik) Şehitliği

Soğanlı yaylası üzerinde bulunan Sarıkamış Harekâtı sırasında Soğanlı silsilesini aşan IX. Kolordu erlerinin, dondurucu soğuk nedeniyle canlarını veren eratinın defnedildiği yerdir. Bu şehitlerin kesin sayısı saptanamamıştır.⁵²⁷

IX. Kolordunun kahramanlarının yattığı bu şehitliklerden yayla içinde bulunan dev şehitliğin ziyaretçisi vardır ve köy halkı tarafından çok iyi korunmaktadır. Aynı yaylada bulunan Kokorun Düzü'nde bulunan şehitlik korunmuştur fakat yoldan uzak olduğu için hiç ziyaretçisi yoktur.⁵²⁸

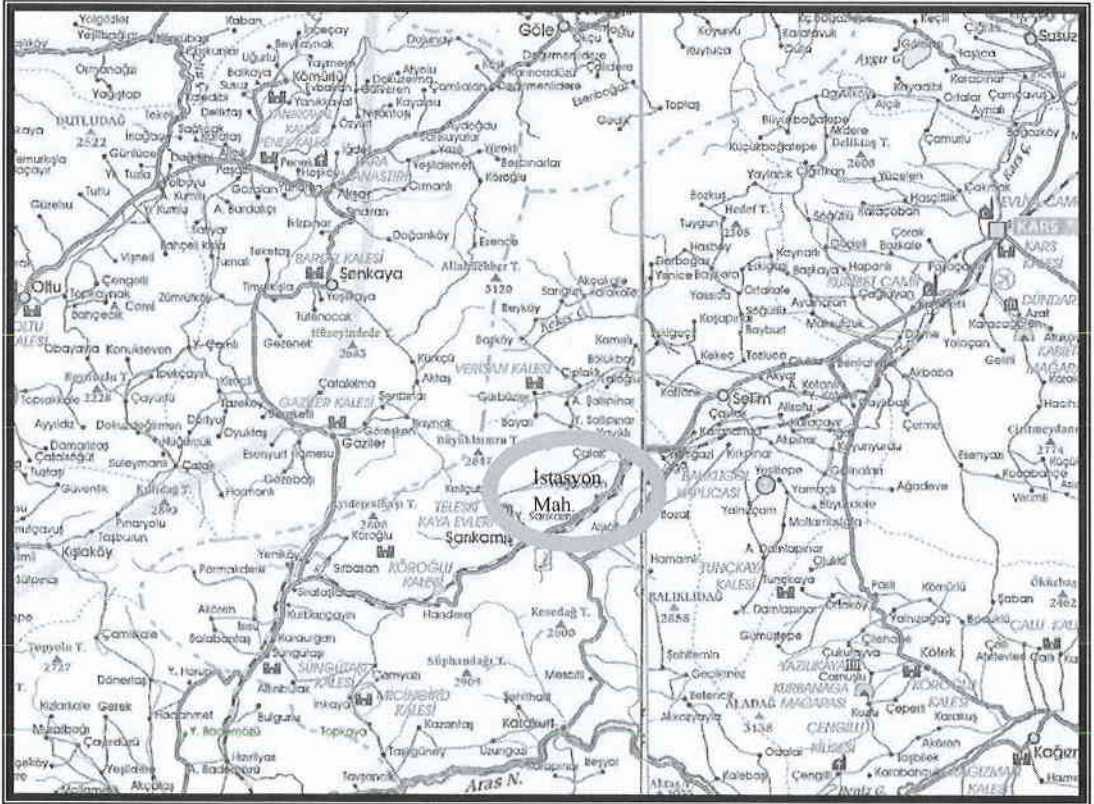
⁵²⁷ Cem-Ender Arslanoğlu, **Kars Şehitlikleri ve Mehmetçüğümüz**, s.292; F.Ç. Ersöz, **Sarıkamış Harekâtı'nın Toplumsal Bellekteki İzdeşimleri**, s.112.

⁵²⁸ Bingür Sönmez, **1914 Sarıkamış Meydan Muharebesi Şehitlikleri**, Sarıkamış Dayanışma Grubu Başkanı Özel Arşivi, İstanbul.

Kaynak Yayla(Çermik) Şehitliği (Fotoğraf: Bingür Sönmez)

15. İstasyon Mahallesi Şehitliği

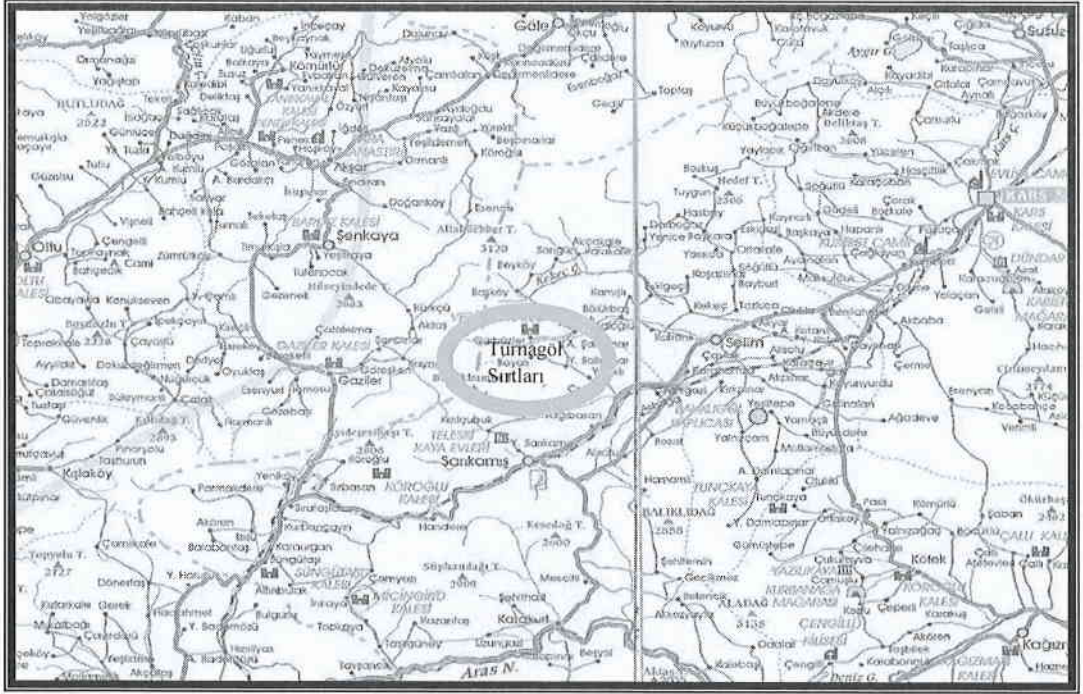

Şehitlik ile ilgili bilgiler;

1. Sıra No : 58
2. Şehitliğin adı : Sarıkamış İstasyon Mahallesi
- e. İli : Kars
- f. İlçesi : Sarıkamış
- g. Bucağı :Merkez
- h. Köy : Çerkezköy
3. Bakım ve Onarımı ile İlgili Makam : IX. Kolordu İnş. Eml. Müdürlüğü
4. Şehitliğin Kuruluş Tarihi : 10.07.1957
5. Şehitlikte Yatan Şehit adedi : Bilinmiyor
6. Şehitliğin Şimdiki Durumu : Bakımlı
7. Şehitliğin Alanı : 2480 Metrekare
8. Şehitliğin Kime Ait Olduğu : Hazine
9. Şehitlikte anıt Olup Olmadığı : Var
10. Şehitliğin Bekçisinin Olup Olmadığı:Yok (İnzibat Gözetiminde)
11. Şehitliğin Tapusunun Olup Olmadığı: Tapulu
- 4- Pafta No : 15
- 5- Ada No : 435
- 6- Parsel No : (14-9-1968).....I. Dünya Harbi'nde 1914 senesi Aralık ayında yapılan Sarıkamış Meydan Muharebesi'nde vatanları uğruna ölen aziz Türk Şehitlerinin yüksek hatıraları için IX. Tümen Komutanlığı'nca 10.07.1957 senesinde yaptırılmıştır.⁵²⁹

⁵²⁹ Cem-Ender Arslanoğlu, **Kars Şehitlikleri ve Mehmetçğimiz**, s.255.

16. Turnagöl (Asker Deresi) Şehitliği

Belli bir yer olmaktan çok, dağınık olarak gömülen şehitleri kapsayan bir mekiddir. Sarıkamış'ın kuzeyindeki Turnagöl sırtlarındadır. Yaşlı Sarıkamışlılar Turnagöl' de çeşitli kabirlerde dağınık olarak gömülen bu şehitleri hatırlamaktadır. Bu kesime gömülenler özellikle IX. Kolordu'ya mensup erattandır.⁵³⁰ 28 Aralık 1914'de, X. Kolordu Komutanı Hafız Hakkı Paşa 30. ve 31. Tümen Birliklerinin dinlenmeye ve toparlanmaya ihtiyaç olduğu hususunda Başkomutan Enver Paşa'yı ikna ettiği sırada, Sarıkamış yakınlarında IX. Kolordu birlikleri Turnagöl ormanlarında çok soğuk bir gece geçirmek zorunda kalmış ve birçok erati burada donarak şehit olmuştur. Buradaki şehitler dağınık mekilerde bulunmaktadır.⁵³¹ Fakat bu bir gün, X. Kolordu'nun toparlanmasına yardım ettiyse bile, Turnagöl'ün buz gibi ormanlarında bir gece daha geçirmek, IX. Kolordudan arta kalanların kuvvetini azalttı. 29 Aralık 1914 sabahı, 3 Tümeden⁵³² işe yarar durumda elde yalnız 600 kişi kalmıştır ⁵³³. Bu rakam X. Kolordu'nun tamamının Sarıkamış Kuşatma harekâtı sırasında kaybedildiği anlamını

⁵³⁰ M. Erendil, *Şehit Yurdu Sarıkamış*, s.33.

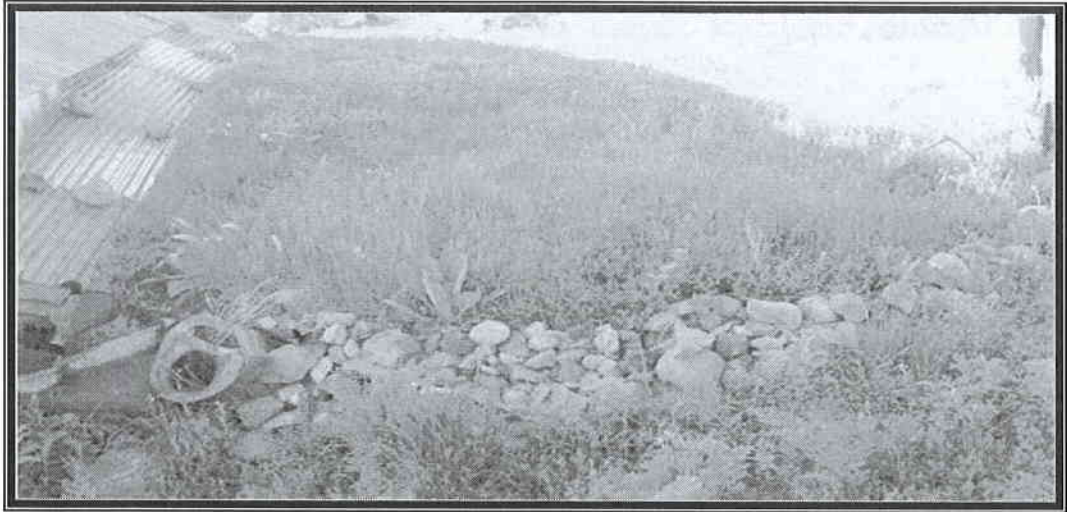
⁵³¹ Cem-Ender Arslanoğlu, *Kars Şehitlikleri ve Mehmetçüğümüz*, s.293; F.Ç. Ersöz, *Sarıkamış Harekâtı'nın Toplumsal Bellekteki İzdüşümleri*, s.111.

⁵³² X. Kolorduya ait üç Tümenin (30-31-32. Tümenler) yaklaşık mevcudu Sarıkamış Harekâtı başlarken, 37.250-49.000 rakamları arasındadır.

⁵³³ W.E.D. Allen, P. Muratoff, *Türk Kafkas Sınırlarındaki Harplerin Tarihi*, s.249.

taşımaktadır. Savaşın sonra daha da belirginleşen ortaya çıkan bu şehitler, hastalık yayılmasını diye hem Ruslar tarafından hem de şehitlere hürmet için yerli halk tarafından gömülmüş, gömülemeyenler doğanın açık kollarında, kısmen kurda kuşa yem olmuş kısmen de doğa bu şehitlerin üzerini kapatmıştır. Bu hemen yüzeyde olan şehit bedenlerine ise herhangi bir yol yapımı, kazı çalışması, hatta aşınan toprağın yüzeyinde bile rastlanabilmektedir. Yapılan az sayıdaki şehitlikler ise belleklerden silinmek üzeredir. Tespit edilen şehitliğin 2009 yılındaki durumu ise şöyledir;

Şehitlik çok bakımsız bir durumda olmakla beraber bu mevki ayrıca “Asker Deresi”⁵³⁴ olarak da bilindiği için bu şehitliğin diğer bir adı da Asker Deresi Şehitliği’dir.

Turnagöl (Asker Deresi) Şehitliği⁵³⁵

Şehitlik ile ilgili bilgiler;

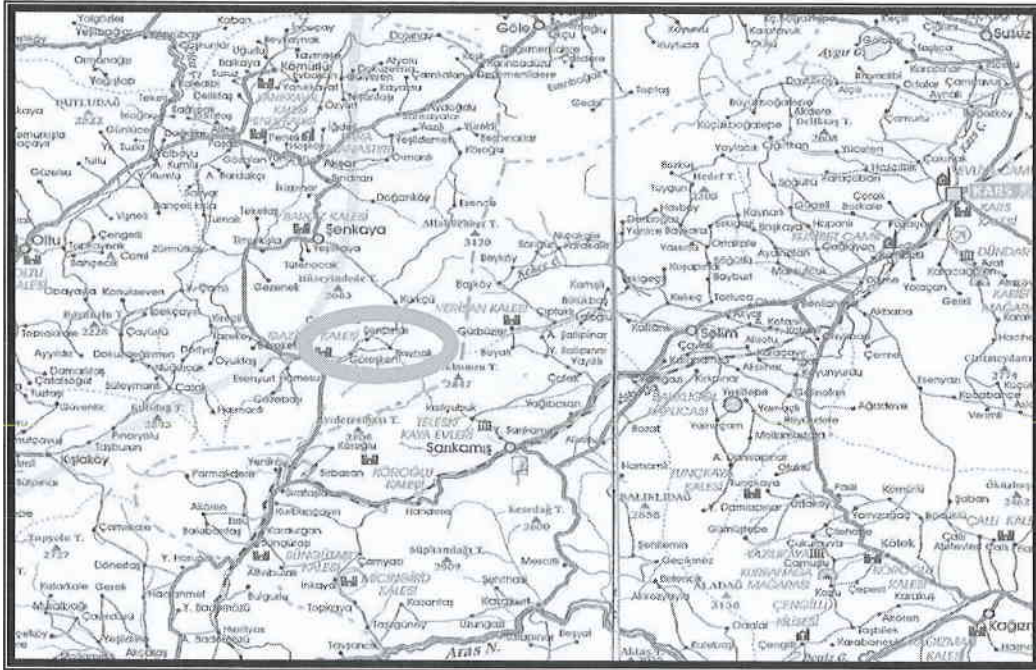
1. Sıra No	: 55
2. Şehitliğin adı	: Asker Deresi Şehitlikleri
a. İli	: Kars
b. İlçesi	: Sarıkamış
c. Bucağı	: Merkez
d. Köy	: -

⁵³⁴ Teoman Alpaslan, **Sarıkamış**, İstanbul, 2008, s.272.

⁵³⁵ Sarıkamış Dayanışma Grubu Arşivi, İstanbul./ http://www.sarikamisdayanisma_grubu.com/sehitliklerimiz.

3. Bakım ve Onarımı ile İlgili Makam : Yoktur
 4. Şehitliğin Kuruluş Tarihi : Bilinmiyor
 5. Şehitlikte Yatan Şehit adedi : Belirsiz
 6. Şehitliğin Şimdiki Durumu : Taşlarla örülü halde
 7. Şehitliğin Alanı : Belirsiz
 8. Şehitliğin Kime Ait Olduğu : Yoktur (Belirsiz)
 9. Şehitlikte anıt Olup Olmadığı : Yoktur
 10. Şehitliğin Bekçisinin Olup Olmadığı : ...Yoktur
 11. Şehitliğin Tapusunun Olup Olmadığı : Tapusuz
- a- Pafta No : -
- b-Ada No : -
- c-Parsel No : 536

17. Akmezarlar Şehitliği

Sarıkamış Kuşatma Harekâtı'nın üçüncü günü 24 Aralık 1914'de; IX. Kolordu Komutanı Akmezar Dağı- Zakim (Şenpınar) ilerleyeceği cihetle 29. Tümen'in Bardız'ı

ele geçirdikten sonra Akmezar Dağını tutması bildirilmiştir⁵³⁷. Bu askeri emirlerin alındığı bölgelerde elbette sayısız şehitlik alan mevcuttur denilebilir.

Yöre halkı ise, buradaki şehitliğin; 1914 savaşına katılan Türk askerleri şehitlerine ait olduğunu ifade etmektedir.⁵³⁸

Günümüzde bu şehitliklerle ilgili olarak bilgiler aşağıdaki gibidir.

Şehitlik ile ilgili bilgiler;

1.	Sıra No	: 53
2.	Şehitliğin adı	: Akmezarlar Şehitlikleri
a.	İli	: Kars
b.	İlçesi	: Sarıkamış
c.	Bucağı	: Karaorgan
d.	Köy	: Köroğlu Köyü
3.	Bakım ve Onarımı ile İlgili Makam	: Yoktur
4.	Şehitliğin Kuruluş Tarihi	: 1914
5.	Şehitlikte Yatan Şehit adedi	: Belirsiz
6.	Şehitliğin Şimdiki Durumu	: Mezarlıklar halinde
7.	Şehitliğin Alanı	: 3000 metrekare
8.	Şehitliğin Kime Ait Olduğu	: Yoktur (Belirsiz)
9.	Şehitlikte anıt Olup Olmadığı	: Yoktur
10.	Şehitliğin Bekçisinin Olup Olmadığı: ...	Yoktur
11.	Şehitliğin Tapusunun Olup Olmadığı	: Tapusuz
	a-Pafta No	: -
	b-Ada No	: -
	c-Parsel No	: - ⁵³⁹

⁵³⁷ A. Baytın, **İlk Dünya Harbi'nde Kafkas Cephesi**, s. 71-72

⁵³⁸ F.Ç.Ersöz, **Sarıkamış Harekâtı'nın Toplumsal Bellekteki İzdüşümleri**, s.112

⁵³⁹ Cem-Ender Arslanoğlu, **Kars Şehitlikleri ve Mehmetçimiz**, s.249

18. Batı Mahallesi Şehitliği

Sarıkamış Batı Mahalle Şehitliği 29 Aralık'ta Sarıkamış'a giren ve süngü savaşlarında şehit olan 93. Alay kahramanları için yapılmıştır.⁵⁴⁰

Şehitlik ile ilgili bilgiler;

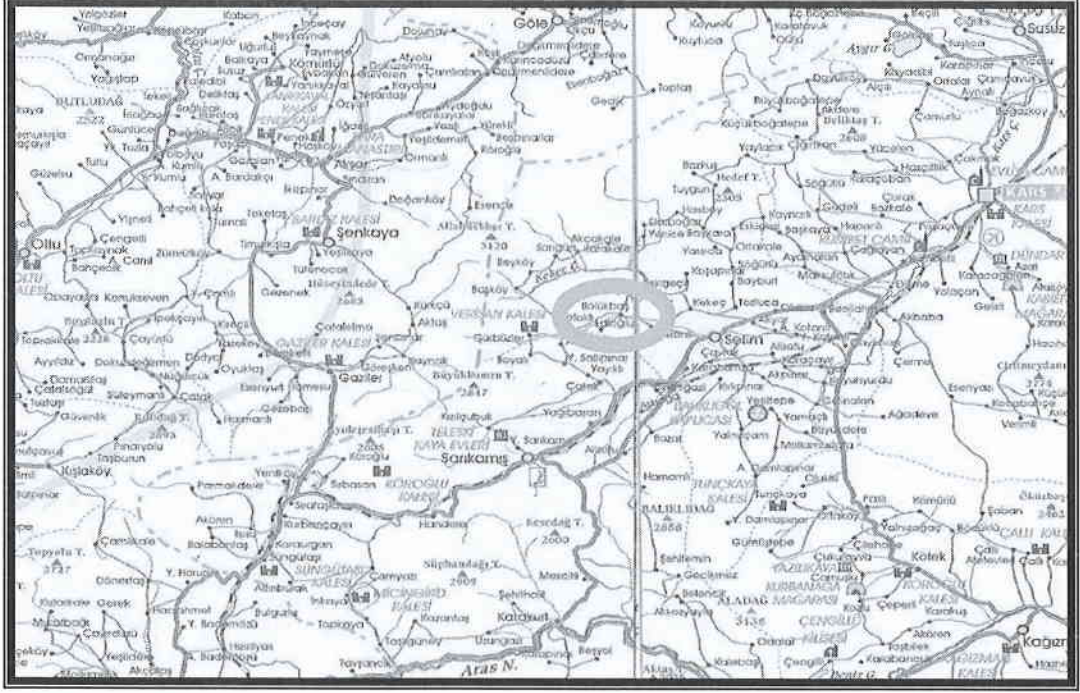
1. Sıra No	:60
2. Şehitliğin adı	: Sarıkamış Batı Mahallesi Şehitliği
a.İli	: Kars
b.İlçesi	: Sarıkamış
c.Bucağı	:Merkez
d.Köy	: --
3. Bakım ve Onarımı ile İlgili Makam	: IX. Kor. İnş.Eml. Müdürlüğü
4. Şehitliğin Kuruluş Tarihi	: 1914 (30.08.1968)
5. Şehitlikte Yatan Şehit adedi	: 300 kadar
6. Şehitliğin Şimdiki Durumu ,	: Bakımlı, Etrafı Çevrilmiş, abideleşmiş
7. Şehitliğin Alanı	: 4.800 metrekare (9.000 metrekare)
8. Şehitliğin Kime Ait Olduğu	: Hazine
9. Şehitlikte anıt Olup Olmadığı	:Var.Eni:2.5 Boyu:2.5,Yüksekliği: 4.5 m.
10. Şehitliğin Bekçisinin Olup Olmadığı	: Yok
11. Şehitliğin Tapusunun Olup Olmadığı	: Tapusuz
a.Pafta No	:
b.Ada No	:
c,Parsel No	.,541

⁵⁴⁰ T. Alpaslan, **Sarıkamış**, s.272

⁵⁴¹ Cem-Ender Arslanoğlu, **Kars Şehitlikleri ve Mehmetçğimiz**, s.266

B- SELİM İLÇESİ İDARİ SINIRLARI İÇERİSİNDE MEVCUT SARIKAMIŞ KUŞATMA HAREKÂTI (1914-1915) ŞEHİTLERİ VE ŞEHİTLİKLERİ

1. Laloğlu Şehitliği

Laloğlu Köyü yakınında ve bir tarla içerisinde yığılan yaşların belirttiği bir şehitliktir. Sarıkamış Harekâtı'nın son günlerinde 3-4 Ocak 1915 tarihinde, Rus Komutanı Gabayev kuvvetlerine karşı dövüşerek şehadete ulaşan Türk erlerinin gömüldüğü mevkidir.⁵⁴² Şehitlik alan iki adet ana mezarlıktan oluşmaktadır. 25'er metre karelik iki adet şehitlik alanının etrafı taşlarla çevrilmiştir. İki ana şehitliğin ortasında bir de bayrak direğinin bulunduğu bayraklık bir kısım vardır. 1974 Kıbrıs Harekâtı'na kadar askeri kuvvetlerin bakımını yaptığı bu şehitlik alan, askerin bu alandan çekilmesinden sonra bakımsız kalmıştır. Bakımsızlık ve doğa şartları neticesinde şehitlik şimdi aşağıdaki gibi harabe şeklindedir.

⁵⁴² Muzaffer Erendil, *Şehit Yurdu Sarıkamış*, s.32, Cem-Ender Arslanoğlu, *Kars Şehitleri ve Mehmetçüğümüz*, s. 289; F.Ç. Ersöz, *Sarıkamış Harekâtı'nın Toplumsal Bellekteki İzdüşümleri*, s.110

Laloğlu Köyü içinde bulunan Şehitlik orada bulunan bir askeri birlik tarafından yapılıŕmıŕ, askeri birliğin ayrılıŕmasından sonra⁵⁴³ tamamen dađılıŕmıŕ ve çok üzüntü verici bir durumdadır. Projesi hazırlanan Şehitlik Sarıkamıŕ Dayanıŕma Grubu tarafından yaptırılacaktır.⁵⁴⁴

Laloğlu Şehitliği I

Laloğlu Şehitliği II

⁵⁴³

Askeri Mühimmat Depoları harabeleri Bakınız: Laloğlu Şehitliği I'in arka kısmında.

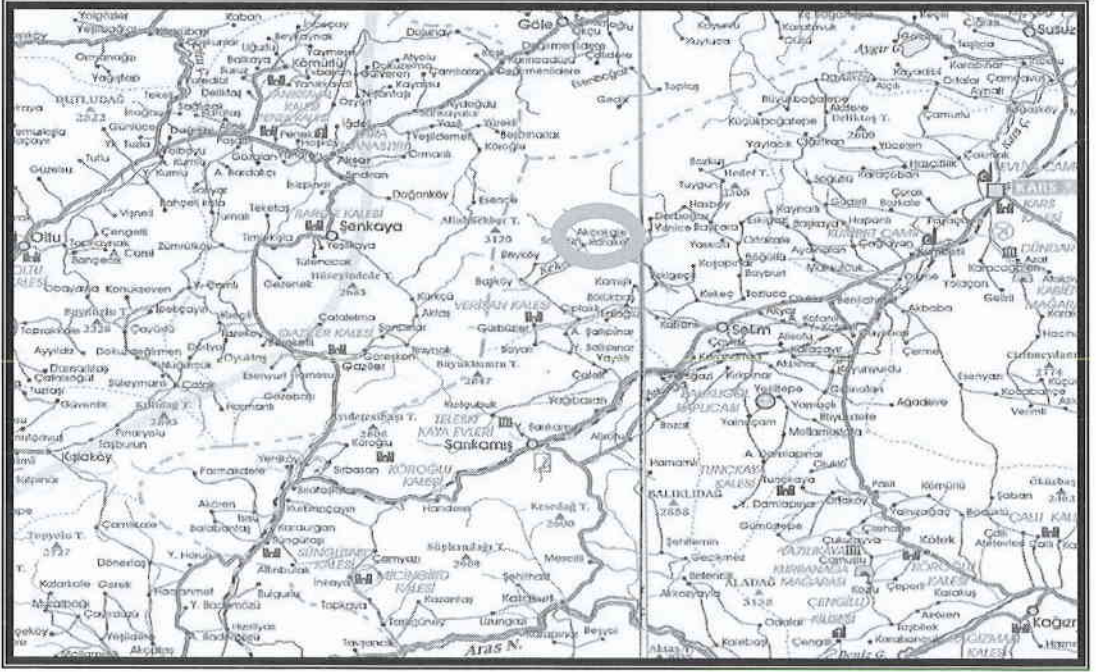
⁵⁴⁴

Bingr Sönmez, 1914 Sarıkamıŕ Meydan Muharebesi Şehitlikleri, Sarıkamıŕ Dayanıŕma Grubu Baŕkanı zel Arŕivi, İstanbul

Laloğlu Köyü Şehitlikleri Arasındaki Bayrak Direği Dikilen Mevkii

2. Karakale Köyü Şehitliği

Köy sakini TEYYAR AYDIN (85) verdiği bilgiler aşağıda kayıt altına alınmıştır.

Savaş yıllarında köylü Rumların baskı ve tecavüzlerinden korktuklarından göç hareketine girişmiştir. Zira Karakale Köyü yakınındaki Emirhan köyü Rumlardan oluşmakta ve tehdit unsuru olarak köylü tarafından bilinmektedir. Köyden genellikle Sivas'a göç edilmiştir. Teyyar Aydın'ın dedesi Eyüp Aydın ise Ruslar tarafından tutuklanılmış ve 101 yıl hapse mahkûm edilmiştir, Eyüp Aydın'ın eşi ise tehlike arz etmediği ifadesi ile serbest bırakılmıştır. Bu olayların ardından Eyüp Aydın Rusların elinden kurtulmuş ve Allahuekber Dağları'nın ardında ortalık sakinleşene kadar gitmiştir⁵⁴⁵. Eyüp Aydın savaşın ardından ortalık sakinleşince köyüne dönmüş ve hayvan barınağında ahırda donmuş bir asker bulmuştur, teçhizatı ile ve bir bacağı kopmuş halde bulunan bu asker köye defnedilmiştir. Bir başka şehitlik ise; Daha sonra köyde bir ev inşaatı yapılırken toplu kemik parçalarına tesadüf edilmesi ile ortaya çıkmıştır. Köylü bunların da Sarıkamış Şehitlerine ait kemikler olabileceğine inanarak topladıkları kemikleri de mevcut şehidin hemen yanına bir mezar yapıp gömmüşlerdir.

Mevcut bilgilerin ışığında köydeki şehitlik tespit edilmiştir. Şehitliğin alanı yaklaşık olarak 35 metrekaredir.

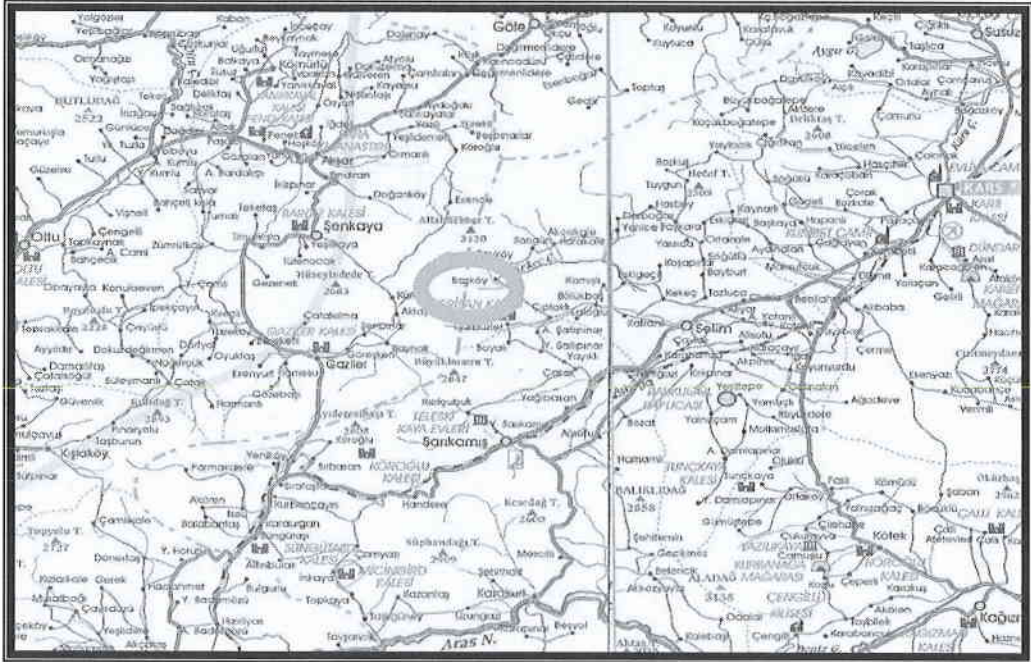
Karakale Köyü Şehitliği

⁵⁴⁵ Yer adı belli değil.

Karakale Köyü Sakini Mülakat Yapılan Teyyar Aydın(85)

3. Beyköy Şehitlikleri

Arsenek ve Kosor⁵⁴⁶ 'a ulaşmış bulunan kolordu(X. Kolordu) birliklerinin 25 Aralık 1914 gecesi konuş ve beslenme açısından, istirahat gereksinimleri sağlanmıştır.

⁵⁴⁶ Bu günkü adları: Ersinek ve Akşar'dır.

Daha sonra mola yerine ilk gelen birliğin, ilk önce yürüyüşe geçirilmek üzere 26 Aralık sabahı saat 05.00'te Beyköy istikametinde yürüyüşe geçirilmesi emri bildirilmiştir. 30. Tümen, 26 Aralık sabahı öncüsü olan 88. Alayla saat 05.00'te yürüyüşe başlamıştır. 89. Alay, 30. Topçu Alayı'nın bir taburu ve 31. Alay'ın 4. Bataryası iki sınır taburu Piktir-İşhan Taburları İstihkâm ve Sıhhiye Bölükleri büyük kısmı oluşturmuş ve öncüyü bir kilometre mesafe ile takip etmişlerdir. Üzerinden yürünen yol Allahuekber Dağı'ndan geçtiği için yürüyüş birerli kolda ve büyük zorluklarla yapılmıştır. Pek çok döküntü ve donma zayıtı verilerek geç vakit Beyköy'e ulaşılmıştır. Tam 14 saat süren ve gücü tüketen bir yolculuk yapılmıştır. Beyköy'e gelindiği zaman bölüklerin mevcudununun 10-15⁵⁴⁷ ere indiği ve hatta bazılarında subaylardan başka kimselerin kalmadığı görülmüştür. Öncü Alayı'nın bir taburu Sarıkamış önünü kapamak üzere Emirhan'a iki taburu Kars istikametini örtmek için Karcık'a⁵⁴⁸ gelmiş ve gece emniyet tedbirleri alınarak burada geçirilmiştir. Birliklerin büyük kısmı da kısım kısım toplanarak geceyi Beyköy'de geçirmişlerdir.⁵⁴⁹

X. Kolordu'nun karlar ve tipiler içerisinde Allahuekber Dağlarını aşmaya çalışarak karargâhı ile Beyköy'de bulunduğu anlaşılmaktadır.⁵⁵⁰ Beyköy'e gelene kadar X. Kolordu birçok zayıt vermiş hemen hemen Kolordunun tamamına yakını dağlarda erimiştir.

Zorlu dağ yürüyüşünün ardından varılan Beyköy bir sığınma yeri olmuştur. Dağ başlarında kalan şehitlerin bedenleri ve kemikleri hala efsaneleşmiş şekilde anlatılmakta, köylüler ise yollarda dağ başlarında halen tesadüf edilebilen kemikleri olduğu yere gömmektedir.

Beyköy Sarıkamış Harekâtı sırasında çok önemli merkezlerden biri olmuştur. Kar da ve tipi de yollarını kaybeden askerlerin köy içlerine, evlere, ahırlara sığındığı bir gerçektir. Yol bulamayan dağda kaybolan diğer askerler ise bu köyün yamaçlarında donarak hayatlarını kaybetmişlerdir. Bu tarihi gerçekleri bir de yerli halktan dinlemek için, Beyköy'ün en yaşlılarından Muzaffer Boz (74) ile ve Beyköy muhtarı Yunus Boz (36) ile mülakatlar yapılmıştır. Muzaffer Boz köyün Sarıkamış Harekâtı'nda

⁵⁴⁷ Sarıkamış Harekâtı başlangıcında ortalama bölük kuvvetleri 250 kişi civarındadır.

⁵⁴⁸ Bu günkü adı: Sarıgün'dür.

⁵⁴⁹ Yarbay Selehattin, *Kafkas Cephesi'nde X. Kolordu'nun Harekâtı*, s.119-120

⁵⁵⁰ A. Baytın, *İlk Dünya Harbi'nde Kafkas Cephesi*, s.89

yaşadıklarını ve gelişen olayları anlatmış, Yunus Boz ise yerli halk tarafından bilinen şehitlik alanların tespitinde rehberlik yapmıştır.

a) Beyköy Şehitlikleri I

Beyköy Şehitliği I (Muzaffer Boz'un Evinin Alt Kısmında)

Beyköy'de Buluna Muzaffer Boz'un Dedesi Mevlüt Boz'un Sarıkmış Harekâtı Sırasında, Askerlerin Sığındığı Ahır. Harekâta Aynı Zamanda Hastane Olarak Kullanıldığı İfade Edilmiştir.

b) Beyköy Şehitlikleri II

Beyköy Şehitliği II: Köy Muhtarı Yunus Boz'un ifadelerine göre askeri teçhizatı üzerinde olarak bulunmuş bir şehide aittir. Etrafı taşlarla çevrilerek korumaya alınan şehitlik, zamanla bakımsızlık ve ihmalkârlık ile şehitlik şimdi bu haldedir

Beyköy Şehitlikleri II (Köyün Alt Kısımında)

c) Beyköy Şehitlikleri III

Köy Muhtarı Yunus Boz'un ifadelerine göre; burada, iki rütbeli asker üzerlerinde paltoları ile gömülmüştür. Askeri teçhizatlarının ise üzerlerinde olmadığı ifade edilmiştir. Bu şehitlerin defin işlemini köyün yerlisi, Mevlüt Aydın (65) 'ın dedesi bizzat gerçekleştirmiştir.

Köylü bu şehitlik alanın daha iyi duruma getirilmesini istemekte ancak kendi imkânlarıyla bir şey yapmamaktadır. Şehitliğin hemen dere yatağının yanında olması, köylü halkta muhtemel bir taşkında mezarlığı alıp götüreceği korkusuna neden olmaktadır.

Beyköy Şehitlikleri III (Köyün İç Kısmında, dere Yatağının Hemen Yanında)

d) Beyköy Şehitlikleri IV

Beyköy'ün hemen 1 kilometre yamaç kısmındadır. Köy Muhtarı Yunus Boz'un ifadelerine göre bir adet şehit mezarı olduğu ifade edilmektedir.

Beyköy Şehitlikleri IV (Köyün 1 Km yukarı kısmı, Allahuekber dağları Eteği)

e) Beyköy Şehitlikleri V

Beyköy'ün hemen 20-25 kilometre yamaç kısmında Allahuekber yamaçlarındadır. Köy Muhtarı Yunus Boz'un ifadelerine göre küçük şehitlik olarak anılan bu yerde 50 kişilik bir şehitlik alan mevcuttur.

Beyköy Şehitlikleri V (Küçük Şehitlik) 50 Civarı Şehidin olduğu Alan

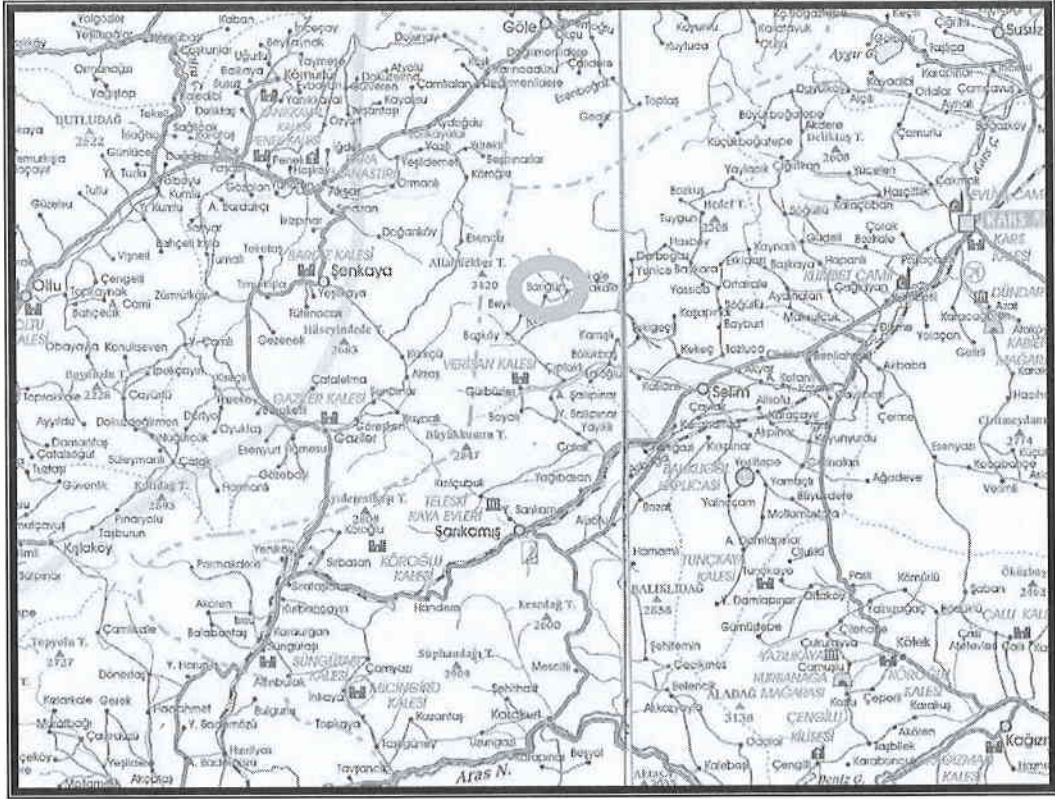
f) Beyköy Şehitlikleri VI

Beyköy'ün merkezden hemen hemen 500 metre güney kısmındadır. Köy Muhtarı Yunus Boz'un ifadelerine göre bu arada bir adet şehit mezarı bulunmaktadır.

Beyköy Şehitlikleri VI (Köyün 500m güney kısmı)

4. Sarıgün Köyü Toplu Mezarlar Ve Şehitlikleri

Sarıgün⁵⁵¹ Köyü Sarıkamış Harekâtı sırasında X. Kolordu'nun yürüyüş güzergâhında yer alan köylerden birisidir. Ersinek ve Akşar istikametinden⁵⁵² gelen kolordu birlikleri Başköy⁵⁵³-Beyköy istikametinde yol alırken Sarıgün Köyüne de gelmişlerdir. Zaten Sarıgün (Karcık) Başköy ve Beyköy alanları ile iç içedir.26 Aralık 1914'te X. Kolordu'nun 30 Tümen'inden bir tabur da Sarıkamış önünü kapatmak için Emirhan'a iki taburu Kars istikametini kapatmak üzere Karcık (Sarıgün)'a gelmiş ve gece emniyet tedbirleri olarak gece burada geçirilmiştir.⁵⁵⁴ Hem askerlerin yürüyüş

551 Eski adı Karcık'tır.

552 Ş.İlden, *Sarıkamış*, s.237.

553 T. İybar, *Sibirya'dan Seredib'e*, s16.

554 Yarbay Selahattin, *Kafkas Cephesi'nde X. Kolordu'nun Harekâtı*, s.119-120.

güzergâhında hem sıcak savaşta tedbirlerin alındığı bu kilit noktada birçok şehitliğin olduğu muhakkaktır.⁵⁵⁵

a) Dere Yatağı Şehitliği

Sarıgün Köyü halkından Nihat Çelik (62)'in, ninesi CEVAHİR DENİZ'den dinlediği bilgilerle köyde toplu mezarların olduğu tespit edilmiştir. Yapılan mülakatta çok ilginç bilgiler edinilmiştir. Cevahir Deniz'in ifadelerine göre;

“1914 senesinde Sarıgün köyünde 15 hane vardır. Evler görünmesin diye yere gömülü şekilde yapılmıştır. Harekât sırasında Dağlarda olan askerler bulutların çekilmesiyle köyü gördüler. Köye inip bir araya toplandılar. Bu olaylar olurken Şenkaya'ya kaçtım. Ama orada da Oltu üzerinden asker geliyordu. Şenkaya ve çevresinde 92.000 asker olduğunu söylediler. 12.000 asker buradan ayrıldı, Bardız yolundan Soğanlı-Sarıkamış istikametine gittiler. Geri kalan 80.000 asker Allahuekber Dağları'na çıktı. Bu askerlerin hemen hepsi donarak vefat etti. Bir kısmı dağın eteklerinde vadide, bir kısmı da köye dere yatağının etrafına geldiler. Kemikler onlara ait.”

Bu bilgileri topladıktan sonra bahsedilen vadi ve dere yatağında alan araştırmasına çıkılmıştır. Yapılan alan çalışmasında çarpıcı bir şekilde dere yatağı boyunca dağın eteklerine kadar uzanan yolda insan kemikleri çok sıklıkla müşahede edilmiştir. Dağın vadi kısmında ise bir toplu mezar şeklinde alan mevcuttur. Yapılan çalışmalardan sonra Rus arşivinden alınan bir adet toplu mezar resmi ile bu alandaki toplu mezar benzerlikler arz etmektedir. Zira dere yatağının en üst kısmında vadi alanda toplu mezar kalıntıları, kemikler mevcuttur. Buradaki kemikler üzerinde yapılacak sağlıklı bir analiz çalışmadan sonra bu görüş netleşecektir.

Zira Türk askerlerinin; hem harekât sırasında hem de 4 Ocak 1915 tarihinden sonra geri çekilirken birçok askerın, dere yataklarında donmuş veya Ruslar tarafından öldürülmüş olması, bu alanların şehitlik olma ihtimalini kuvvetlendirmektedir.⁵⁵⁶

⁵⁵⁵ X. Kolordu'nun yürüyüş güzergâhı; Kosor-Ersinek Yayla'sı-Allahuekber Dağı-Başköy civarından Sarıkamış'a doğru olmuştur.(Yarbay Guze, **Birinci Dünya Savaşı'nda Kafkas Cephesi'ndeki Muharebeler**, s.46).

⁵⁵⁶ T. İybar, **Sibirya'dan Seredib'e**, s18-19.

Sarıgün Köyü Allahuekber Dağları Etekleri Vadisi

Rusların Gömdüğü Sarıkamış Şehitleri Toplu Mezarı

(Bu alan vadi kısmı ile Sarıgün köyündeki toplu mezar ile fiziksel benzerlikler arz etmektedir.)

Defnedilmeyi Bekleyen Donuk Şehitlerimiz

Sarıgün Köyü Toplu Kemiklerin Bulunduğu Dere Yatağı
Dere Yatağının Hemen Üst Kısmı Allahuekber Dağları

Dere yatağının hem zemin kısmında hem sağ ve sol kısımlarında hiçbir müdahalede bulunmadan açıkta görülebilen kemikler mevcuttur. Bu alandaki kemiklerin tespiti birçok önemli bir çıkarımı da barındırmaktadır. İki adet düz(mezar

taşı formatında) taşın altında görünen kısmı ile iki adet kafatası ve diğer vücut kemiklerinden örnekler mevcuttur. Buradaki manzara hatıratda, mülakatlarda geçen; yol kenarlarında dağ başlarında donan askerlerimizin⁵⁵⁷ bazılarının bir yere toplanarak, ya da bireysel olarak, mezar kazılmadığı için Rusların gömme işleminin yanında, ya asker arkadaşları tarafından ya da yerli halk tarafından yapılan gömme işlemini anımsatmaktadır. Bu gömme işlemlerinde, her yer karlık, toprak çok sert olduğu için, vefat eden askerler buldukları yerden taşınamamış, mevsim koşullarından, zaman darlığından mezar da kazılmadığı için, şehitler kurda kuşa yem olmasın, hastalık yayılmasın diye, üzerlerine etraftan bulunabilen taşlar yığılmak suretiyle mezarlıklar yapılmıştır. Allahuekber zirve şehitliklerinin çoğu da bu şekildedir.

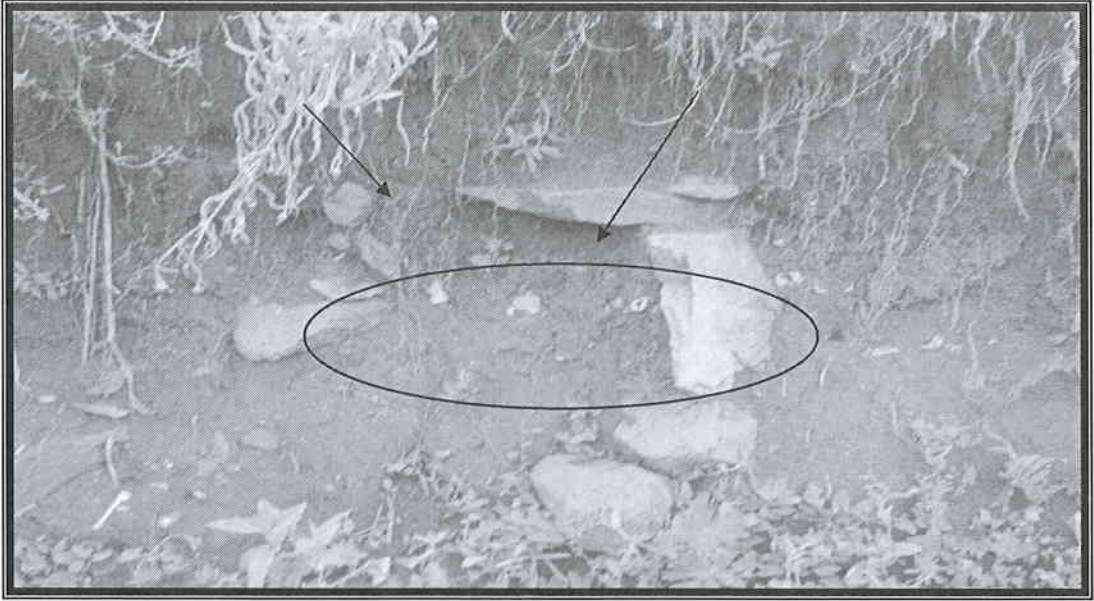

Allahuekber Zirve Şehitlikleri Taşlarla Çevrilmiş Mezarlar⁵⁵⁸

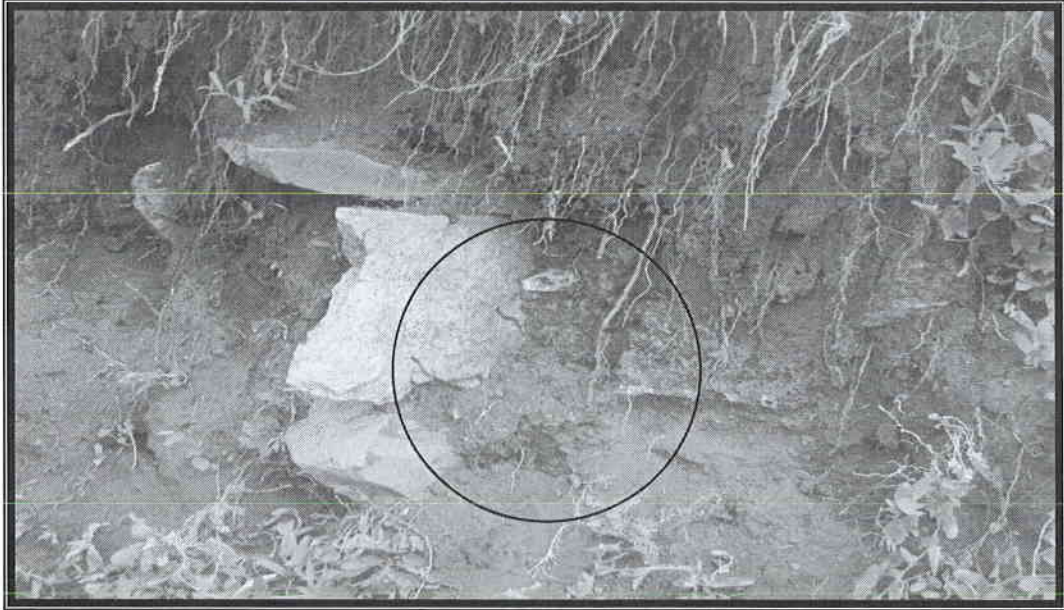
⁵⁵⁷ Hatıratda geçen ifadelerden anlaşıldığına göre; hayatta kalıp Ruslara esir olan Türk askerleri de Sarıkamış'a doğru toplanma merkezlerine giderlerken, yol boyunca gözlemlenebilen, yan yana üst üste Türk donuk askerlerinin oldukça fazla olduğunu ifade etmişlerdir.(H. Tugaç, **Bir Neslin Dramı**, s.16).

⁵⁵⁸ Fotoğraf: Sarıkamış Dayanışma grubu Arşivi

Müşahede edilen yerdeki iki düz taşın altında iki adet kafatasının olduğu gözlemlenmiştir. Yerli halkın ifadelerine başvurulduğunda ise gerçek daha da şaşırtıcı bir hal almıştır. Bu köyün hemen her yerinde insan kemikleri kalıntıları olduğunu, yoğunluğun ise dere yatağı ve dağın vadi kısmında bulunduğu ifade edilmiştir.

Sarıgün Köyü, Toplu Mezarların Bulunduğu Dere Yatağındaki Toprakta Bulunan Hemen Yüzeyle Gömülü Kemikler.

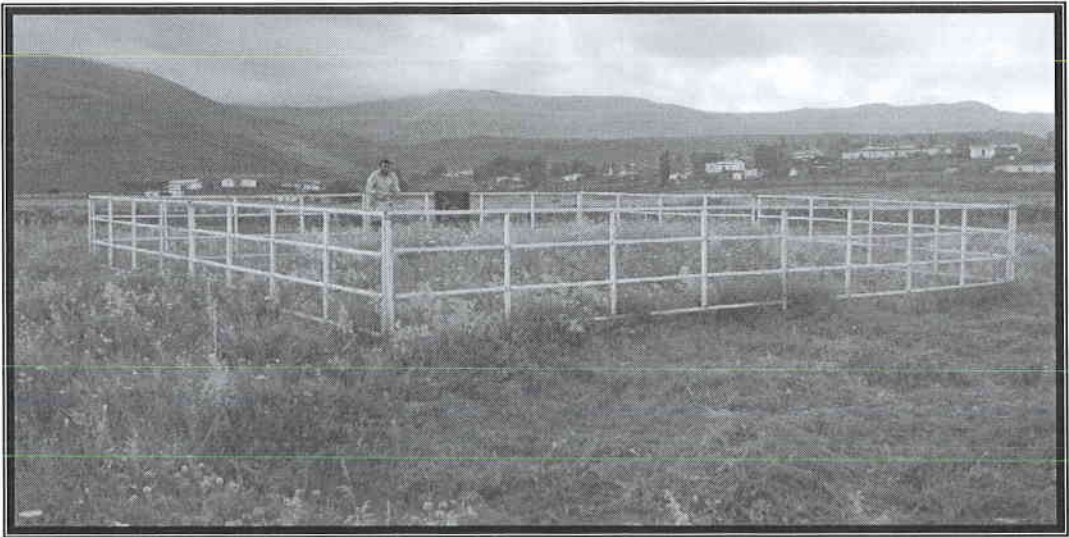
Sarıgün Köyü Toplu Mezarı Dere Yatağında Başına Taş Konulmuş iki Erkek Cesedi Kemikleri (Taşa Yaslanmış Kafa Tasları) Bulunmuştur.

Sarıgün Köyü Dere Yatağı Toplu Mezarında Olan Bir Kafatası

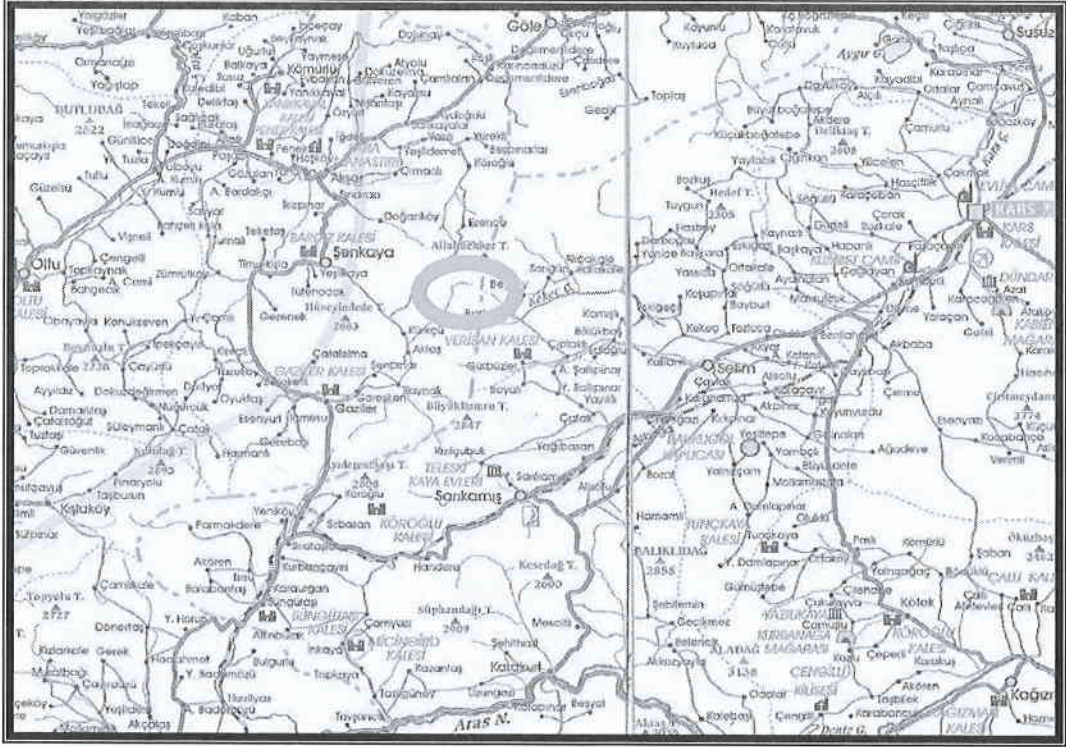
b) Sarıgün Köyü Merkezi Şehitliği

Sarıgün Köyü merkezinde de belirlenmiş bir şehitlik alan mevcuttur. Bu korumaya alınmış alan 2009 yılı itibarı ile iyi durumdadır. 81 metrekare alanı içine alan ve etrafı demir korkuluklar ile çevrilen alan köyün hemen alt kısmında toplu kemiklerin bulunduğu dere yatağına 500 metre mesafededir. Burada yatan şehit miktarı bilinmemektedir.

Sarıgün Köyü Merkezi Şehitliği

5. Başköy Şehitlikleri

25-26 Aralık 1914 tarihlerinde X. Kolordu'dan 93. Alay da Allahuekber Dağı'nda 30. Tümen gibi birçok perakende bıraktıktan ve donma nedeniyle birçok ölüm vakaları görüldükten sonra ancak 300⁵⁵⁹ mevcutla ve 27 Aralık sabahı Başköy'e gelebilmiştir.⁵⁶⁰ Bu zamanda X. Kolordu'nun karlar ve tipiler içerisinde Allahuekber Dağlarını aşmaya çalışarak karargâhı ile Beyköy'e ve 30. 31. fırkalarıyla bu köy ile Başköy civarlarında bulunduğu anlaşılmaktadır.⁵⁶¹ Şerif İlden'in ifadelerinde ise "40.000 mevcutlu X. Kolordu'nun Ardahan yolu ve Allahuekber Dağları yönüyle Sarikamis-Kars yolunu almak için Başköy-Beyköy bölgesine yöneldiği en az 26.000 mevcutlu iki tümeninden ancak 3.200 kişi getirebilmişti" demektedir. Geriye kalan 22.800 kişi ise dağlarda ve yürüyüş güzergâhında donan Türk askerleridir.⁵⁶²

⁵⁵⁹ Sarikamis Harekâtı başlangıcında ortalama Tümen kuvvetleri 12.000–16.000 kişi civarındadır. Muazzam şekilde ortaya çıkan bu zayıf rakamları Sarikamis Harekâtı'nda acı gerçeğin belgesidir. Yarbay Selahattin, *Kafkas Cephesi'nde X. Kolordu'nun Harekâtı*, s.119–120.

⁵⁶¹ A. Baytın, *İlk Dünya Harbi'nde Kafkas Cephesi*, s.89.

⁵⁶² Ş.İlden, *Sarikamis*, s. 238.

Başköy Sarıkamış Harekâtı'nda önemli yol güzergâhlarından ve harekât alanlarından birisidir⁵⁶³. Bu sebeple şehit ve şehitlik alan olarak bu köy çok önemlidir.

Başköy Kars ilinin Selim ilçesine bağlı köylerden biridir. Sarıkamış Harekâtı sırasında çok önemli bir mevkedir. Harekât güzergâhına baktığımızda bu yerin ehemmiyetini daha iyi anlamaktayız. Zira Erzurum-Şenkaya-Başköy hattı ile Sarıkamış'a gidilebilmektedir. Başköy, Beyköy'ün hemen yanındadır. 24.07.2009 tarihinde yapılan Başköy Şehitlik taramasında öncelikle köy muhtarı Ahmet İpek (63) 'e başvurulmuştur. Yapılan mülakatta çok çarpıcı, ilginç, yürek burkan anılar dile getirilmiştir. Sarıkamış Harekâtı Şehitlikleri ile ilgili olarak ise Ahmet İpek (63) köy içerisinde bilinen bir tane şehitlik, köyün Allahuekber yamacına bakan eteklerinde bilinen bir kaç tane mezar olduğunu ifade etmiştir. Bu bilgilerin ardından olay ve bilgileri yerinde müşahede edebilmek için araçla yolun gittiği yere kadar arabayla, şehitliğe ulaşmak için 20 dakika yaya olarak sazlık ve çamur alanda yürüyüş yapılarak şehitliklerin olduğu alana ulaşılmıştır.

Yeşillikler içerisinde ayırt edilemeyen, mezar işaret taşları kaybolmaya yüz tutmuş, yağma edilmiş, kaçak kazılar yapılmış, kazılmış halde bırakılmış mezarlara ulaşıldı.

Şehitlerle ve şehitliklerle anlatıla gelen o kadar çok anı var ki bu birikimin yıllardır dillendirilmemiş, araştırılmamış olmasına şaşırılmamak mümkün değildir. Bu bilgilerin genelini dedelerden aktarılan anılar oluşturmaktadır. Yine köy muhtarı Ahmet İpek'in ifadelerinde dedesinin anlattığı bir anısını aktarmıştır;

Ahmet İpek'in Dedesi Nadir Ağbaba 1915 civarında köyelerine yakın dağ yamaçlarında gezerken, birbirine sarılmış ya da bir topluluk oluşturmuş küme küme askerin donuk halde dağda olduklarını görmüştür. Bunun için neler yapıldı diye sorulduğunda ise muhtar hiç yalana gerek yok, o günün şartlarında fakirlikten hiç bir şey yapılamamış cevabını vermiştir.

Yine Ahmet İpek'den alınan bir başka anı da ise; 3 asker gece eli ayağı soğuk yanığı olmuş şekilde köye inmişlerdir, köylüler bu askerleri donmasın diye ahıra koymuş, ancak bu askerlerin üçü de vefat etmiştir. Bunun üzerine köylüler şehitleri

563

Yarbay Guze, **Birinci Dünya Savaşı'nda Kafkas Cephesi'ndeki Muharebeler**, s.49.

defnetmişlerdir. Ancak bu şehitlerin mezarlarının neresi olduğu bu gün itibarı ile yine bilinmemektedir.⁵⁶⁴

a) Başköy Şehitlikleri I

Başköy yamacı Korpınar Mevkii Allahuekber Dağları eteklerinde kalan alanda bulunan şehitliklere ulaşmak köy merkezinden yaklaşık 40 dakika sürmektedir. Yolun büyük bir kısmını arabayla gidilebilir. Daha sonraki yol ise yaya yürüyüşüne müsait olup bakımsız otlak ve sulak bir araziden geçmektedir. Şehitliğin etrafı köylüler tarafından zamanında taşlarla çevrilmiştir. Ancak daha sonraki nesillerde yaygın olarak kabullenilen vurdumduymazlık, define bulma hayalleri bu mezarlar üzerine olumsuz bir etki yapmıştır. Şehitlikler unutulmuş, kapanmaya yüz tutmuş, mezar taşları çalınmış, etrafları define hayalcileri tarafından kazılmıştır.

Köy muhtarı Ahmet İpek (63)'in ifadelerine göre 2 kişilik iki kabristan bulunan yerde 4 adet şehit mezarlığı bulunmaktadır.

Başköy Şehitlikleri I (Korpınar Mevkii)

⁵⁶⁴ Ahmet İpek (63) Başköy Muhtarı -2009.

b) Başköy Şehitlikleri II

Buradaki Şehitlik, Şehitlik I'in hemen altında 15m mesafedir. Buradaki Şehitlik zamanında daha bakımlı olduğundan definecilerin daha fazla ilgisini çekmiş ve talana uğramıştır. İşin en garip ve üzücü yanı ise kazılan mezarların kapatılma zahmetine girilmeden açık Şekilde bırakılmasıdır.

Bir çukur alanı andıran bu yer aslında bir Şehitliktir! Köy muhtarı Ahmet İpek, burada bakımlı iyi durumda yaklaşık 7 tane Şehit mezarı bulunduğunu ve bu Şehit kalıntılarını da kendisinin gördüğünü ifade etmiştir. Ancak günümüz itibarıyla durum aşağıdaki gibidir.

Başköy Şehitlikleri II/ Korpınar Mevkii (Otların fazla olması ve bakımsızlıktan çukur alan fotoğrafta tam olarak görülemiyor.)

Başköy Şehitlikleri I ve II'nin Bulunduğu Mevkiden Allahuekber Dağları/Korpınar Mevkii

c) Başköy Şehitlikleri III

Başköy muhtarı Ahmet İpek'in ifadelerinde çok çarpıcı örnekler vardır. Başköy'ün Allahuekber Dağları'nın eteğinde olması hasebiyle şehitler ve şehitliklerle hem dem olan halk birçok yerde şehitlere ve şehit mezarlarına tesadüf etmişlerdir.

Ahmet İpek; Allahuekber Dağlarından geçen bir laman yolu olduğunu bu yolu köylülerin kullandığını ifade etmiştir. Bu yoldan ağaç sürerken yolun hemen yüzeyinde bir asker cesedini ortaya çıktığını, Bunun üzerine ortaya çıkan şehidi yine aynı mevkie gömdüklerini anlatmıştır. Ancak muhtar şimdi gömdükleri yeri tam olarak tespit edemeyeceğini ama dağda bu tip olayların çok sık yaşandığını belirtmiştir.

Başköy Şehitlikleri III

d) Başköy Şehitlikleri IV

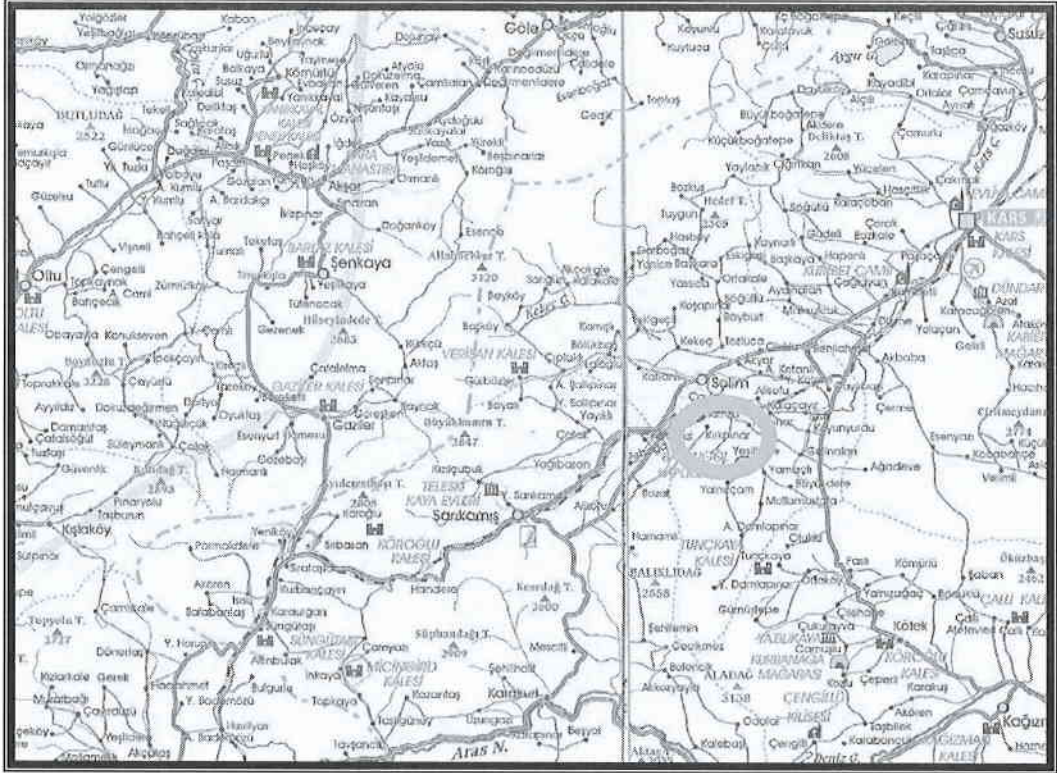
Buradaki şehitlik ise köyün merkezinde bulunmaktadır. Bakımsız bir kabristan hüviyeti olan bu yerin okunabilecek kabir taşları yoktur. Köyde şehitlik olduğunu bilmeyen yerli halktan bazılarına sorduğumuzda, bu mevkiî sahipsiz mezarlık olarak ifade etmişlerdir. Köy muhtarı Ahmet İpek (63)'in ifadelerine baktığımızda dedelerinden aldığı bilgiler ışığında burasının şehitlik olduğunu ancak ne köylünün ne de resmi makamların burası hakkında her hangi bir çalışma yapmadığını ifade etmiştir. Muhtarın ifadesine göre; köyde yapılan BOTASÇ çalışmaları sırasında bazı iş makineleri köye yol yapmaya başlamışlar ve bu mezarlığın bir kısmını da tahrip ederek yola dâhil etmişlerdir. Yapılan yüzey araştırmasında olay gözlemlenip fotoğraflanmıştır. Mevcut mezarlığın Sarıkamış Harekatı şehitlerine ait olduğu tam olarak bilinmese sıradan bir mezarlık olsa bile, kim buraları talan etme hakkını kendinde görür sorusunun cevabı önemlidir. Tarihe sahip çıkılamayan mevkide kültüre de sahip çıkılamadığı gerçeği gün gibi ortadadır.

Yaklaşık 50 m² alana yayılan mezarlıkta kabristanın hemen hemen yarısı yola dâhil edilmiştir. Yolun iç kısmında görünen taşlar ise kabristanların mezar başlığı olan taşlardır. Artık yolun bir parçası gibi görünmektedirler

Başköy Şehitlikleri IV

6. Osman Çavuş Şehitliği

Şehitlik ile ilgili bilgiler;

1.	Sıra No	: 65
2.	Şehitliğin adı	: Osman Çavuş Şehitliği
12.	İli	: Kars
13.	İlçesi	: Selim
14.	Bucağı	: Merkez
15.	Köy	: Kırkpınar Köyü
3.	Bakım ve Onarımı ile İlgili Makam	: Yok
4.	Şehitliğin Kuruluş Tarihi	: Mezar Taşında 1974 Olarak Okunmuş
5.	Şehitlikte Yatan Şehit adedi	: 1
6.	Şehitliğin Şimdiki Durumu	: Etrafı Duvarla Çevrilmiş ve Ziyaretgah Olarak Kullanılmakta.

7.	Şehitliğin Alanı	: 3.40x4.40 (14.96 metrekare)
8.	Şehitliğin Kime Ait Olduğu	: Cezo Ekinci'nin tapusu içinde
9.	Şehitlikte anıt Olup Olmadığı	: Yok
10.	Şehitliğin Bekçisinin Olup Olmadığı:	Yok
11.	Şehitliğin Tapusunun Olup Olmadığı:	Ayrıca tapusu yok
16.	Pafta No	: --
17.	Ada No	: --
18.	Parsel No	: - ⁵⁶⁵

Selim ilçesine bağlı Kırkpınar Köyü'ndeki Şehit Osman Şehitliği ile ilgili olarak aynı köyden Hüseyin oğlu Mecit Şam şunları anlatmıştır. “ Ben bu şehidimizin büyüklerimiz tarafından getirilerek gömüldüğünü gördüm; o sıralarda 10-11 yaşlarındaydım. Şehidin cesedi karların altından çıktı. Şimdiki yerine köylüler tarafından getirilerek gömüldü. 1974 tarihinde Almanya'da işçi olarak çalışan aynı köylü olan Hüseyin Şavlak adlı kişi tarafından tekrar açtırılarak bu günkü şekliyle yapıldı.” Şehitlikle ilgili yapılan araştırmalarda köylüler arasında ismi bilinmeyen Ardahanlı bir kişinin anlattıklarını kendi ağzıyla şöyle ifade etmişlerdir. “Biz Allahuekber Dağı'nda Enver Paşa'nın ordusunda askerdik. O gün Rusların Sarıkamış'tan çekileceği haberini aldık. İçinde benim ve şehit düşen Osman çavuşun da bulunduğu iki takım hazırlanarak demiryolu köprüsünü tahrip etmek görevi aldı. Beyaz kar elbisesi giyerek verilen görevi ifa etmek için hareket ettik. Gürbüzler (Verişan), Aşağı Sallı Pınar (Salıt) , yayıklı (Divik) Köyleri altından, Karahamza-Yolgeçmez Köyü arasından gelerek Yolgeçmez köyü yakınındaki tren köprüsüne geldik. Gece saat 11.00 sıralarında iki ray sökerek köprüyü kullanılmaz hale getirdikten sonra pusuya yattık; bir müddet sonra gelen Rus marşandizi raydan çıktı, panikten istifade ederek müsadereye tutuştuk, geri çekildiğimizde Osman çavuş şehit düşmüştü.”⁵⁶⁶

⁵⁶⁵ Cem-Ender Arslanoğlu, **Kars Şehitlikleri ve Mehmetçğimiz**, s.284.

⁵⁶⁶ Cem-Ender Arslanoğlu, **Kars Şehitlikleri ve Mehmetçğimiz**, s.284.

C-ŞENKAYA İLÇESİ İDARİ SINIRLARI İÇERİSİNDE MEVCUT SARIKAMIŞ KUŞATMA HAREKÂTI (1914-1915) ŞEHİTLERİ VE ŞEHİTLİKLERİ

Araştırma kapsamında, Sarıkamış Kuşatma Harekâtı için çok önemli merkezlerden biri olan Bardız(Şenkaya) ve çevresi; 1877 yılına kadar Osmanlı Devleti'nin Oltu Kazasına bağlı bir nahiye durumunda idi. Daha sonra Rusların 2 Haziran 1877'de Oltu'yu işgalinden sonra bölge Rus hâkimiyetine girmiştir. Ruslarla 3 Mart 1878'de yapılan Ayastefanos Antlaşması'nın sonucunda; Oltu, Ardahan, Kars, Batum ve Beyazıt Sancakları Rusya'ya verilmesinin ardından, Ruslar; Ardahan ve Oltu'yu Kars'a bağlamışlardır.⁵⁶⁷ Sarıkamış Kuşatma Harekâtı sırasında Şenkaya Kars'a bağlı olmuş ve çevresi Rus toprağı sayılmıştır.

Ruslarla 16 Mart 1921'de imzalanan Moskova Antlaşması ile Kars'ın Türk toprakları içerisine katılmasıyla, Şenkaya da esareten kurtulmuştur.⁵⁶⁸ 1946 yılına kadar Kars vilayetine bağlı bir köy yerleşmesi olan Şenkaya, 01.04.1946 yılında kaza olmuş ve Sarıkamış'a bağlı olan Bardız Nahiyesi de Şenkaya kazasına bağlanmıştır.⁵⁶⁹

2009 yılı itibarı ile Erzurum iline bağlı Şenkaya ilçesi, Erzurum-Kars bölümü ile, Doğu Karadeniz bölümü arasında yer almaktadır. Erzurum il merkezinin 185 km kuzeydoğusunda bulunur. Doğusundaki Allahuekber(3127m), batısındaki Kırdag (2832m), güneydeki Çember (2805) ve kuzeydeki Ziyaret 82483m) dağları ve uzantıları ile çevrilmiş olup, doğusunda Göle, Selim ve Sarıkamış, Kuzeyinde Olur, batısında ve güneyinde Oltu ve Narman ilçeleriyle çevrilidir⁵⁷⁰.

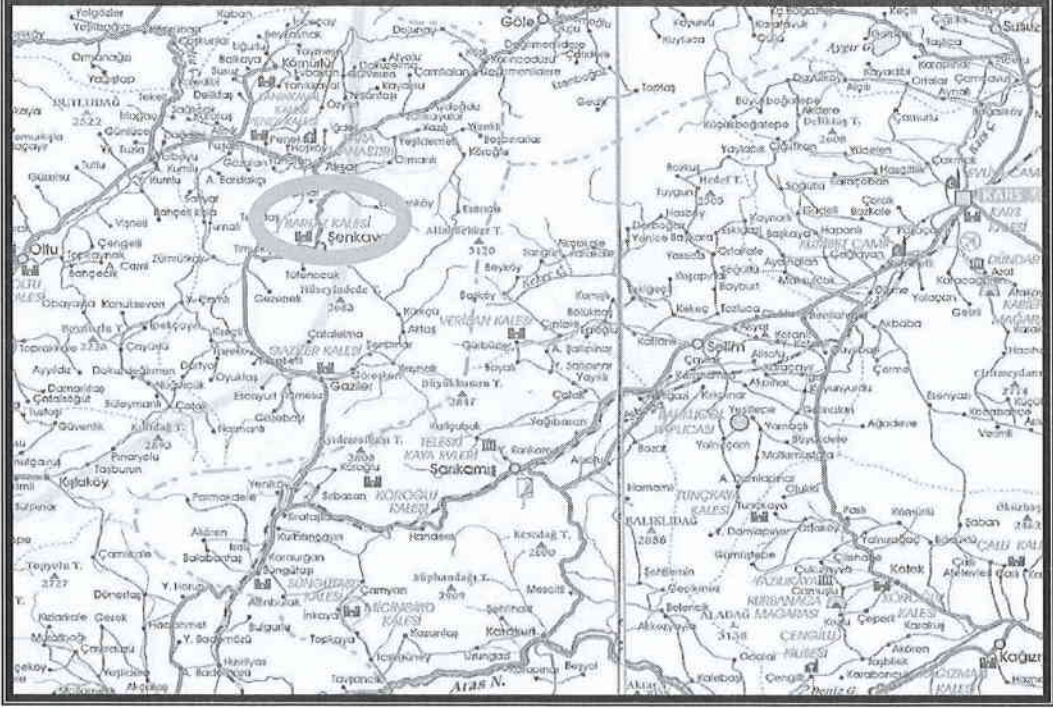
⁵⁶⁷ Esin Dayı, *Elviye-i Selase'de (Kars, Ardahan, Batum) Milli Teşkilatlanma*, Erzurum, 1997, s.1-9.

⁵⁶⁸ E. Dayı, *Elviye-i Selase'de (Kars, Ardahan, Batum) Milli Teşkilatlanma*, s.285.

⁵⁶⁹ Çiğdem Ünal, *Şenkaya'nın Coğrafi Etüdü*, Erzurum, 2004, s.108.

⁵⁷⁰ Ç. Ünal, *Şenkaya'nın Coğrafi Etüdü*, s.1.

1. Gaziler (Bardız) Şehitlikleri

Gaziler (Bardız) Köyü 2009 yılı Türkiye idari sınırları içerisinde, Erzurum ili Şenkaya ilçesine bağlı bir köydür. Köy Erzurum merkezden 180 km. mesafededir. Şenkaya merkezden mesafesi 40 km dir.

Bardız; kuzey, doğu ve güneyden Doğu Anadolu'nun ortalama 3000 metre rakımın üzerindeki dağlarla çevrilidir. Soğanlı Dağları'nın dorukları 3000 metreyi geçmektedir. Akmezar (3150 m.) kuzeydeki dağlar da yüksektir, bu iki dağın uzantısı Bardız'ın doğusunda biraz alçalarak Ancak Paldın geçidinden yol verir. Bardız'ın rakımı 1750 m. olup, Bardız çayı vadisindedir. Doğuya yalnız Paldın geçidiyle yol vermektedir. Bu yol Selim düzlüğü ve Kars'a açılmaktadır.

Erzurum – Sarıkamış tren karayolu olmadan önce Bardız, en önemli ulaşım güzergâhlarından birisi olmuştur. Güneydeki Soğanlı Dağları'nın boyunlarından ünlü "Top Yolu" geçmektedir.⁵⁷¹ Bu yönü ile Bardız (Gaziler) Sarıkamış Harekâtı sırasında da büyük önem arzemiştir.

⁵⁷¹ Kemalettin Şenocak, **Gazilerin Gazisi**, Rifat Şeki, İzmir, 2008, s.13.

Bardız'dan Sarıkamış'a giden yol kasabanın önündeki dereyi geçtikten sonra güneye doğru sırtları sarmaya ve yükselmeye başlar ve iki istikamete ayrılır biri yaz yolu olarak Bardız yaylasına ve Malakan komlarına oldukça dik meyillerle gider. İkincisi Kızılkilise⁵⁷² üzerinden kış yolu olarak daha hafif bir meyille bir dereciği takiben Çerkesköy Sarıkamış cephesine atlamak üzere bel noktasını geçer. Bu istikametlerin batı sırtları ağaçsız ve çıplak olduğu halde doğu tarafı Malakan komları hizasında Soğanlıdağ ormanlarının sık ağaçlı parçalarıyla örtülüdür.⁵⁷³Bu yol güzergâhı ise tespit ettiğimiz şehitlik alanlar ile bire bir örtüşmektedir. Zaten dağlık bir arazi hüviyeti olan Bardız kesiminin Sarıkamış'a açılan en önemli yolu buralardır.

Bu mevkie ilk hareket eden Türk askerleri, IX. Kolordu'nun 29. Tümen'idir. Daha sonra aynı kolordunun 17. ve 28. Tümen'leri de Bardız (Gaziler)'a gelmiş,⁵⁷⁴ Sarıkamış'a doğru yürüyüş güzergâhlarına devam etmişlerdir.⁵⁷⁵Dolayısı ile buradaki şehitlerin ekserisi IX. Kolordu'nun 17. 28. Ve 29. Tümenleri'nin askerlerinden oluşmaktadır.⁵⁷⁶

Gaziler (Bardız) mevki Sarıkamış Harekâtı sırasında ve sonrasında önemli merkezlerden biri olmuştur. Harekâtın can alıcı kararlarının alındığı, III. Ordu Kumandanı ve Harbiye Nazırı Enver Paşa'nın harekâtı yönetirken kullandığı karargâh merkezlerinden biridir. Bu karargâh ev 2009 yılı itibarıyla hala kullanılmaktadır.

Şehitliklerin bulunduğu yerler itibarıyla Bardız (Gaziler) ele alındığında birçok ihtimal belirmektedir. Sarıkamış Harekâtı sırasında stratejik önemi tartışmasız olan bu mevkide bulunabilecek şehitlik alan miktarı oldukça fazladır. Yapılan çalışmalarda ve eserlerde geçen ifadelerde bu konu titizlikle incelenmeye çalışılmıştır. Şehitliklerin 1915 itibarı ile hafızalardaki canlılığı gittikçe zayıflamış ancak hiçbir zaman unutulmamıştır. Bu şehitliklerin ya da şehitlerin resmi makamlara bildirilmemesi de yadsınamaz bir gerçektir. Hatıratlarda geçen yönü ile bulunan şehit kalıntıları; ya başımıza bir iş gelir diye manevi olarak hemen defnedilmiş sonra pek üzerinde durulmamış ya da buluna şehitlikler (şehitler) olduğunda resmi makamların sorgulamasından korkulmuştur. Bir hatıratda da bu durum net bir şekilde ifade

⁵⁷² Bu günkü adı: Kızılçubuk'tur.

⁵⁷³ A. Baytin, **İlk Dünya Harbi'nde Kafkas Cephesi**, s.77.

⁵⁷⁴ Ş. İlden, **Sarıkamış**, s.201.

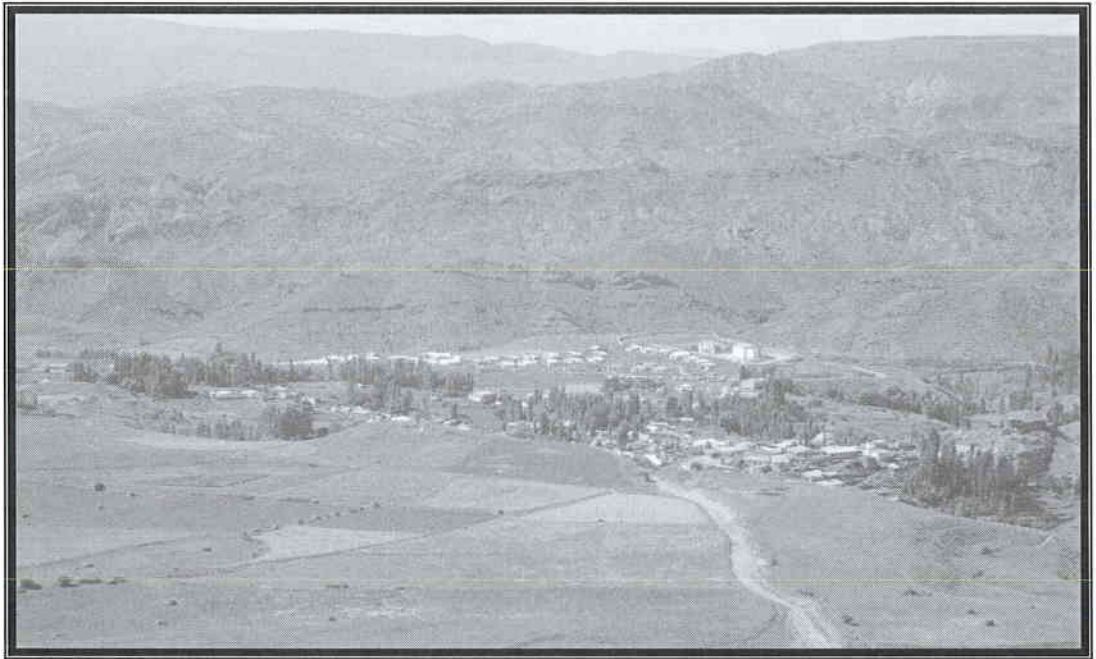
⁵⁷⁵ Z. Yergök, **Sarıkamış'tan Esarete (1915-1920)**, s.99-100.

⁵⁷⁶ F.Ç. Ersöz, **Sarıkamış Harekâtı'nın Toplumsal Bellekteki İzdeşimleri**, s.110.

edilmiştir. Bu mevkide, şehitle karşılaşan yerli halkın tavrı dikkat çekicidir, hatıratta; “arkadaşına, bir kenara çekerek sakın ha olayı hiç kimseye duyurma, yoksa nahiyedeki karakol onbaşısının elinden kurtulamayız diye sıkı sıkı tembihledim⁵⁷⁷” ifadesi geçmektedir.

Bir de olayın çok üzücü söz edilmesinden bile imtina edilen bir yönü vardır ki, Türk halkının inancına, örfüne, âdetine hiçbir surette uymamaktadır. Ancak vuku bulunduğu bir gerçektir. Bu durum mevcut şehitlik alanların bilinmesinin yanında neden söylenmediğinin kanıtı olabilecek niteliktedir. Bu durum, mezar soygunculuğudur. Çalışmada karşılaşılan bu durumu, orada bulunan halkı tenzih ederek ifade ediyoruz. Maalesef bu nebbaşlık vakaları aziz şehitlerin de mübarek topraklarında vuku bulmuştur. Vatani uğruna can vermeleri bir yana, mezarlarının bile olmayışı bir yana; bunun üzerine kutsal emanetlerine bu akıl almaz tavır çok inciticidir.

2000’li yıllardan beri yoğunlaştırılan çalışmalar, bu konuyu daha bilinçli ve gerçekçi olarak ele alınmasını sağlamakta, Sarıkamış Harekâtı ve Aziz Şehitlerine olan vefa borcunun bilinci canlı tutulmaya çalışılmaktadır.

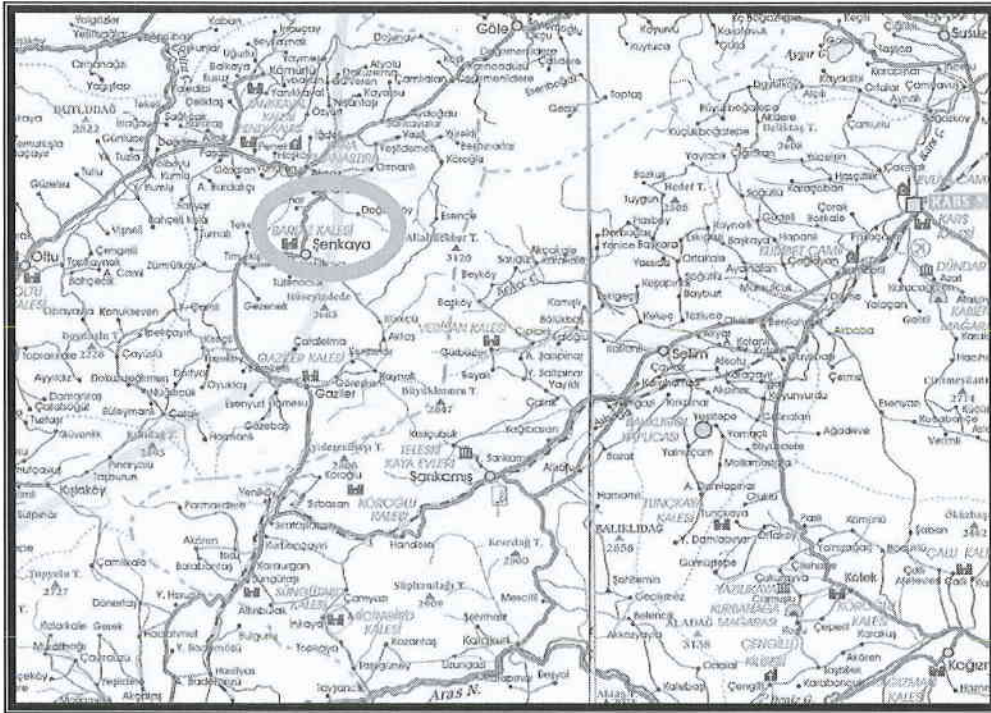
Gaziler (Bardız) Köyü Genel Görünüşü

⁵⁷⁷ K. Şenocak, **Gazilerin Gazisi**, s.18.

Sarıkamış Kuşatma Harekâtı'nda Enver Paşa'nın 24-25 Aralık 1914'de Gaziler (Bardız)'de Karargâh⁵⁷⁸ olarak kullandığı Ev

a) Temir Şehitliği

578

Ordu Karargâhı 24-25 Aralık 1914 gecesini Bardız'da geçirmiş, 25 Aralık'ta saat 10.00'da 29. Tümenle beraber Sarıkamış'a hareket etmiştir. (Birinci Dünya Harbi'nde Türk Harbi Kafkas Cephesi III. Ordu Harekâtı, I, s. 417).

Gaziler köy merkezinden Sarıkamış idari sınırlarına doğru olan yamaca doğru 8 kilometre gidilince Temir Şehitliği mevkiine ulaşılmaktadır. Buradaki şehitlik alan çok geniş bir yeri kaplamaktadır. Rakım ise 2850 metredir. İki dağın arasındaki vadide bulunan şehitliğin boyutunu kestirebilmek hemen hemen imkânsızdır. Zira vadi boyunca sık sık rastlanan şehitlerin kemikleri bu alanın sınırlandırılması işlemini zorlaştırmıştır.

Gaziler (Bardız)'den çıkan IX. Kolordu askerleri Temir mevki güzergâhı ile Sarıkamış'a ulaşmaya çalışmışlardır. Bu dağlık arazi özelliği arz eden mevkiden Sarıkamış'a kadar olan yürüyüş güzergâhında, Türk askerleri birçok şehit vermişlerdir.⁵⁷⁹ Daha önce bu güzergâhtan IX. Kolordu'ya bağlı 29. Ve 17. Tümenler geçtiği için bu askerlerin büyük kısmı da bu tümenlerin şehitleridir.⁵⁸⁰

Gaziler (Bardız) Temir Şehitlik Alanı Üstten Görünümü

⁵⁷⁹ Bu durum hatıralarda da, ifade edilmiştir. “Bardız’dan Sarıkamış’a hareket ettikten sonra; Fırka yürüyüşü çok üzüntü vericiydi, asker tek kolda, bir metreden fazla karlar içerisinde düşe kalka ilerliyordu. Hava eksi 15-20 derece, askerin sırt çantalarının ağırlığı 30-35 kg.dı. Ağır yükün altında zahmet çeken askerler ter içinde kalıyorlar, dinlenmek için yol kenarlarında oturuyorlardı. Asıl Felaket bu zaman başlıyordu. Akli başından gitmiş, canından bezmiş, bitkin bu insanlar, tüfekleri bacaklarının arasında yere çömeliyor, öylece donup kalıyorlardı. Yol boyunca bu şekilde donmuş yüzlerce ere rastladık.” Z. Yergök, *Sarıkamış’tan Esarete (1915-1920)*, s.100

⁵⁸⁰ Z. Yergök, *Sarıkamış’tan Esarete (1915-1920)*, s.101.

Genellikle yerli halkın bildiği bu şehitlik diğer Sarıkamış Harekâtı şehitliklerinde olduğu gibi halkın kendi imkânları ile yaptırdığı bir şehitliktir. Bu şehitlik çalışması, kısıtlı ekonomik imkânlardan dolayı, sadece şehitliğin etrafını taşla çevirmek şeklinde gerçekleştirilmiştir.

Yapılan alan çalışması ve mülakatlarda edinilen bilgilere göre, şehitlik alan Rasim Topal tarafından bulunmuş ve bu şehitlik alanın tespitinin ardından kemikleri bir araya toplama çalışması yapılmıştır. Şenyurt Topal'ın⁵⁸¹ ifadesine göre bu mevkide 80-100 kişilik toplu mezarlar bulunmaktadır. İlk yapıldığı yıllarda çok daha belirgin ve bakımlı olan bu şehitlikler 2009 yılı itibarı ile unutulmaya yüz tutmuş bir durumda ve taşlarla belirginleştirilmiş kısımları kaybolmaya başlamıştır. Alan taraması yapılan tarihte⁵⁸² çoğu taşlarla çevrili şehitlik alan ise yeşilliklerin altında kalmıştır.

Gaziler (Bardız) Temir Şehitliği

⁵⁸¹ Şehitliği bulan Rasim Topal'ın torunu. Şenkaya Kültür Derneği'nin Başkanı'dır.

⁵⁸² Alan çalışması tarihi: 02.08.2009.

b) Gaziler(Bardız) Yayla Şehitliği

Sarıkamış Muharebesi'nin son günlerinde özellikle 2 Ocak 1915 tarihinde, Rus XVII. Türkistan Alayı Birlikleriyle, Bardız Geçidi çevresinde savaştan ve daha çok dondurucu soğuk nedeniyle canlarını kaybeden Türk şehitlerinin toplanarak gömüldüğü yerdir. Burada yatan şehitler özellikle, IX. Kolordu'nun 17. , 28. ve 29. Tümen'lerine mensup erlerdir. Şehitlik niteliğinden çok taştan bir mezarlık halindedir.⁵⁸³

Gaziler (Bardız) Yaylada bulunan kaybolmak üzere olan 650 şehidin defnedildiği bu şehitlik Prof.Dr. Bingür Sönmez tarafından Sibiry'a Esarete gidip dönmüş olan dedesinin anısına yaptırılmıştır. Anıtta bulunan 2,5 Metre yüksekliğinde olan Osmanlı Askeri sonsuza kadar nöbet tutacaktır. Bu anıt her yıl 22 Aralık tarihinde yurdun dört bir tarafından gelen izciler tarafından ziyaret edilmekte ve gece sabaha kadar nöbet tutulmaktadır. Her yıl yurdun dört bir tarafından gelen ziyaretçiler ile yaz aylarında yapılacak olan anma ziyaretleri bu şehitlikten başlanarak sırasıyla Kaynak Yayla ve Yayıklı Yayla şehitlikleri ziyaretleri yapıldıktan sonra Sarıkamış Şehitliği'nde sonlandırılması planlanmaktadır. Bu rotanın geleneksel hale getirilebilmesi için Kaynak -Yayıklı Yayla arasındaki yolların yapılması gerekmektedir.⁵⁸⁴

Gaziler (Bardız) Yayla Şehitliği Açılışı (2005)⁵⁸⁵

⁵⁸³ Muzaffer Erendil, **Şehid Yurdu Sarıkamış**, s.32.

⁵⁸⁴ Bingür Sönmez, 1914 Sarıkamış Meydan Muharebesi Şehitlikleri, Sarıkamış Dayanışma Grubu Başkanı Özel Arşivi, İstanbul.

⁵⁸⁵ Fotoğraf: Bingür Sönmez.

Gaziler (Bardız) Yayla Şehitliği (2009)

Gaziler (Bardız) köy merkezinden 8 kilometre uzaklıkta Sarıkamış sınırında olan bu şehitlik alan 150 metrekaredir. Çevresi taşlarla çevrilmiştir. Bir şehitlik anıtı, bir bayrak direği, bir Osmanlı askeri heykeli ile heykelin iki yanında yazıtlar bulunmaktadır.

c) Sakıp Çavuş Şehitliği

Bu şehitlik alan Gaziler (Bardız) köy merkezinden 4 kilometre uzaklıktadır. Şehitliğin tespiti ise o yörede çok rastlanan şekli ile bizzat kemiklere şahit olunarak tespit edilmiştir.

Fuat Gedik, Oktay Gedik, Zeki Gedik adındaki şahıslar bu şehitliği yaptırmışlardır (2007).⁵⁸⁶

⁵⁸⁶

Gaziler (Bardız) Kültür Derneği Başkanı Şenyurt Topal'ın ifadesidir.

Gaziler(Bardız) Sakıp Çavuş Şehitliği

d) Gaziler(Bardız) Köyü Merkezi Şehitliği

Gaziler (Bardız) köy merkezinde bir şehitlik olduğunu ise köyün yerlisi İbrahim Temur (77) ifade etmiştir. Yapılan mülakatta İbrahim Temur; dedesinden dinlediğini söylediği anılarını anlatmıştır.

İbrahim Temur ifadesinde; “ Babam Akif Temur buradaki alanın şehitlik olduğunu ve şehitlerimizin gömülme işlemi sırasında bizzat şahit olduğunu söyledi. Amcam Şerif Temur da aynı olayı bana anlattı. Sarıkamış Harekâtı'nın şehitlerini topladılar. Köyde bir boş alan burada vardı⁵⁸⁷ burada tam tamına 74 şehit vardır” demektedir.

⁵⁸⁷ Köy merkezinin 500 metre alt kısmı.

Gaziler(Bardız) köyü Sakini İbrahim Temur(77) Sağda

Gaziler (Bardız) Köyü İçerisindeki Şehitlik Alan

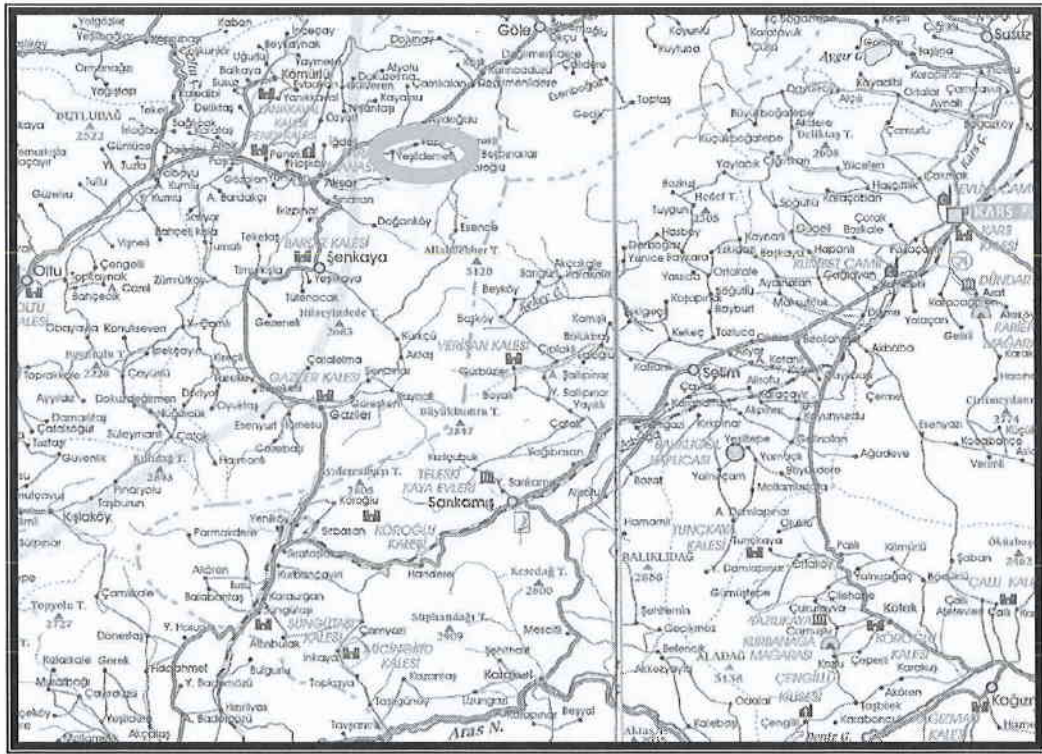
e) Çakırbaba Şehitliği

Bu şehitlik alan ve anıtı Gaziler(Bardız)'den Sarıkamış'a ulaşan dağ yolunun zirvesinde bulunmaktadır. Gaziler(Bardız)'e yaklaşık olarak 12 kilometre mesafededir. Zirvede bulunan bu şehitlik çok iyi durumda olup 40 metrekare alanı duvarlarla çevrilmiştir. Bu belirlenen alanın içerisinde bir bayrak direği bir de adet anıt dikilmiştir.

Gaziler(Bardız) Çakır Baba Şehitliği

2. Ersinek Yayla Şehitliği

Ersinek Köyü Sarıkamış Harekâtı'nın cereyanı sırasında önemli yerlerden birisi olup, yürüyüş güzergâhındadır.⁵⁸⁸

Taarruzun dördüncü günü 25 Aralık 1914'de Ersinek ve Kosor'a ulaşmış bulunan X. Kolordu Birliklerinin bu tarihte konuş ve beslenme açısından, istirahat gereksinimleri sağlanmıştı. Daha sonra da mola yerine gelen ilk birliğin, ilk önce yürüyüşe geçirilmek üzere 26 Aralık sabahı 05.00'te Beyköy istikametinde yürüyüşe geçirilmesi emri bildirilmiştir. 30. Tümen 88. Alayla, 89. Alay, 30 Topçu Alayının bir taburu ve 31 Alayın 4. Bataryası iki sınır taburu Pitkir-İşhan Taburları istihkâm ve Sıhhiye Bölükleri büyük kısmı oluşturmuş ve öncüyü bir kilometre mesafe ile takip etmişlerdir. Üzerinden yürünen yol Allahuekber Dağı'ndan geçtiği için yürüyüş birerli kolda ve büyük zorluklarla yapılmış, pek çok döküntü ve zayıt verilerek Beyköy'e ulaşılmıştır. Tam 14 saat süren ve gücü tüketen bir yolculuk yapılmış, Beyköy'e geldiği zaman bölüklerinin mevcudunun 10-15⁵⁸⁹ ere indiği ve hatta bazılarında subaylardan başka kimselerin kalmadığı görülmüştür. Geride kalan Arsenek'teki (Ersinek) Alay 30. Topçu Alayı- 31. Topçu Alayının Birinci Taburu verilen yürüyüş emrine uyarak yalnız olarak Başköy'e hareket ettirilmiştir. 93. Alay da Allahuekber Dağı'nda 30. Tümen gibi birçok perakende bıraktıktan sonra ancak 300⁵⁹⁰ mevcutla 27 Aralık sabahı Başköy'e gelebilmiştir.⁵⁹¹

Bu yürüyüş güzergâhında kaybedilen askerler çok geniş bir alana dağılmışlardır. Dolayısı ile merkezi ve tahkim edilmiş bir şehitlik yoktur. Bir de bu güzergâhın zorlu iklim ve yol şartları ile birleşmesi; şehitlik tespitleri ve şehitlik ziyaretleri açısından uzak kalınmasına neden olmuştur.

⁵⁸⁸ Ş.İlden, **Sarıkamış**, s.237; X. Kolordu'nun yürüyüş güzergâhı; Kosor-Ersinek Yayla'sı-Allahuekber Dağı-Başköy civarından Sarıkamış'a doğru olmuştur.(Yarbay Guze, **Birinci Dünya Savaşı'nda Kafkas Cephesi'ndeki Muharebeler**, s.46).

⁵⁸⁹ Sarıkamış Harekâtı başlangıcında ortalama bölük kuvvetleri 250 kişi civarındadır.

⁵⁹⁰ Sarıkamış Harekâtı başlangıcında 12.000-16.000 kişi civarındadır. Muazzam şekilde ortaya çıkan bu zayıt rakamları Sarıkamış Harekâtı'ndaki acı gerçeğin belgesidir.

⁵⁹¹ Yarbay Selehattin, **Kafkas Cephesi'nde X. Kolordu'nun Harekâtı**, s.119-120; X. Kolordu'nun yürüyüş güzergâhı; Kosor-Ersinek Yayla'sı-Allahuekber Dağı-Başköy civarından Sarıkamış'a doğru olmuştur.(Yarbay Guze, **Birinci Dünya Savaşı'nda Kafkas Cephesi'ndeki Muharebeler**, s.46).

X. Kolordu'nun Allahuekber tırmanışını başladığı yaylada yer alan bu şehitliklerin hiç ziyaretçisi yoktur ve birçoğu erozyona uğrayarak kaybolmuştur.⁵⁹²Bu bilgiyi destekleyen yerli halkın ifadeleri de mevcuttur. Beyköy sakini Muzaffer Boz da şu ifadeleri kullanmıştır:

“Gelmişler Allahuekberin o güzünde Ormanlı Köyünde yaylası var. Şimdi şu an harabadır. O asker gelmiş bir kısmı yaylalarda kalmışlar direkleri söküp yakmışlar. Ondan sonra bunların üstüne dam çökmüş, toplu olarak o yaylaların altında kalan çok olmuş. Yollarda çok kalmışlar. Ormanların içinde ağaçların üstünde kalmış. Ben yetiştim eski karlara. O zaman tipi olduğu zaman kapıyı bacayı dümdüz ediyirdi. Tönel gibi kapıyı deliyirdiler, dışarı çıkayrdiler. Allah'ın hikmeti evvelki karlar yokti. Haşa o sözlerin hiçbiri yalan olmaz aktarmalı konuşuluyir. Sen bana konuşuyirsin. Ben öteki çocuğuma anlatıyırım. Kuşaktan kuşağa geçmiş, ağızdan ağza dolaşuyir. Sülaleden böyle devam ediyir.”⁵⁹³

Ersinek Yayla Şehitliği (Fotoğraf: Bingür Sönmez)

⁵⁹² Bingür Sönmez, 1914 Sarıkamış Meydan Muharebesi Şehitlikleri, Sarıkamış Dayanışma Grubu Başkanı Özel Arşivi, İstanbul.

⁵⁹³ Muzaffer BOZ, 1934 doğumlu olup, Beyköy Köyü'nde çiftçi'dir.

Ersinek Yayla Şehitliği⁵⁹⁴ Ersinek Yayla Şehitliği Yapım yılı: 1915 Harap haldedir Şehitliklerin yerini bilen son şahit Abdulvahap Dede iki Büyük Şehitliğin yerini bulamamıştır.⁵⁹⁵

D-SARIKAMIŞ KUŞATMA HAREKÂTI ŞEHİTLERİNİ ANMA TÖRENLERİ

1- III. Ordu Yürüyüş Güzergâhında Yapılan Törenler

a.Resmi Törenler

Savaşların toplumsal anılar olduğu düşünülürse, geçmişin izleri, tortuları kendini, anma törenlerinde gösterdiği söylenebilir. Başlangıçlar için yine anılara başvurulur⁵⁹⁶. Bu bilinç ise millet olma üst bilincinin temelini teşkil etmektedir. Bu yönleri ile anma törenleri çok önemlidir.

Sarıkamış Şehitlerini anma Törenleri'nde pek çok resmi kurum ve kuruluş yer almaktadır. Kültür ve Turizm Bakanlığı, Kars Valiliği, Sarıkamış Belediyesi, Sarıkamış Kaymakamlığı bu törenlerde sosyal, kültürel plan, program ve misafirlerin ağırlanması düzenlemelerini yapmaktadırlar.⁵⁹⁷

⁵⁹⁴ Fotoğraf: Bingür Sönmez.

⁵⁹⁵ Sarıkamış Dayanışma Gurubu Arşivi, İstanbul, <http://www.sarikamisdayanismagrubu.com/sehitliklerimiz.asp?SehitlikID=13>.

⁵⁹⁶ F.Ç. Ersöz, **Sarıkamış Harekâtı'nın Toplumsal Bellekteki İzdüşümleri**, s.6.

⁵⁹⁷ Kars Kültür ve Turizm Müdürlüğü'ne dilekçe ile başvurularak Şehitleri Anma törenleri ile bilgi talep edilmiştir. Alınan cevabi yazıda, Kars Kültür ve Turizm Müdürlüğü memuru Zuhal Yıldız'dan alınan bilgilere göre; Sarıkamış şehitleri anma programı ile ilgili; Törenler İlk olarak 2005 yılında yapılmıştır. Bu yıl 5. düzenlenmiştir. Kars Valiliği, Sarıkamış Kaymakamlığı, Kafkas Üniversitesi ve Kültür ve Turizm Müd. Ortaklaşa

En geniş katılımlı törenler ise 2001 yılından beri düzenlenmekte, genellikle 23-28 Aralık tarihleri arasında(Aralık ayının son haftası, Cuma –Cumartesi- Pazar) yapılan, ulusal⁵⁹⁸, III. Ordu'nun yürüyüş güzergâhında yer alan, Kızılçubuk Vadisi'nden başlayarak, Yukarı Sarıkamış'ta sonlandırılan yürüyüş⁵⁹⁹. Valilik ve IX. Kolordu tarafından düzenlenen bu anma yürüyüşlerine Türkiye'nin her yerinden gelen ilköğretimden-üniversiteye kadar olan öğrenci grupları, Türkiye'nin her yerinden ziyaretçi ve şehit torunları katılmaktadır. Törenlerle birlikte, yapılan, Devlet görevlilerinin de katıldığı toplantılarda akademik çalışmalar ile Sarıkamış Harekâtı değerlendirilmektedir.⁶⁰⁰

Bu anma törenlerinin yanında Sarıkamış Harekâtı ile ilgili olarak, Resmi kurumlarca birçok proje ele alınmıştır. Bu projeler arasında şehitlik yapımları⁶⁰¹ Sarıkamış Harekâtı ile ilgili fikir yarışmaları⁶⁰² projeleri vardır.

düzenlemektedir. İştirakçi kurum ve kuruluşlar; bu yıl(2010), 40 üniversiteden 2 öğrenci 1 yetkili, ulusal ve yerel basın (TV-basın yayın), ildeki tüm kamu kurum ve kuruluşlar, Türk Tarih Kurumu Başkanlığı, Dağcılık Federasyonu, Yakutiye belediyesinden Mehteran Takımı, Kayak federasyonu (Milli Kayakçılar) 25-26-27 Aralık tarihlerinde 3 gün süreyle yapılıyor. Türkiye geneli resim şiir ve kompozisyon yarışmaları, paneller, yürüyüşler, Atatürk Üniversitesi Resim ve Heykel Fakültesi öğrencilerinin yapmış olduğu buzdan heykeller çalışmaları vardır. Ayrıca bu yıl Çaykur İşletmeleri Genel Müdürlüğü'ne ait tır, şehitleri anma programlarına gelen misafirlere çay ikramında bulunmuştur.

⁵⁹⁸ T.C. Sarıkamış Kaymakamlığı, Yazı İşleri Müdürlüğü, Törenler hakkındaki bilgi talebi dilekçesine cevabi yazısından alınan bilgilerdir.

⁵⁹⁹ Törenler için ayrıntılı bilgi için bkz. T.C. Kars valiliği Kültür ve Turizm İl Müdürlüğü, **Sarıkamış Şehitleri**, Özel Sayısı, Kars, Aralık 2008.

⁶⁰⁰ Türkiye Şehitlerine Yürüyor” Anma Programı ilçemizde 25 Aralık 2009 Cuma Günü yapılan Sarıkamış Şehitleri Anma Kayak Yarışmaları ile başladı. Türkiye Dağcılık Federasyonu Allahuekber Dağı'nda 13. Sarıkamış Şehitleri Anma Tırmanışını gerçekleştirdi. 16 Aralık 2009 Cumartesi Günü programa çok değerli öğretim üyeleri, araştırmacıların katılımı ile düzenlenen “Belgeler Işığında Sarıkamış Harekâtı ve Etkileri” adlı paneller devam edildi. İlçemiz öğretmenlerinin oluşturduğu “Sarıkamış'a Varamadan” adlı oratoryo gösterisini Sayın Milli Savunma Bakanımız Vecdi Gönül ve TBMM Başkan Vekili Sayın Nevzat Pakdil katılımları ile onurlandırdılar. Kardan Şehit Heykelleri ve Sarıkamış Harekâtı Resim Sergisi açılışlarının ardından, gönül korusu, Kars Halk Ozanları ve Sayın Recep Ergül'ün müzik dinletisi ve son olarak Mehteran Takımının gösterisi ile programa son verildi. 27 Aralık Pazar Günü ise Türkiye Şehitlerine Yürüyor Anma yürüyüşü (5 km.) ve sonrasındaki Sarıkamış Şehitlik Anıtı'ndaki tören programı ile anma etkinlikleri tamamlandı.(Bkz. <http://www.sarikamis.gov.tr/haberler.aspx?islem=detay&id=206>)

⁶⁰¹ <http://www.sarikamis.gov.tr/>.

⁶⁰² Ayrıntılı bilgi için bkz. Kültür ve Turizm Bakanlığı Kültür Varlıkları ve Müzeler Genel Müdürlüğü, **Sarıkamış Harekâtı Anma Alanları Fikir Yarışması Yarışma Şartnamesi**, Ankara, 2008.

b.Özel Törenler

Resmi törenlerin dışında, Sarıkamış Harekâtı Şehitlerini anmak için yerli halkın, bazı derneklerin ve şahısların düzenlediği törenler de yapılmaktadır.

Özel törenler düzenleyen derneklerin en önemlisi Sarıkamış Dayanışma Grubu Derneği'dir. Bu dernek Sarıkamış Harekâtı şehitlerini her anlamda yâd ederek, hatıralarına sahip çıkarak, törenlerle de milli bilinçteki yerini sağlamlaştırmak için birçok çalışma yapmaktadır. Ayrıca derneğin bünyesinde oluşturulan müze ile Sarıkamış ile ilgili, bilgi, belge, hatırat, eşyalar toplanmaktadır.

Bardız Kültür ve Dayanışma Derneği ise Sarıkamış Şehitleri'ni Anma Törenleri'nde çok önemli bir yere sahiptir. Genelde 22-28 Aralık tarihleri arasında gerçekleştirilen bu törenlere Türkiye'nin her yerinden dernek, Türkiye İzcilik Federasyonu üyeleri, Sarıkamış gönüllüleri, şehit torunları ve yerli halk katılmaktadır. Bardız merkezde yapılan törenlerden⁶⁰³ sonra, 8km lik bir yol katledilerek, Bardız (Gaziler) merkezden Bardız Yayla'ya yürüyüş⁶⁰⁴ yapılarak Bardız Yayla Şehitliği'ne gidilmektedir. Bardız Yayla Şehitliği'nde son bulan yürüyüşün ardından, Bardız'ın askeri yetkilisi tarafından, şehitlikteki bayrağın değişimi töreni yapılmaktadır.

Anadolu Gençliği Derneği de Sarıkamış Şehitleri'ni anma programları düzenleyen derneklerden birisidir. Bu dernek törenlerinde kuran okutulmaktadır⁶⁰⁵.

Bu derneklerin yanı sıra, şahsi teşebbüsler ve düzenlenen programlar ile Sarıkamış Şehitleri anılmaktadır. Bazı okul ve Üniversitelerin de şehitlik alanlara gezi programları düzenlemesi ile de bu gezilerde küçük çaplı törenler yapılmaktadır. Bu gezi ve tören çalışmalarında ise bölgeyi iyi bilen yerli halk şehitlikleri ziyarete gelen misafirlere ev sahipliği yapmakta, gelen ziyaretçileri şehitliklere yönlendirmektedir.

2- Türkiye Genelinde Yapılan Törenler

a.Genel Törenler

Sarıkamış Kuşatma Harekâtı Şehitleri anma törenleri; şehitlilik alanların Kars ve çevresinde bulunmasından dolayı, bu çevrede daha geniş katılımı olarak yapılmaktadır.

⁶⁰³ Bkz. ek Fotoğraflar 22.

⁶⁰⁴ Bkz. ek Fotoğraflar 23.

⁶⁰⁵ F.Ç. Ersöz, *Sarıkamış Harekâtı'nın Toplumsal Belleklerdeki İzdüşümleri*, s.32.

Ancak bu durum harekâtın mevkiî olan bu alanların dışında da törenler yapılmasına engel olmamıştır. Zira Kafkas (Doğu) Cephesi'ne yurdun her yanından insan katılmıştır. Milli bilinç ve vatan savunma emeğinin en üst düzeyde olduğu bu cephede bulunan askerler ve halkın hatırasına sahip çıkılması için bu gün Türkiye'nin birçok yerinde anma töreni yapılmaktadır.

Türkiye'nin değişik şehirlerinde yapılan anma törenlerine, Erzurum, İstanbul, Bursa, Eskişehir de yapılan anma törenleri birer örnektir.⁶⁰⁶ Bunun dışında Zonguldak'ta III. Ordu'ya cephaneye, asker ve erzak taşıyan üç Osmanlı gemisinin⁶⁰⁷, Rus donanması tarafından batırılmasına atfen Zonguldak'ta da bir şehitlik yaptırılmış ve anma törenleri düzenlenmeye başlanmıştır.

⁶⁰⁶ F.Ç. Ersöz, **Sarıkamış Harekâtı'nın Toplumsal Belleklerdeki İzduşümleri**, s.35.
⁶⁰⁷ Bezm-i Âlem, Bahr-i Ahmer, Mithat Paşa (bkz. ek. Fotoğraflar 24).

SONUÇ

Türk toplumunda vatan için ölme kutsal bir görev, şehitlik ise ulvi bir merteye olarak kabul edilmiştir. Türk tarihi boyunca da yapılan savaşlarda yüz binlerce şehidin olduğunu söylemek yanlış değildir. “Şehit” kelimesinin etimolojik anlamı ise; din veya yüksek bir ülkü uğruna ölen kimse, savaşta ölen⁶⁰⁸ Allah yolunda yapılan bir muharebede veya asiler, yol kesenler ile çarpışma esnasında ölen Müslümanlar hakkında kullanılan bir terimdir. Bu şekilde ölen kişiler hem dinen hem de kanunen şehit sayılmakta ve kendilerine “*Şehid-i hakiki*” denilmektedir.⁶⁰⁹

Sarıkamış Kuşatma Harekâtı sırasında, Sarıkamış, Selim, Şenkaya idari sınırlarında bulunan mevkilerde şehit olmuş ve bulunduğu mevkide defnedilmiş (Bulunduğu mevkide kalmış) Türk şehitlerinin tespitinin amaç olduğu bu çalışmada, birkaç tane bilinen şehitliklere ilave olarak, arşiv belgelerinde, hatıralarda ve araştırma eserlerde zikredilen mevki ve şehit sayıları esas alınmıştır.

Bu bilgiler ışığında, Sarıkamış ilçesinde yirmi bir, Selim ilçesinde on beş, Şenkaya ilçesinde altı tane, Sarıkamış Kuşatma Harekâtında şehit düşenlerin bulunduğu toplam kırk iki şehitlik alan tespit edilmiştir.

Yapılan bu çalışmanın ardından, tespit edilen şehitlik alanların hak ettiği saygıyı görmesi; Türkiye Cumhuriyeti Devleti'nin resmi kurum ve kuruluşlarının yanı sıra şehitliklerin bulunduğu mevkideki yerli halkın da bu toprağın şehitlerine sahip çıkması dileğimizdir.

⁶⁰⁸ F. Devellioğlu, *Osmanlıca Türkçe Ansiklopedik Lügat*, s.984.

⁶⁰⁹ Mucize Ünlü, “*Osmanlı'dan Cumhuriyete Şehit Aileleri 1875-1923*”, Gazi Üniversitesi Kastamonu Eğitim Dergisi, Mart 2003, Cilt:11, No:1,s.216.

ESKİ - YENİ YER ADLARI

Eski adı	Yeni Adı
Arsenek	Ersinek
Bardız	Gaziler
Erđos	Değirmenler
İd	Narman
Hopik	Yapağılı
İslamkotik	İnanmış
Karcık	Sarıgün
Kensor	Sütpınar
Kosor	Akşar
Koşa	Toygarlı
Kızılkilise(Narman'daki)	Kilimli
Lafsor	Kışlaköy
Novoselim	Selim
Pirtanos(Perdanos)	Beğendik
Verintop	Oltutepe

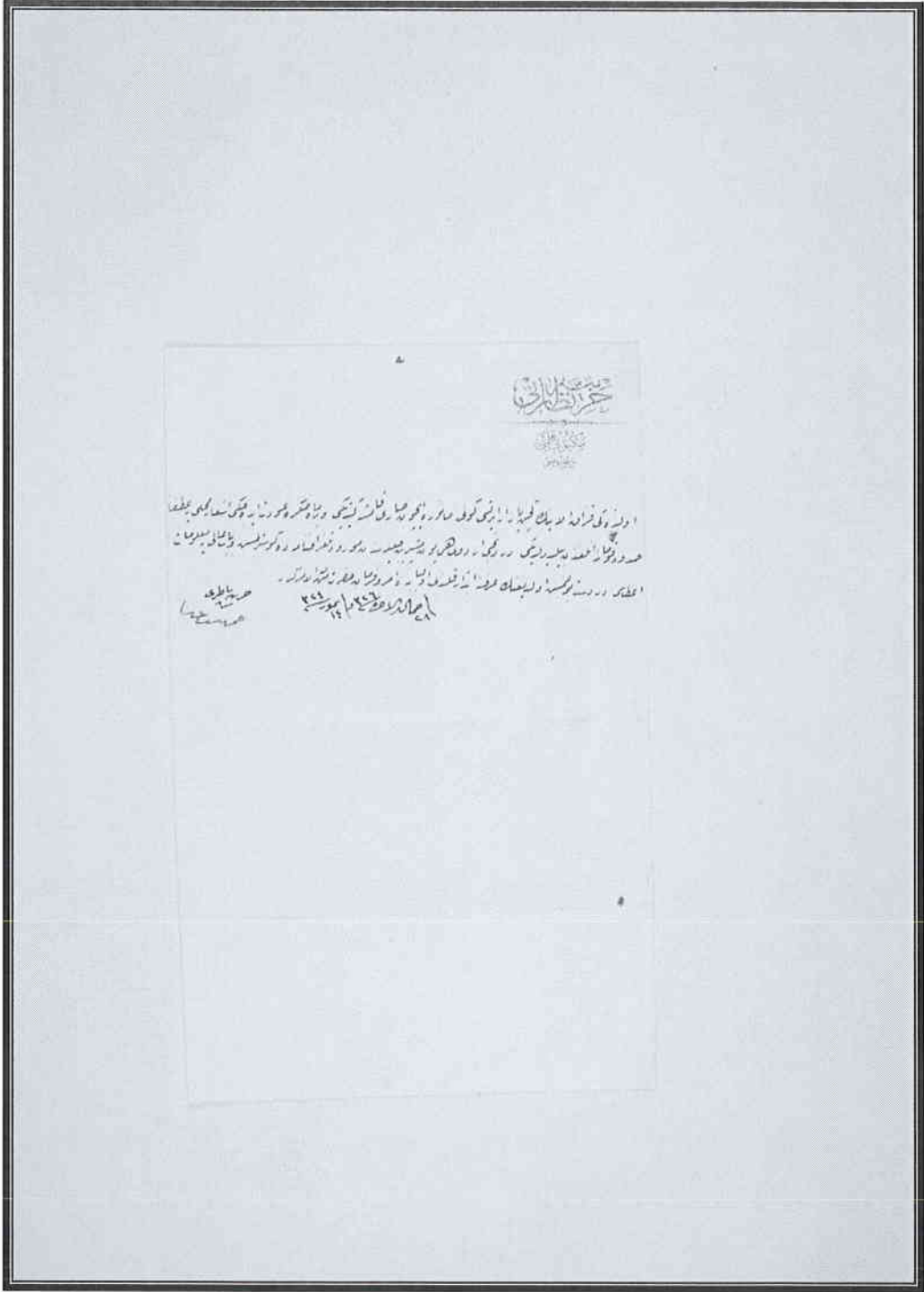
EKLER

EKLER

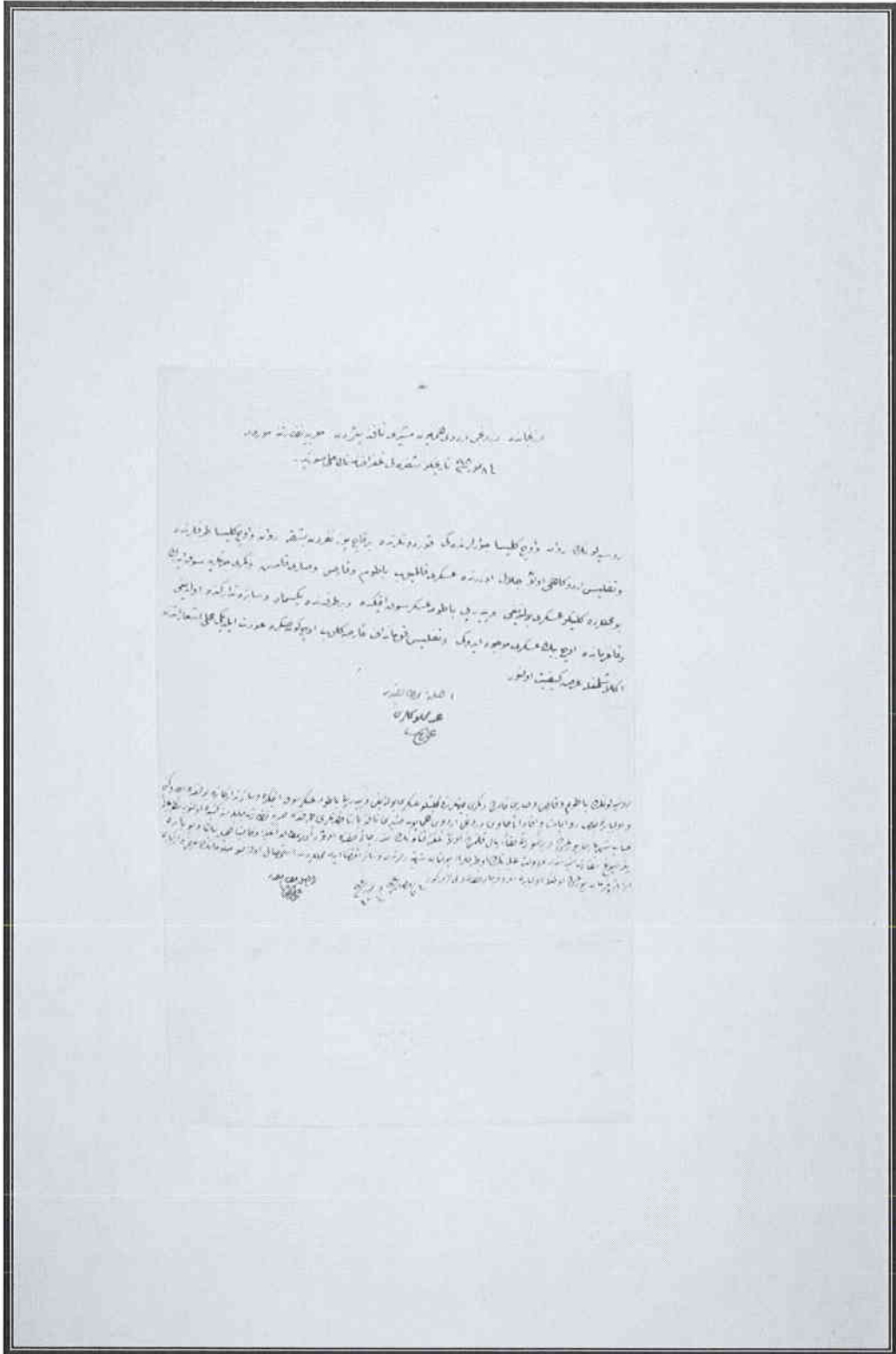
A-ARŞİV BELGELERİ

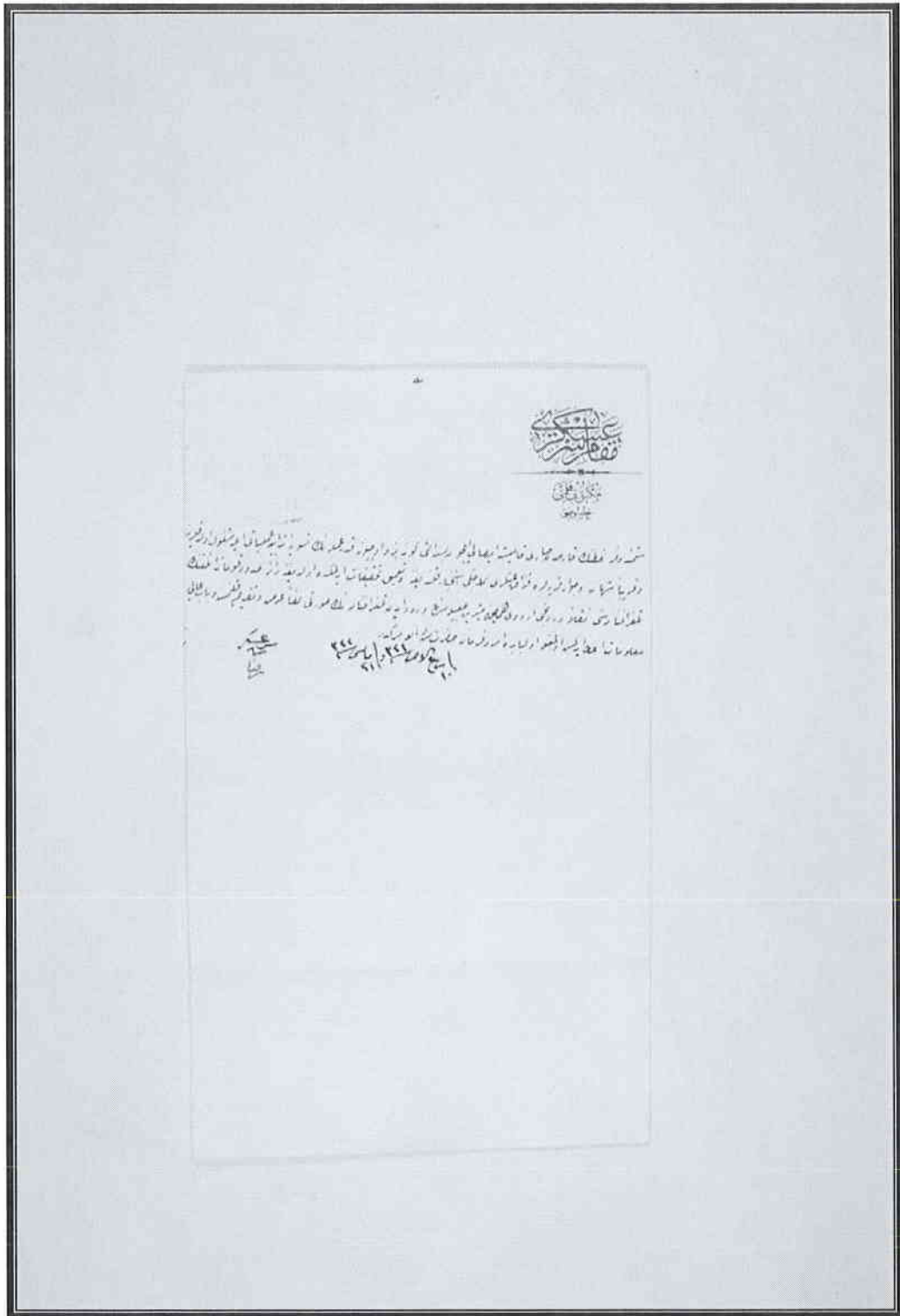
- 1-Rusya'nın 18777-78'den sonra, Sarıkamış ve çevresinde devamlı askeri tatbikatlar yapması.
- 2-Rusya'nın 18777-78'den sonra, Sarıkamış ve çevresine kademeli olarak asker getirmesi.
- 3- Rusya'nın 18777-78'den sonra, Sarıkamış ve çevresinde tren yolları yaptığı.
- 4-Rusya'nın Köprüköy savaşları öncesi askeri kuvvetleri.
- 5- Savaşın başında III. Ordu Komutanı olan **Hasan İzzet Paşa**'ya ait **altın liyakat madalyası** ve bu madalyanın verildiğini belirten **Enver Paşa'nın telgrafı**. (Telgraf ve madalya Sarıkamış Müzesi'nde sergilenmek üzere torunu Hasan İzzet Altınanıt tarafından Sarıkamış Dayanışma Grubu'na armağan edilmiştir.)
- 6- Kurmay Albay İ. Hafız Hakkı Paşa'nın raporu.
- 7-Hasan İzzet Paşa'nın Avusturya-Macaristan'a Askeri görevli olarak atanması.
- 8- X. Kolordu'nun 31. ve 32. Tümenlerinin haberleşme eksikliği yüzünden 23 Aralık 1914'te çarpışması.
- 9- X. Kolordu'nun 31. ve 32. Tümenlerinin haberleşme eksikliği yüzünden 23 Aralık 1914'te çarpışması ile ilgili olarak askeri raporlar.
- 10-1331, 1332, 1333 yıllarına ait. Erzurum Hastanesi'ne ait hasta ve kayıp cetveli.
- 11- Genelkurmay'ın, şehit sayıları ile ilgili gönderilen dilekçeye cevap yazısı.
- 12- III. Ordu'ya bağlı IX. X. ve XI. Kolordu'ların Asker Aldığı Yerleşim Yerleri

1- Y..MTV., Dosya no:312, Gömlek no:200,Tarih:1326 C 28; B.O.A.

2- Y..PRK.ASK, Dosya no:13, Gömlek no: 31, Tarih:1299 N 07, / Y..PRK.ASK., Dosya no:216,Gömlek no:69,Tarih:1322 M 30, B.O.A

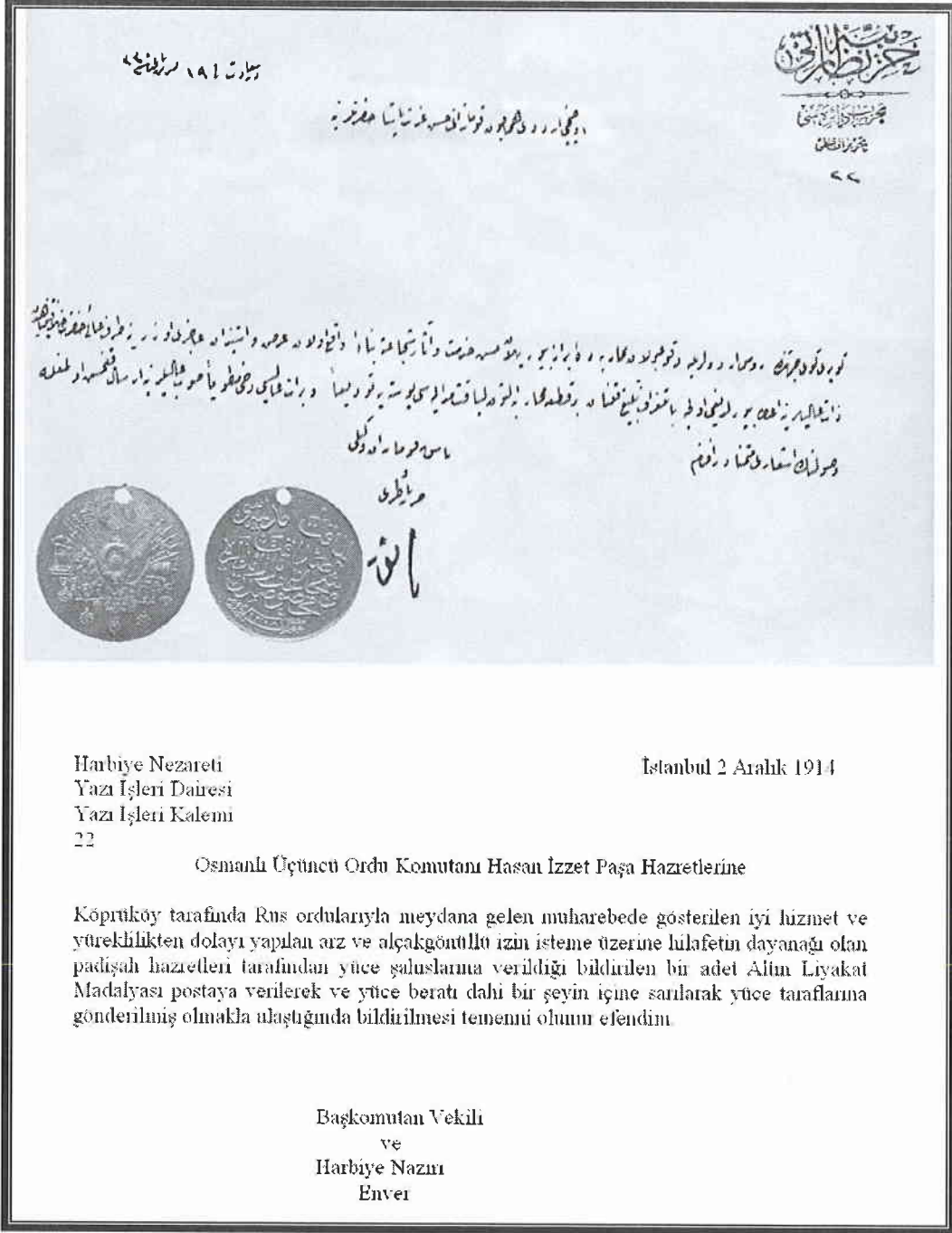
4- BDH, Kls.:139, Dosya no:638, Fihrist 18-6, Tarih 1330 Teşrin-i Evvel 27, ATASE

(Bu belgenin tercemesi Atase'de yapılmış ve belgenin fotoğrafı alınmamıştır)

Başkumandanlık Vekâleti Celilesine

(Köprüköy) Düşmanın kuvveti 4 Alay Piyade ve 6 Batarya top ve bir Süvari Fırkası tahmin edilmektedir.

Hasankale'den yazıldı. 1330 Teşrin-i Evvel 27

Savaşın başında III. Ordu Komutanı olan Hasan İzzet Paşa'ya ait altın liyakat madalyası ve bu madalyanın verildiğini belirten Enver Paşa'nın telgrafı. (Telgraf ve madalya Sarıkamış Müzesi'nde sergilenmek üzere torunu Hasan İzzet Altınanıt tarafından Sarıkamış Dayanışma Grubu'na armağan edilmiştir.)

6- BDH, Klasör 139, Dosya no 638, Fihrist 2, Genelkurmay ATASE Arşivi, Ankara, (Kürmay Albay İ. Hafız Hakkı Paşa'nın raporu

(Bu belgenin tercemesi Atase'de yapılmış ve belgenin fotoğrafı alınmamıştır)

Üçüncü Ordu Kumandanlığına;

Rusların yan ve gerilerine doğru çevirme harekâtı yaparak icra edilen taarruza karşı pek hassastır. Rus kuvvetleri çok fazla değildir. Tabii oradaki ahvale göre karar vermek ancak zatiâlinize aittir.

18 Eylül 1330

حکومت عثمانیہ
وزارتہ حربیہ
قبرلہ

کوبروکوی
۲۰ آریک ۱۹۱۴

ایچی اردو فرماندہ برلہ حصہ وقت باستانہ احوال ترکی بودا کی سفوف زبانه سرفوق منہ لفظہ افغانہ دایفای وظیفہ دوازمانہ کونکہ
اطفند مشاہد اور سربار مجاہد نامہ اردو کے فرار عام موسمی نوزد عنایہ اردو کے مرفوق عسکر کی تعینہ ایپلندہ مشاہد ایچی اردو بظہری سرفوق
وظیفہ حصہ ایفا ایپلندہ
باسمہ فرماندہ کوی
انور

اصد مع بقده
۱۹۱۴

Harbiye Nezareti
Yazı İşleri Dairesi
Yazı İşleri Kalemi

Köprüköy
20 Aralık 1914

Üçüncü Ordu Komutanı Mirliya Hasan İzzet Paşa'nın sağlık durumu bu havali gibi soğucu fazla, yüksek bölgelerde oturmasına ve vazifesini yapmaya devam etmeye engel bulunmuş oılmakla adı geçen şahıs Avusturya ve Macaristan Ordusu Genel Karargahı nezdinde Osmanlı Ordusu askerî temsilcisi atanmıştır. Adı geçen şahıs Üçüncü Ordu'da bulunduğu müddetçe vazifesini iyi yapmıştır.

Başkomutan Vekili
Enver

Aslına uygundur
11 Ocak 1915'de.
Harbiye Nezareti
Yazı İşleri Dairesi
Müdürlüğü

8- ATASE, BDH, Klasör.1487, Dosya.26, Fihrist.001-17(X. Kolordu'nun 31. ve 32. Tümenleri haberleşme eksikliği yüzünden 23 Aralık 1914'te çarpışmıştır).

A	114
D	225
F	1-13

Genel Kurmay Baş Bakanlığınca

Habı umumî bildiyetinde uçuncu oldu : Savaşmış ihata manevrası ve meydan muhabelesi adlı bir eserî saat gele bu günlerde okudum.

Eserin 31 inoî tümene ilgili bir iki yerini vaktile verdiğim hay p cevabına ve gerçek olgulara aykırı ve eksik gördüğüm ve otarhte ismi geçen tümen komutanı bulunduğum için saltkarnıyı aydınlatmak; as- lı ziklenmiş fevî üzerine anlaşılmasını bir maksadla pek yanlış ve mi balagalı şekiller yürütülmüş bir kaç yerini düzeltmek için izinle altdaki bir kaç satırı yazıyor ve sunuyorum.

31 inoî tümen süsnel ünğünü (tasarruf avifesinde) yani 8 /11/- 1914 tarihinde (Tostum) Ylesinde (Llekiv) lasda bulunuyordu. esada tümenin genel sahva topları kolordu emrine alında iki dağ tepile 93 cü plyade alâys (Fethî müfresesi) adıyla daha tümen Eszurum karşısın- da iken kolordu emriyle alınmış bir tarafa gönderilmiş idi.

Böylece dağıtılan ve tümen adı ve savaşı altında kendilerinden da- ima bir tümen etki ve ödevi beklenen 31 inoî tümen (id) e saldırganı nda 9 uncu kolordu emrinde bulunacağını anlamış ve birinci kanun 8/9 gece yarısından dört saat sonra tıplı bir havada pek yası olarak (id) Üslerinden (Harman) a yüklenmiş Harmanda bir buçuk aydanberi yer- lemiş Rusları Ülesinde ve uykuda iken bastırmıştı. Nece uğradığını çayıvan düşman ancak bir iki saat kadar Harman sırtlarında tutuna bil- miş ve pek yakın ve sıkı bir kevalîme karşısında darmadağın bir halde Rusya içkilerine değri çekilmekten ziyade kaçmağa başlamış idi.

Tümen süsnel; başlangıcında sağ cenahımızda savaçacak olan 18 cü tümene 31 ind tümenin saldırgan emrini göndermiş ve bağlanmış sağla- mışken dağıtılan ve topousuz bırakılan 31 inoî tümenin zahis halini bilmediği için e kadar erken hele e kara kıçta hareket ve saldırganını mutlaka yabancı bulmuş olacak ki düşman yalnız başına 31 inoî tümen tarafından Harman sırtlarından atıldıktan ve aradan en aşağı bir kaç saat savaç olup bittikten; 9 uncu kolordu karavahından bir kaç subay 31 inoî tümen hakkında habes almak Üsere Harmana geldikten ve tümenin zin besduğu düşmanı Harman-Oltı doğruluğunda kevalayarak kendi kıtala- 21

215
1-29

- 11 -

Kışten ileri geldiği fikrindoyim. Pek derin saygılarımı sunuyorum.

31 ci Tım Kumutanlığından
Kırnay Ağbıylığından Emekli
Hasan Vaeı

Şişli Abideihüriyet Caddesi Hane NQ.261/1

82271

20-7-916

Hasan Vaeı
20-7-916

Mr. T. V.
T. 30-7-1936

50883
733
13. Hulusı

Koçkas
19-8-936

Farkta mesukta arizima kına cek

Hasan Vaeı

آب شورده مهرد 31. ژد 4 نهدوی صوب
عربیه منله 28 نهدوی صوبه ناله آلت طرفه
به قایبیه حقه و تویله بازگشته .

10 - 1. کانه - 390
ارتنه نا موز و کلهون عربیه صوبه عربیه ناله
رشته لاری نسیم اره حقی سید لاریه بده ژد
سایید باره کتایه ژد ترا کانه اره حقی
سافده نهدوی آله ایستد. نهدوی رتبه نهدوی
طردیه نهدوی اره بره ناله کاما قایبیه اوله قی صوب
و حاکم نهدوی 30. ژد قطعات طرفه طوکمه 31. ژد
ادریه رتبه نهدوی ایستد. خطا هو اوله جلد
عین کله نهدوی ایستد. خطا هو اوله جلد
آهلا نهدوی دیبا کله ایستد 31. ژد
44 شوبه و کجده و ریگه - 11 ارته نهدوی ایستد.

A	1/16
D	225
F	1-17

1775
225
1-23

- 5 -

Rus tepraklarına girinceye kadar Üncü ve Karmanlardaki utkumuzun başlıca kahramanı olan binbaşı Abdülhamit yüz kadar askerile şehit oldu. Pek kıymetli silâh arkadaşım Binbaşı Abdülhamidin Tokada bir kışığı ailesine bir derece üstün aylık olsun bağlatamadığıma hala esef leniyorum. Birinci kânun 12 ol günü sabahı üç yüz kadar esir alındı ileri yürüyüş ve harbe devam olundu. Akşama doğru Keser beğası ve Keserde yine üç yüz kadar esir alındı. 31 ci tümen karargâhı birinci kânun 12/13 gecesini Keser köyünde geçirdi. Keser ve Ersenek köyleri ve yakınlarında geceyi geçirmiş katalar birincikânun 13/14 gecesini Kelerdu emrile bir biri ardınca gece ayazında tipili bir havada kalınlığı bir çok yerlerde bir metreden fazla karlar üstünden oranın yalnız yas ve yayla yolu olan Allâhıekber dağında ve Mihail yaylasından aşmış ve her kıta dağıdan aştıkça yolda yetmiş belki de seksen nisbetinde donarak ölmüştü. Sağ kalanlardan bazılarının da el, ayak, parmak, kulak, burun gibi açık ve nazik uzuvları ancak tevadi ve samanla eyi olmuştur.

Birincikânun 13/14 gecesini 31 ci tümen karargâhile Allâhıekber dağından aşarken önce geçmiş 30 cu tümene bağlı bir kıta genel subay asker hatta yanlarında gendirdikleri hayvanat ile birlikte iki geçeli yayılmış ve donmuş pek acıklı gördüleri karşısında ağladık. Gece yarısından bir iki saat sonra karlara bata çaka güç belâ bütün denmeden Baş köyüne iner inmez ilk iğim ne olursa olsun gördüğüm ve yaşadıkça hiç bir zaman unutamayacağım o acıklı felâket görüsünü kelerdu kumandanına bildirmek olmuştur.

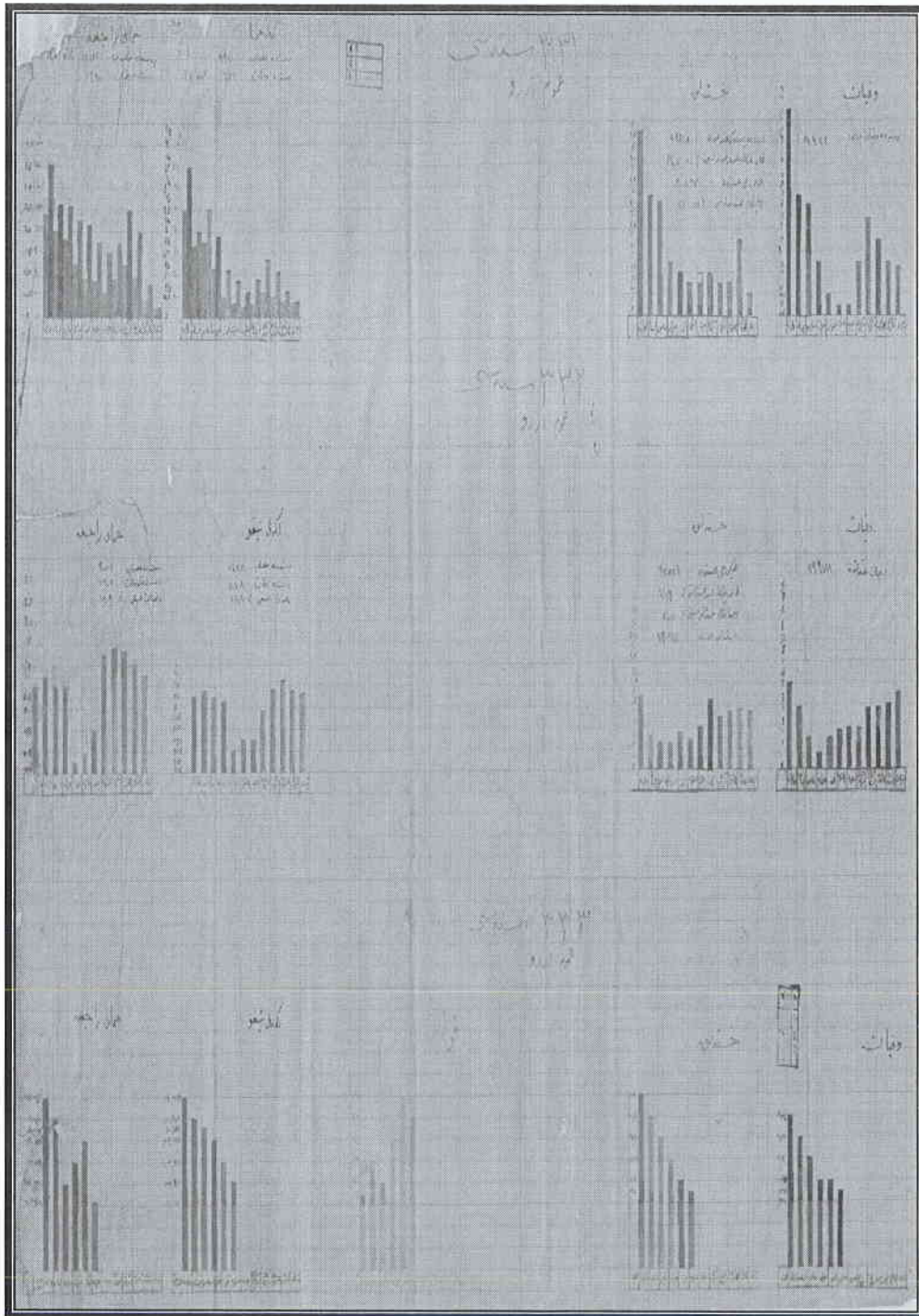
31 ci tümen yaveri şimdi binbaşı Ali rısaye dikte ettirip hemen gönderdiğim ve kelerdu kumutanı o snatta uykuda bile olsa her halde uyandırılıp teslimini sağladığım raporu üneminden ötürü hemen aynen aşağıya yazıyorum.

12 cu Kelerdu Kumandanlığına

Gayet mahrem ve müstaceldir .

Fırka karargâhıyla Allâhıekber dağından şimdi aştım. Bizden önce geçen ve 30 cu Fırkaya ait bir kıta bütün sabitan, Efrat hatta yabla- rındaki hayvanat ile birlikte iki geçeli olarak yayılmış ve donmuştur. Bu bir felâketi mütehakkıkadır. Fikri kasıranemce buna tek bir çare vardır. Oda gece geçit hareketlerinden sarfı nazarla askere geceyi görü- deki Ersenek köy ve ormanında ateş karşısında geçirmekte olduğunu s-

10- ATASE, BDH, Klasör.3003, Dosya.196, Fihrist.1

11- Genelkurmay'ın, şehit sayıları ile ilgili gönderilen dilekçeye cevap yazısı.

02 Aralık 2009

KONU : Bilgi Edinme Hakkı Yasasından Yararlanma Talebi.

Songül ALŞAN

songulalsan@hotmail.com

- İLGİ : (a) 4982 sayılı Bilgi Edinme Hakkı Kanunu.
(b) 2004/7189 Karar Sayılı “Bilgi Edinme Hakkı Kanununun Uygulanmasına İlişkin Esas ve Usuller Hakkında Yönetmelik”
(c) Songül ALŞAN’ın 18 Kasım 2009 tarihli bilgi edinme talebi.

İlgi (a) ve ilgi (b) kapsamında yapılan müracaat ilgi (c) ile 18 Kasım 2009 tarihinde alınmıştır. Talebe ilişkin cevap EK’te gönderilmiştir.

Bilginize sunarım.

Genelkurmay Askeri Tarih ve Stratejik Etüt Başkanlığı Arşivinde talep ettiğiniz Sarıkamış Harekâtında 108 bin kişinin şehit düştüğü bilgisini içeren bir belge ya da yayın tespit edilememiştir.

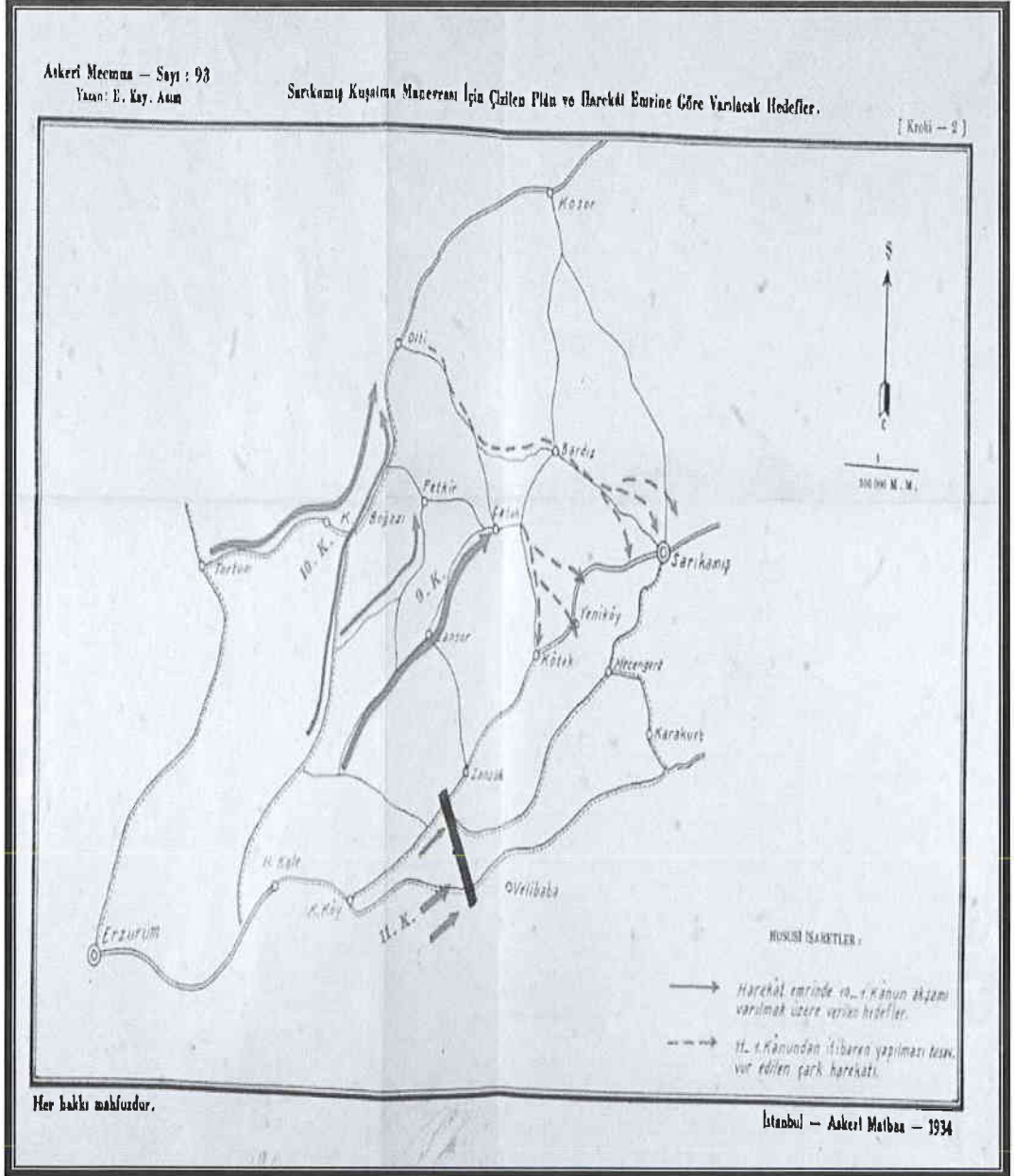
NOT : 4982 sayılı Bilgi Edinme Hakkı Kanunu ve 25445 sayılı Bilgi Edinme Hakkı Kanununun Uygulanmasına İlişkin Esas ve Usuller Hakkında Yönetmeliği gereğince bilgi edinme talebinize verilen yukarıda yazılı cevabın; kanunun 29 uncu maddesinde yer alan “**Bu Kanunla erişilen bilgi ve belgeler ticari amaçla çoğaltılamaz ve kullanılamaz.**” hükmü ile yönetmeliğin 42 nci maddesinde yer alan “**Kanunda ve bu Yönetmelikte belirtilen usul ve esaslar çerçevesinde erişilen bilgi ve belgeler ticari amaçla çoğaltılamaz, kullanılamaz, erişimi sağlayan kurum ve kuruluştan izin alınmaksızın yayımlanamaz. Bu madde hükmüne aykırı olarak erişilen bilgi ve belgeleri ticari amaçla çoğaltanlar, kullananlar veya yayımlayanlar hakkında kanunların cezai ve hukuki sorumluluğa ilişkin hükümleri uygulanır**” hükmü doğrultusunda değerlendirilmesi gerektiğini bilginize sunarım.

12-IX. X. Ve XI. Kolordu'ların Asker Aldığı Yerleşim Yerleri

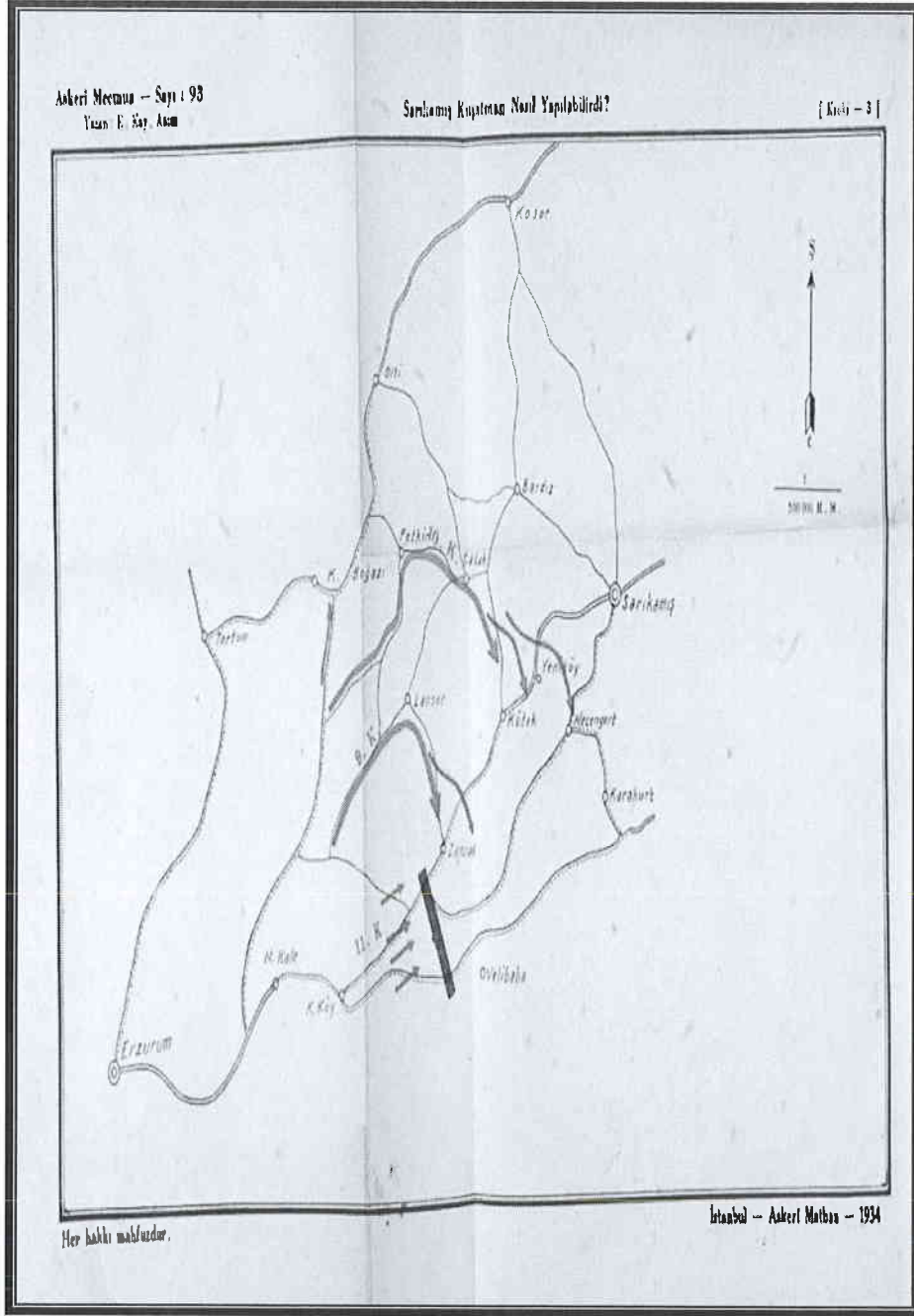
1914 YILI TEŞKİ ATINDAKİ KOLORDU ASKER ALMA DAİRELERİNİ, TÜMEN ASKER ALMA İLİNE, KALEM VE ŞUBELERİNİ GÖSTERİR ÇİZELGE (EK:8)		
Kolorduların Asker Alma Daireleri ve Yerleşimleri	Tümen Asker Alma Daire ve Kalemleri ile Yerleşimleri	Asker Alma Şubeleri
1 nci Kor. (İstanbul)	1 nci Tım. (Konya) 2 nci Tım. (Konya) 3 ncü Tım. (İzmit)	Konya, Sille, Beyşehir, Seydişehir, Bozkır, Karacın, Ermenek, Eroğlu, Aksearay, Ürgüp, Nevşehir, Şereflikoçhisar, Nilselik, Sığıt, Sakıncılar, Seyitgazi, Kütahya, Tavşanlı, Emet, Afyonkarahisar, Sandıklı, Bozova, Sincanlı, Kirsehir, Iğın, İsmet, Karamürşel, Adana, Geyve, Taraklı, Bilecik, Bolu, Gerdece, Eğreci, Devrek, Çayyama, Bartın
2 nci Kor. (Edirne)	4 ncü Tım. (Edirne) 5 nci Tım. (Fatih) 6 ncü Tım. (Sofya)	Edirne, Karagöç, Bistoku, Uzunköprü, Kırkkilise (Kırkireli), Babeski, Lüleburgaz, Hızo, Çorlu, Tekirnağ, Hayrabolu, Malkara, Keşan, Fatih, Eyyub, Aksearay, Süleymaniye, Sultanazmet, Kılıçlı, Harkeiserif, Kocamustafapaşa, Makrıkay (Bakırköy), Şatalca, Üsküdar, Kadıköy, Amudolu, Boğaziçi, Çibangır, Beğlik, Rumeli Boğaziçi, Karaman, Teşvikiye, Hanköy, Sile
3 ncü Kor. (Adana)	7 nci Tım. (Bandırma) 8 nci Tım. (Soma) 9 ncü Tım. (Çanakkale)	Bandırma, Balıkesir, Kapaç, Kırmacı (K. Kemal Paşa), Karacabey, Bursa, Çekirge, Gemlik, Atranos (Orhanlı), Günen, Soma, Akhisar, Demirci, Sındırgı, Alaşehir, Zeytin, Uşak, Gediz, Simav, Kızıltan (Çanakkale), Gelibolu, İpsözü, Biga, Karabiga, Beyranlıç, Ezine, Ayvaciç, Edirne, Kemer (Buhaniye)
4 ncü Kor. (İzmir)	10 ncü Tım. (İzmir) 11 nci Tım. (Aydan) 12 nci Tım. (İsparta)	İzmir, Bornova, Kuşadası, Menemen, Manisa, Kula, Çarşamba (Çarşamba), Denizli, Dikili, Ödemiş, Tire, Aydan, Hınızlı, Çine, Hendek, Karacasu, Sarayköy, Denizli, Hunza, Çal, Tavşan, Muğla, Milas, Marmaris, Mergin (Pothlye), İsparta, Eğirdir, Uzuborlu, Yalvaç, Burdur, Zeytin, Elmalı, Antalya, Akseki, Alaiye (Alanya)
5 nci Kor. (Ankara)	13 ncü Tım. (Ankara) 14 ncü Tım. (Kütahya) 15 nci Tım. (Yozgat)	Ankara, Kulecik, Bolu, Yabanabat (Kızılcahamam), Ayaz, Beypazarı, Sivrihisar, Hıymana, Kengara (Çankırı), Köşeler, Çorkeç, Kırşehir, Keşkin, Mucur, Keatoncu, Arç, Taşköprü, Boyabat, Sinop, Ayancık, İnebolu, Üzü, Cide, Sultanbalı, Yozgat, Akdağmadeni, Alaca, Kayseri, Erkilic, Tavşanlı, Boğazlıyan, Çorum, İnkilip, Osmanlı, Davalı
6 ncü Kor. (Halep)	16 nci Tım. (Adana) 17 nci Tım. (Halep) 18 nci Tım. (Antep)	Adana, Karaisalı, Mezir, Tarsus, Silizko, Anamur, Minis, Sio (Kozan), Feko, Ozanliya (Cebelibereket), Birinci Halep, İkinci Halep Üçüncü Halep (Cebelibereket), Harim, Antakya, Ma'ra, İdlib, Ordu (Muradiye), Bab, İ'az, Kilis, Tokanderun, Dızor, Antep, Kızıllıhisar, Nizip (Rumkale), Birecik, Suruç, Urfa, Haran, Maraş, Elbistan, Zeytin, Pazarcık
7 nci Kor. (Samsun)	19 ncü Tım. (Samsun) 20 ncü Tım. (Samsun) 21 ncü Tım. (Samsun) 22 ncü Tım. (Samsun) 23 ncü Tım. (Samsun)	Bu kolordunun Samsun'da bulunan 19 ncü Tümeni'de bulunan 20 nci Tümenleri ile Akar'da bulunan 21 nci Tümeni ile Hicaz'da bulunan 22 nci Tümen için Kolordu Asker Alma Heyetleri (Asker Alma Daireleri), tümen, şahi asker kalemleri ve bunların askerlik şubeleri yoktur. Bu kolordu ile bağlanmış tümenler, erlerini diğer kolorduların askerlik daire ve kalemlerinin tertibi üzere Anavatan askerlik şubelerinden alırlar.
8 nci Kor. (Şam)	24 ncü Tım. (Şam) 25 nci Tım. (Şam) 26 nci Tım. (Şam) 27 nci Tım. (Şam)	Birinci Şam (Şam), İkinci Şam (Kanaat), Üçüncü Şam (Sahliye), Duma, Nebek, Zibani, Katana (Kunetra ile birleşik), Baalbek, Dar'a, (Havran), Acluf, Ezr'a, Beşri anki Şam, Süveyde, Trabluşan, Hasindilekrat, Safiye, Humus, Hama, Umaniy, Lazkiye, Çayhun, Cibli, Beyrut, Sayda, Sur, Hayfa, Cenin, Nablus, Cemafin, Beisua'ab, Kudüs, Hıre, Halilullahman, Yafa, Rehle, Gazze, Meddel
9 ncü Kor. (Erzurum)	28 ncü Tım. (Erzurum) 29 ncü Tım. (Erzurum)	Trabzon, Polatlı, Büyük İsmail, Maçka, Sürmene, Of, Hızo, Ernevi, Pasar, Erzurum, Pasinler (Hacankale), Minis, Kığı (Plünder burç), Maanatan (Tercan), Erzurum, Pilsür, Kemah, Refahiye, Karaköş (Karakılıs), Bayburt, İspir, Keşkin, Tortum, Aşkale, Gümüşhane, Kelkit, Şiran, Karahisar, Meandiy
10 ncü Kor. (Erzurum)	30 ncü Tım. (Sivas) 31 nci Tım. (Amasya) 32 nci Tım. (Samsun)	Sivas, Zaferan, Harik, Zere, Divrik, Kangal, Gürün, Sarkışa, Aziziye, Tokat, Reşadiye, Niksar, Amasya, Mecidiye, Merzifon, Köprü, Havza, Samsun, Balı, Çarşamba, Ünye, Fatsa, Fergene, Ordu, Giresun, Tirebolu
11 nci Kor. (Mamuret-ül-İzzet)	33 ncü Tım. (Van) 34 ncü Tım. (Muş)	Elazık, Harput, Arapkir, Malatya, Akşadık, Adıyaman, Beşni, Horat, Mazgirt, Van, Başkale, Şevar, Erçiş, Hizan, Siirt, Mardin, Midyat, Nussebin. (İran sınır bölgelerinde bu tümenin olup, erlerini bu tümenin askerlik şubelerinden alırlar.) Muş, Malazgirt, Genç, Palo, Lice, Silvan, Ergani, Adana, Diyarbakır (Diyarbakır, Derik, Siverek)
12 nci Kor. (Musal)	35 nci Tım. (Musal) 36 nci Tım. (Kerkük)	Birinci, İkinci, ve Üçüncü Musul, Şahika, Behük, Akra, Erbil, Revandiz, Kerkük, Koya, Dauk, Selahiye (Kerfi), Birinci Süleymaniye, İkinci Süleymaniye. (İran sınır bölgelerinde bu bölgedeki askerler, erlerini bu tümenin askerlik şubelerinden alırlar.)
13 nci Kor. (Bağdat)	37 nci Tım. (Bağdat) 38 nci Tım. (Bağdat)	Birinci Bağdat (Merekiye), İkinci Bağdat (Haydarhane), Üçüncü Bağdat (Kerfi), dördüncü Bağdat (Diyala), Azadiye, Kızıliya, Delvane, Yakubiye, Saara, Meseli, Kerbelâ, Delia, Hille, Hindiy, Necef, Baara, Amara, Diyala
	Not :	
		1. Kolordular bağlı birlikleri erlerini kolordular bölgelerinde bulunan askerlik şubelerinden ; 2. Sınır birlikleri bölgelerinde buldukları tümenlerin askerlik şubelerinden ; 3. 4 ncü Aşiret Sv. Tümeni ve 24 ncü Nizamiye Sv. Alay askerlerini Erçiş'ten ; 4. 4 ncü Aşiret Sv. Tümeni ile 20 nci Nizamiye Sv. Alay erlerini Viranşehir'den ; 5. Van Aşiret Sv. Tuğayı erlerini Van'dan alırlardı.

B-HARİTALAR

1- Asım, Sarıkamış kuşatması için çizilen plan ve harekât emrine göre varılacak hedefler, Milli Kütüphane, Ankara (Hrt 1994 BD 27), İstanbul, 1934.

2- Asım, Sarıkamış kuşatması nasıl yapılabilirdi, Milli Kütüphane, Ankara (Hrt 1994 BD 25), İstanbul,1934.

İKDAM

3 Ağustos 1914

YERİ: İstanbul
No: 1944
Yayıncısı: İsmail Hakkı İKRAM
Müdü: İsmail Hakkı İKRAM
Cemal Beyler, İstanbul-Şişli

İKTİSADİ VE İŞBİRLİK BÜYÜK MÜHÜRÜ
1914 YILI İKRAM GAZETESİ

İŞBİRLİK BÜYÜK MÜHÜRÜ

İKTİSADİ VE İŞBİRLİK BÜYÜK MÜHÜRÜ

YERİ: İstanbul
No: 1944
Yayıncısı: İsmail Hakkı İKRAM
Müdü: İsmail Hakkı İKRAM
Cemal Beyler, İstanbul-Şişli

İKTİSADİ VE İŞBİRLİK BÜYÜK MÜHÜRÜ
1914 YILI İKRAM GAZETESİ

21 Eylül 1914 / 10 Ağustos 1914

1-1

1-1

İTİP

İtalya Devleti, Rusya Devleti ve Amerika Birleşik Devletleri ile dostluk ve işbirlik anlaşmaları imzalamıştır. Bu anlaşmaların amacı, Avrupa'daki gerginlikleri gidermek ve barış ortamını sağlamak olmaktadır.

İTİP

İtalya Devleti, Rusya Devleti ve Amerika Birleşik Devletleri ile dostluk ve işbirlik anlaşmaları imzalamıştır. Bu anlaşmaların amacı, Avrupa'daki gerginlikleri gidermek ve barış ortamını sağlamak olmaktadır.

İTİP

İtalya Devleti, Rusya Devleti ve Amerika Birleşik Devletleri ile dostluk ve işbirlik anlaşmaları imzalamıştır. Bu anlaşmaların amacı, Avrupa'daki gerginlikleri gidermek ve barış ortamını sağlamak olmaktadır.

İTİP

İtalya Devleti, Rusya Devleti ve Amerika Birleşik Devletleri ile dostluk ve işbirlik anlaşmaları imzalamıştır. Bu anlaşmaların amacı, Avrupa'daki gerginlikleri gidermek ve barış ortamını sağlamak olmaktadır.

1-1

2 milyondan fazla erkeğin silâhına alınması ile sonuçlanacak olan seferberlik ilanı Türk basınında; 3 Ağustos 1914 tarihli İkdam gazetesi

تاریخ ۱۹۱۵ - ۱۵ جنوری ۱۹۱۵
تاریخ ۱۹۱۵ - ۱۵ جنوری ۱۹۱۵

تاریخ ۱۹۱۵ - ۱۵ جنوری ۱۹۱۵

تاریخ ۱۹۱۵ - ۱۵ جنوری ۱۹۱۵
تاریخ ۱۹۱۵ - ۱۵ جنوری ۱۹۱۵

وقایع حریه

تاریخ ۱۹۱۵ - ۱۵ جنوری ۱۹۱۵
تاریخ ۱۹۱۵ - ۱۵ جنوری ۱۹۱۵

آوستریا حرب راپوری

تاریخ ۱۹۱۵ - ۱۵ جنوری ۱۹۱۵
تاریخ ۱۹۱۵ - ۱۵ جنوری ۱۹۱۵

سیاسیات

تاریخ ۱۹۱۵ - ۱۵ جنوری ۱۹۱۵
تاریخ ۱۹۱۵ - ۱۵ جنوری ۱۹۱۵

بلغارستانک شدلی پروتستوسی

تاریخ ۱۹۱۵ - ۱۵ جنوری ۱۹۱۵
تاریخ ۱۹۱۵ - ۱۵ جنوری ۱۹۱۵

چندین فروریوری

تاریخ ۱۹۱۵ - ۱۵ جنوری ۱۹۱۵
تاریخ ۱۹۱۵ - ۱۵ جنوری ۱۹۱۵

چندین فروریوری

تاریخ ۱۹۱۵ - ۱۵ جنوری ۱۹۱۵
تاریخ ۱۹۱۵ - ۱۵ جنوری ۱۹۱۵

چندین فروریوری

تاریخ ۱۹۱۵ - ۱۵ جنوری ۱۹۱۵
تاریخ ۱۹۱۵ - ۱۵ جنوری ۱۹۱۵

چندین فروریوری

تاریخ ۱۹۱۵ - ۱۵ جنوری ۱۹۱۵
تاریخ ۱۹۱۵ - ۱۵ جنوری ۱۹۱۵

چندین فروریوری

تاریخ ۱۹۱۵ - ۱۵ جنوری ۱۹۱۵
تاریخ ۱۹۱۵ - ۱۵ جنوری ۱۹۱۵

چندین فروریوری

تاریخ ۱۹۱۵ - ۱۵ جنوری ۱۹۱۵
تاریخ ۱۹۱۵ - ۱۵ جنوری ۱۹۱۵

تاریخ: ۱۳۱۵

شماره: ۱۲۱۵

محرران: آقایان قزوینی، آقا...

محرران: آقایان قزوینی، آقا...

تاریخ: ۱۴ مهر ۱۳۱۳
۱۹ کانون اول مه ۱۳۱۰
۱۹ کانون اول مه ۱۳۱۰

سیاسیات

ایران و اختلاف ملل

حرب خارجی پهلانیست...
دولت پهلوی و روسیه...
تاریخچه روابط ایران و روسیه...

سیاسیات

ایران و اختلاف ملل

حرب خارجی پهلانیست...
دولت پهلوی و روسیه...
تاریخچه روابط ایران و روسیه...

سیاسیات

ایران و اختلاف ملل

حرب خارجی پهلانیست...
دولت پهلوی و روسیه...
تاریخچه روابط ایران و روسیه...

حرب عمومی

ارشور و خاربه بی با تلاش

برین ۲۱ کانون اول [ج]...
دولت پهلوی و روسیه...
تاریخچه روابط ایران و روسیه...

حرب عمومی

ارشور و خاربه بی با تلاش

برین ۲۱ کانون اول [ج]...
دولت پهلوی و روسیه...
تاریخچه روابط ایران و روسیه...

حرب عمومی

ارشور و خاربه بی با تلاش

برین ۲۱ کانون اول [ج]...
دولت پهلوی و روسیه...
تاریخچه روابط ایران و روسیه...

حرب عمومی

ارشور و خاربه بی با تلاش

برین ۲۱ کانون اول [ج]...
دولت پهلوی و روسیه...
تاریخچه روابط ایران و روسیه...

حرب عمومی

ارشور و خاربه بی با تلاش

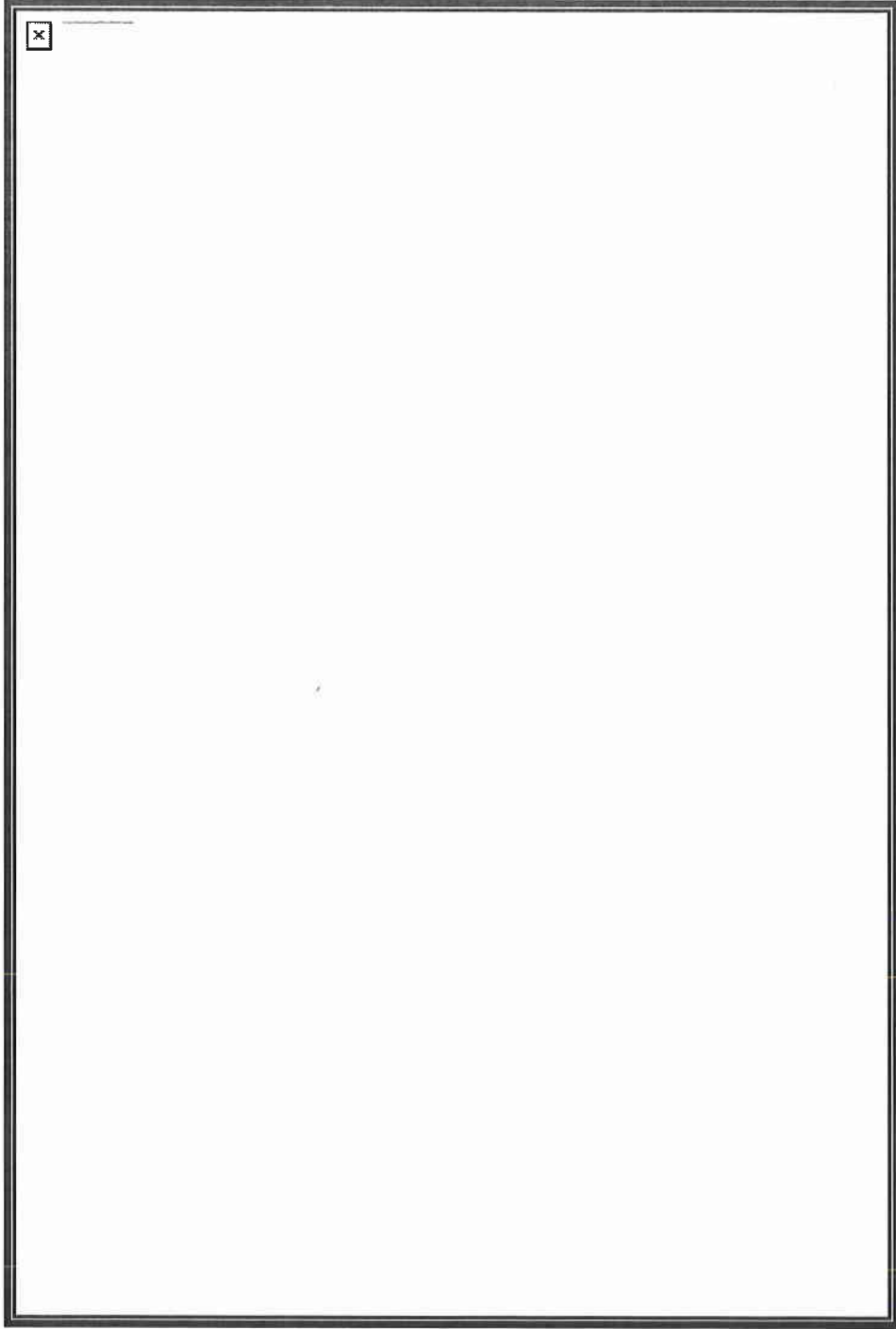
برین ۲۱ کانون اول [ج]...
دولت پهلوی و روسیه...
تاریخچه روابط ایران و روسیه...

حرب عمومی

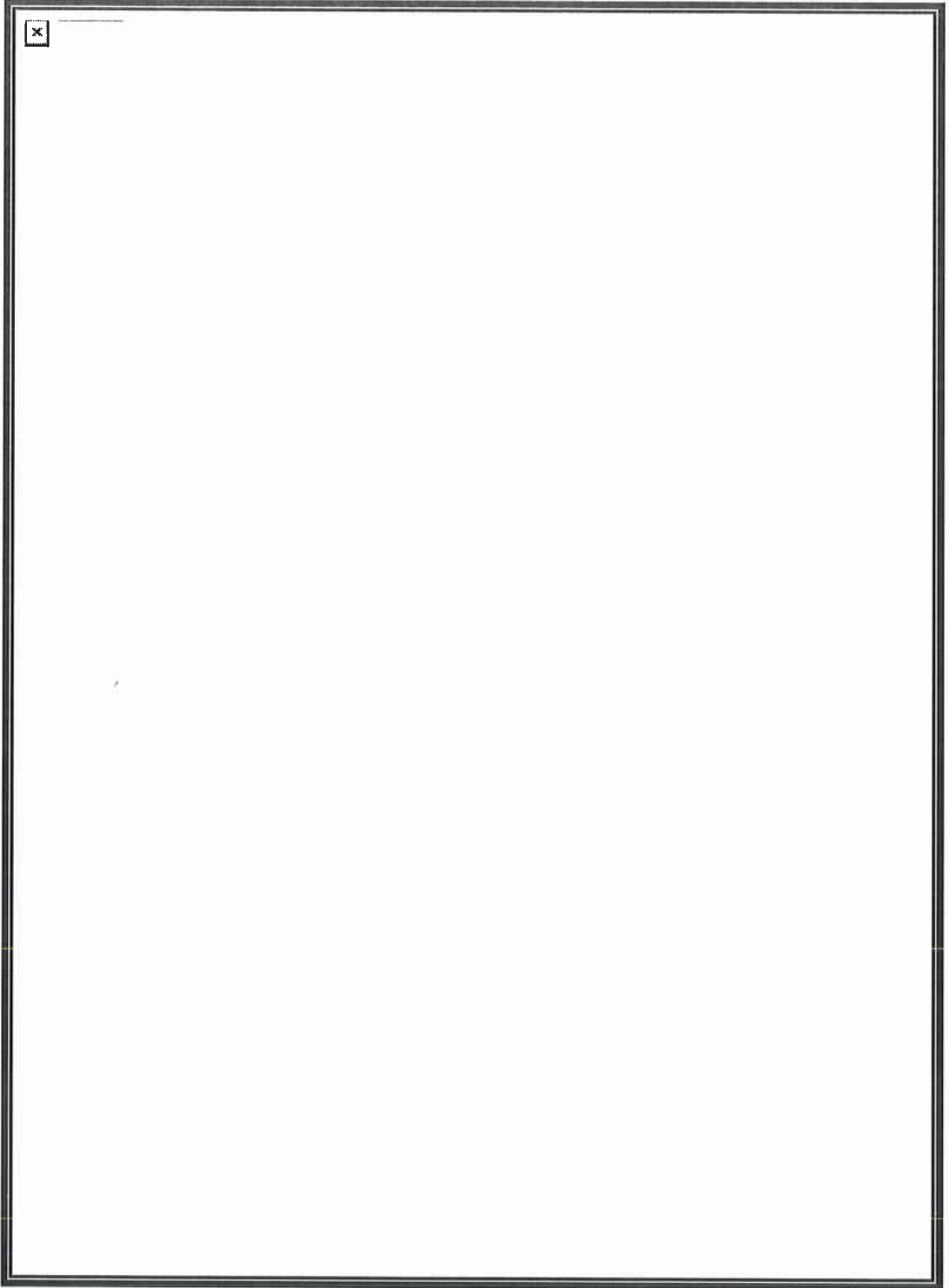
ارشور و خاربه بی با تلاش

برین ۲۱ کانون اول [ج]...
دولت پهلوی و روسیه...
تاریخچه روابط ایران و روسیه...

6-Tercüman-ı Hakikat, 1 Aralık 1914

7- Tercüman-ı Hakikat, 31 Aralık 1914, sayfa 2

Hürriyet, 29 Eylül 2006

Sarıkamış şehitlerinin mezarlarını sürüyorlar

KARS'ın Sarıkamış İlçesin'de 91 yıl önce Allahuekber ve Soğanlı dağlarında şehit düşen on binlerce askerin bulunduğu topraklara sürüm yapıp fidan dikildiği iddia edildi. Sarıkamışlı kalp cerrahı Prof. Dr. Bingür Sönmez, Yayıklı Köyü yaylasında şehit mezarlarını, 2004'te tespit ettiklerini belirterek, görüntüledikleri bu mezarların bulunduğu bölgede, Sarıkamış Orman İşletmesi Müdürlüğü'nce traktörlerle sürüm yapılarak, fidan dikildiğini belirtti. Kars Çevre ve Orman İl Müdürü Mehmet Şahin ise "Yayıklı köyü yaylası milli park olarak alanı ilan edilmeden önce bölgede sürüm yapılarak ağaçlandırma çalışması yapılmıştı. Ancak bugün o bölgede bir traktör bulamazsınız. O bölgede artık ağaç dikilmesi mümkün değil" diye konuştu. ■ KARS, (DHA)

Hürriyet, 16 Ekim 2006

Yine sürmüşler

ALLAHUEKBER
Dağları'nda 1914'deki Osmanlı-Rus savaşı sırasında çetin kışta donarak yaşamını yitiren 90 bin askerden bir kısmının mezarının bulunduğu şehitliğin, traktörle sürülüp üzerine fidan dikildiği tartışması yeni boyut kazandı. Sarıkamış'ın Yayıklı Köyü eski muhtarı Hıdır Akbulak, "Yayıklı Yaylası'nda şehit mezarları vardı, orayı da sürdüler" dedi.

MUHTAR: FIDAN DİKİLDİ
Sarıkamış Dayanışma Demeyi Başkanı Prof. Dr. Bingür Sönmez ile yaylaya çıktıklarını ve şehit mezarlarının yerlerinin fidanlık yapıldığını anlatan Hıdır Akbulak, şu iddiada bulundu: "Yaylanın büyük bölümü şehitlikti. Mezarların üzerinde taşlar vardı. Daha sonra güttimde şehit

mezarlarının traktörle sürüldüğünü ve fidan dikildiğini gördüm. Çok şaşırđım. Şehit mezarlarının traktörle sürülüp fidan dikilen yerleri Bingür Sönmez'e gösterdim" diye konuştu.

VALİ: ASİLSİZ
Kars Valisi Mehmet Ufuk Erden ise şehitliğin traktörle sürülme ve fidanlık yapılma iddialarının asılsız olduğunu ileri sürdü. Vali Erden "Erzurum Kültür ve Tabiat Varlıklarını Koruma Kurulu ve Tugay Komutanlığı'nın tespit ettiği şehitlikler vardır. Bu alanlar millî park ilan edilmiştir ve koruma altına alınmıştır. Erzurum Kültür Varlıklarını Koruma Kurulu tarafından tescil edilen mezarlıklar vardır. Ağaçlandırma çalışmasının bu sözü edilen alanlarla hiçbir ilgisi yoktur" dedi.

■ Mukadder YARDIMCIEL
DHA

İşte yaylanın sürülmeden önceki hali. Şehitlikte çok sayıda mezar taşı da bulunuyordu.

90'inci Alay burada yatıyor

B. Sönmez

Prof. Dr. Bingür Sönmez, Yalnızçam Mevkiî'nde bulunan şehitliğin Orman İşletmesi'nce sürüldüğünü ve tel örgüyle çevrilerek fidanlık yapıldığını gördüğünü belirtti. Sönmez "Bu ve Divik Yaylası'nda bulunan diğer 2 şehitlik 1914'te tümü şehit olan 90'inci Alay'ın asker ve subaylarıdır" dedi.

D-FOTOĞRAFLAR

1- Doğu Cephesi Taburu

2- X. Kolordu Makineli Tüfek Birliği

3- Osmanlı Askerleri

4- Osmanlı Kızaklı Asker Birlikleri

5- Divik Yayla Şehitliği'nin hemen yan kısmı.(22 Temmuz 2009) Hala kar var.

6- Rus Çarı II. Nikola'nın 1.12.1914 tarihinde askere moral vermek amacıyla Kars'ı ziyareti sırasında yapılan askeri resmigeçit.

Georg Kobre, Das Gebiet von Kars und Ardahan, yayımlanmış doktora tezi, Münih 1989, resim 25

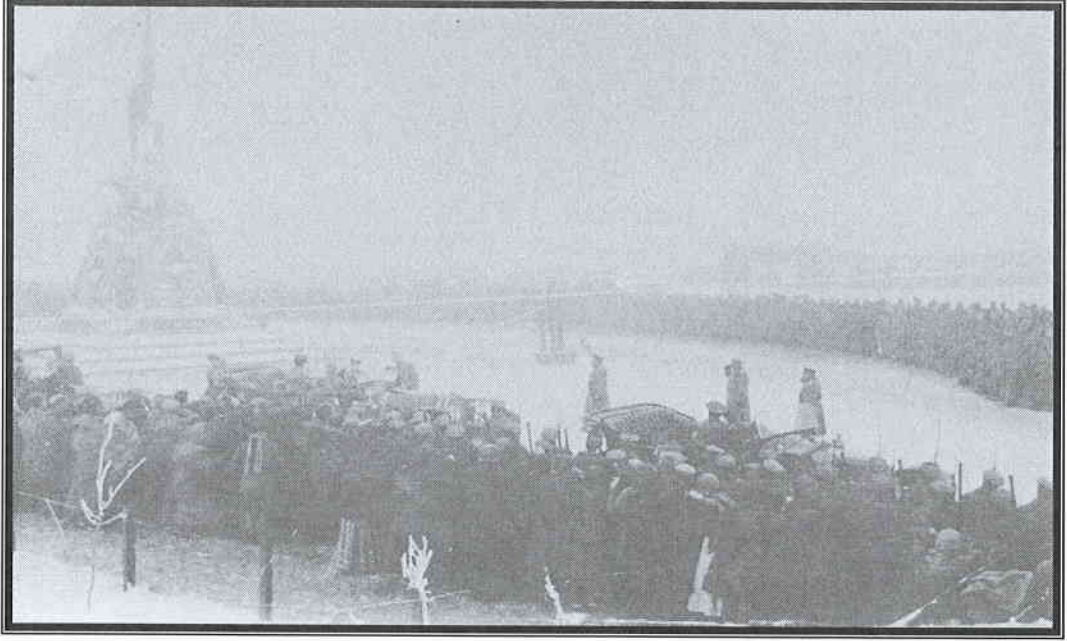

7- Rus Çarı II. Nikola 1.12.1914 tarihinde Kars'ta bulunan bir askeri tabyayı teftiş ediyor. Kapının üzerinde "Tanrı Çarı Korusun" yazmaktadır. Kaynak: Georg Kobro, Das Gebiet von Kars und Ardahan, yayımlanmış doktora tezi, Münih 1989, resim 51.

8- Rus Çarı II. Nikola 1.12.1914 tarihinde Kars'ta bulunan anıtı ziyaret ediyor. (Georg Kobro Das Gebiet von Kars und Ardahan, yayımlanmış doktora tezi, Mnh 1989, resim 52)

Bu anıt 1878 Osmanlı-Rus savaşında len Rus askerleri anısına Kars'ta bulunan Kazak Kilisesi'nin önüne dikilmiştir. Anıtın üzerinde bir Rus askeri bir Osmanlı askerini Rus bayrağının mızrağı ile öldürürken, Rusyayı temsil eden bir kartal da Türk bayrağını parçalamaktadır. Brest-Litovsk Antlaşması'ndan sonra Kars'a giren askerlerimiz tarafından yıkılan anıtın yeri bugün belli bile değildir. (Kaynak: Donanma Mecmuası, 25 Nisan 1334 -1918-, sayı: 114, s.1839)

9- Rus Çarı II. Nikola 2.12.1914 tarihinde Sarıkamış'ta Kazak askerlerine nişan takıyor.

Kaynak: Georg Kobro, Das Gebiet von Kars und Ardahan, yayımlanmış doktora tezi, M \ddot{u} nih 1989, resim 53

10- Enver Paşa'nın III. Ordu Birliklerini Teftişı

11- XI. Kolordu Komutanı Galip Paşa'nın (önde) Sarıkamış Harekâtı sırasında çekilen bir fotoğrafı. Fotoğrafın alt yazısı: "Onbirinci Kolordu karargâh heyeti". (Prof. Dr. Aydın Ayhan özel arşivi)

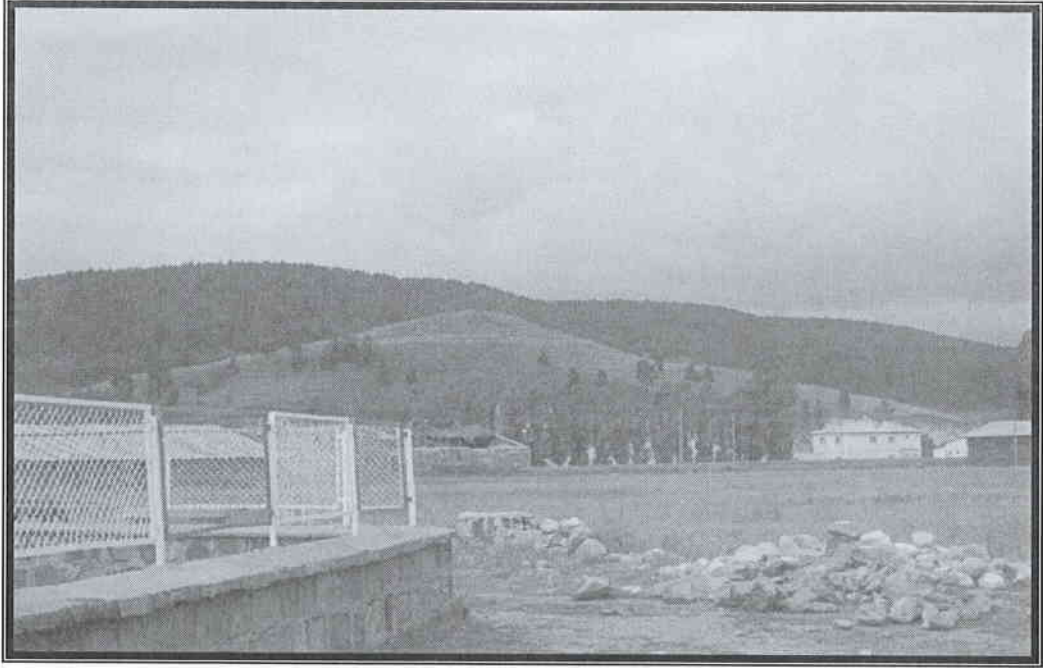

12- Makinalı Tüfek Tepe¹

¹ Fotoğraf: Songül Alşan

13- Topçu Tepe²

14- Rusların Doğu Cephesi'ndeki Türk askerlerini defin çalışmaları

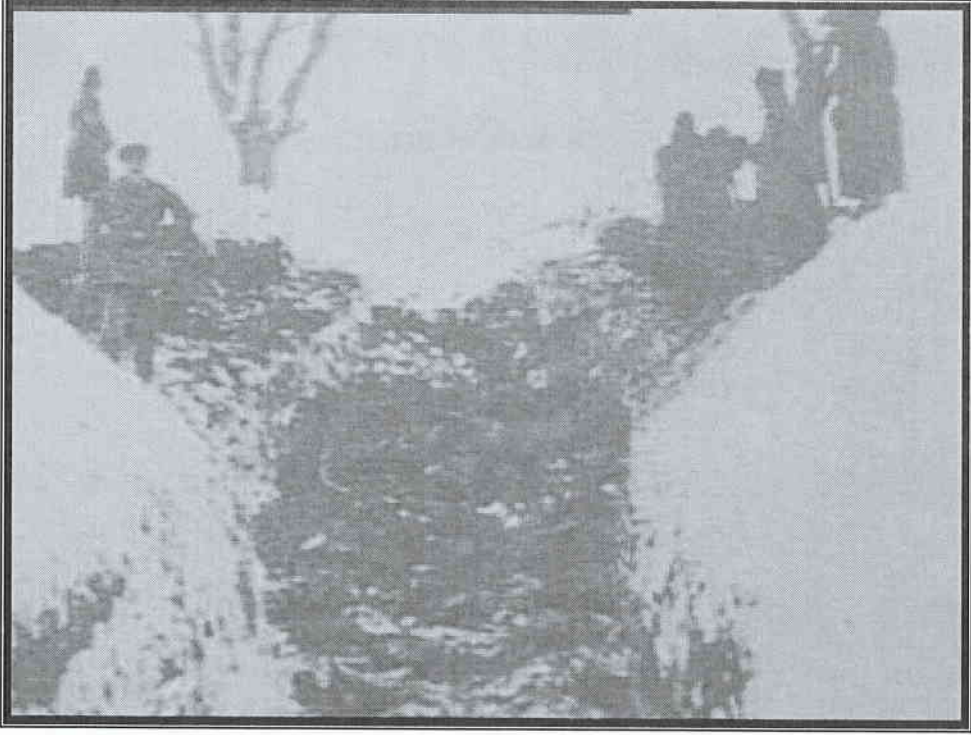
15- Rusların, karların erimesi ile bulduğu Türk askerleri.

16- Hilal-i Ahmer Cemiyetinin Şehitlerimizi Toplama Çalışması

17- Toplu Mezarlar³

18- Sarıkamış Harekâtı'nın zamanını uygun bulmadığı için Enver Paşa tarafından istifaya zorlanan, III. Ordu Komutanı Hasan İzzet Paşa. (Fotoğraf torunu Hasan İzzet Altınanıt tarafından Sarıkamış Müzesi'nde sergilenmek üzere armağan edilmiştir)

19- Kafkas Cephesinde yaralıların da bulunduğu bir grup askeri gösteren fotoğrafın alt yazısı:
“Kafkas Cephesinde bir hudut taburu karlar üstünde” (Prof. Dr. Aydın Ayhan özel arşivi)

20- Kafkas Cephesinde arkadaşları tarafından nakledilmeye çalışılan yaralı bir askerin bulunduğu fotoğrafın alt yazısı: “Kafkasya’da karlar içinde mecruh (yaralı) gaziler” (Prof. Dr. Aydın Ayhan özel arşivi)

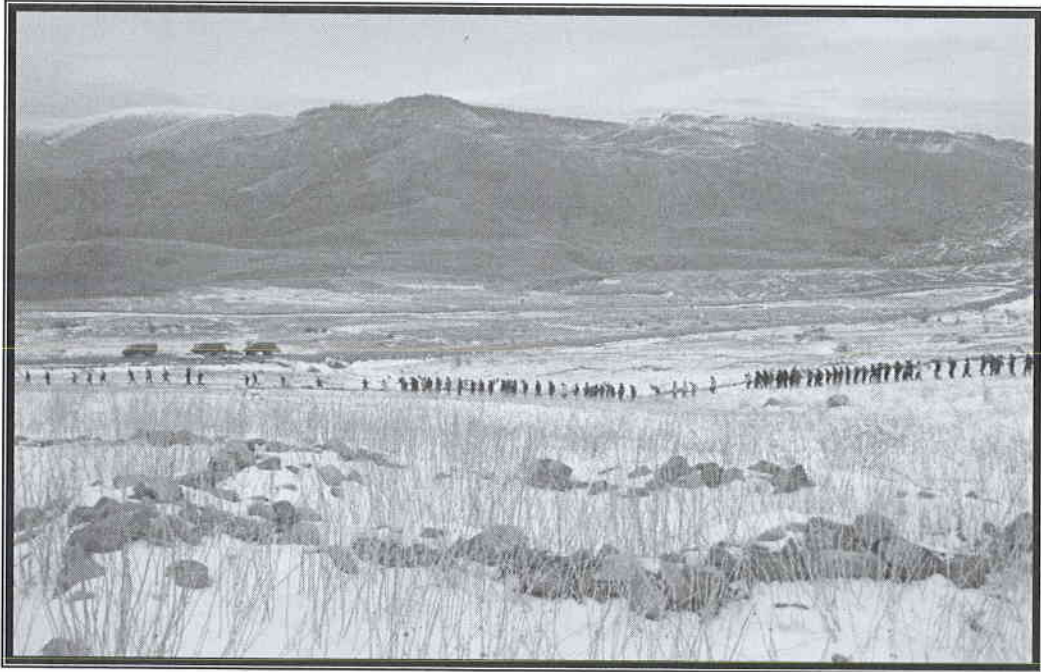
21- Birinci Dünya Savaşı’nda seferberliğin ardından askerlerin toplanmaları

22- Bardız (Gaziler) Sarıkamış Şehitleri'ni Anma Törenleri

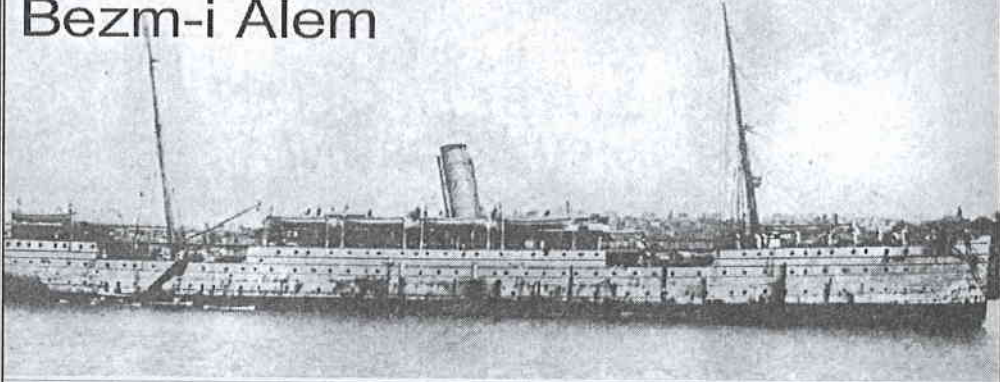

23- Bardız (Gaziler) Sarıkamış Şehitleri'ni Anma Yürüyüşü

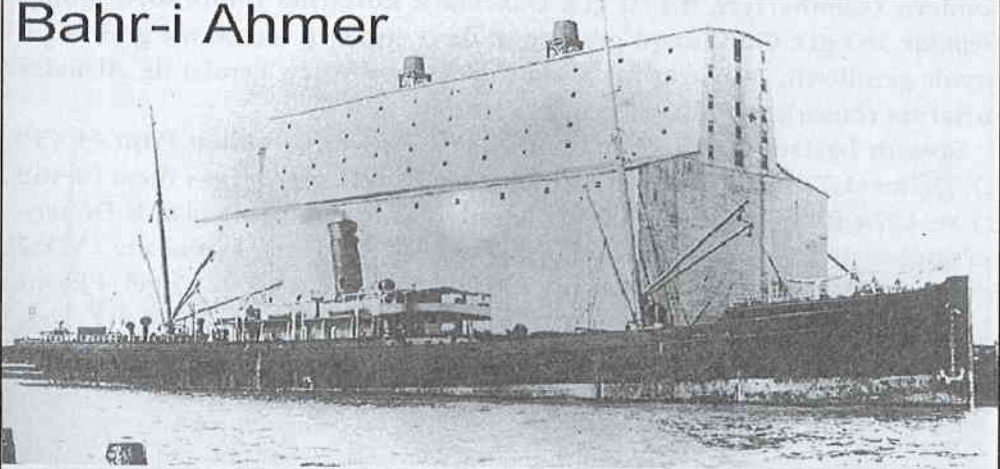

24- Karadeniz açıklarında Rus donanması tarafından batırılan Osmanlı Devleti gemileri

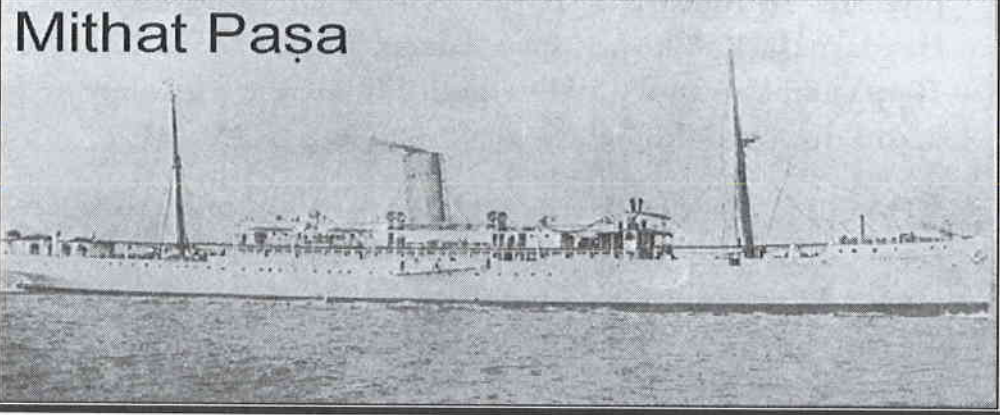
Bezm-i Alem

Bahr-i Ahmer

Mithat Paşa

E-RESİMLER

1-

Tunca Örses-Necmettin Özçelik, . Dünya Savaşında Türk Askeri Kıyafetleri, İstanbul, 2007, s. 19
Kartın altında "İngiltere'nin merhametine sığınmayan, İngiliz değirmeninin çarkının gizli şer işlerine bulaşmayan dörtlü ittifak. İngiltere'nin halklar üzerindeki tiranlığını kırmak için silah arkadaşlarının hür ittifakı" yazmaktadır.

2- Savaş Arabaları

